

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД „ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА”

О. М. Кравчук

УКРАЇНСЬКА МОВА:
*підготовка до зовнішнього
незалежного оцінювання*

Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”

2014

УДК 811.161. 2'373 (075.8)
ББК 81.2 Укр – 923.3

Рецензенти:

Глуховцева К. Д. – доктор філологічних наук, професор, завкафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Міняйло Р. В. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Скорофатова А. О. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри юридичної лінгвістики та документознавства Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка.

О. М. Кравчук Українська мова : підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання. – Луганськ, 2014. – 233 с.

У посібнику розглянуто основні теоретичні питання з української мови, що відповідають чинній шкільній програмі; подано зразки тестів, подібних до тестового зовнішнього сертифікаційного оцінювання; запропоновано методичні поради та вправи для вдосконалення вмінь і навичок написання творчих робіт.

Посібник призначений для підготовки випускників загальноосвітніх навчальних закладів до зовнішнього незалежного оцінювання, а також всіх, хто цікавиться питаннями української мови.

Рекомендовано до друку навчально-методичною радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 8 від 02 квітня 2014 року)

© Кравчук О.М., 2014

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі формування педагогічної освіти в Україні одним з актуальних питань є своєчасне забезпечення учнів-випускників необхідним навчально-методичним матеріалом. Основне завдання пропонованого посібника – допомогти абітурієнтам ґрунтовно підготуватися до державної атестації із сучасної української мови.

Посібник зручний для роботи, оскільки в ньому систематизовано основні теоретичні відомості з української літературної мови, обсяг і зміст яких відповідає програмі зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), що розроблена з урахуванням чинних програм з української мови для 5 – 9 класів (лист Міністерства освіти і науки України № 1/11-6611 від 23.12.2004 р.) та програм для профільного навчання учнів 10 – 11 класів (рівень стандарту, наказ Міністерства освіти і науки України № 1021 від 28.10.2010 р.).

Теоретичні питання підкріплені численними прикладами. Для закріплення отриманих знань пропонуються завдання.

У кінці кожної теми в логічній послідовності розміщено тести, спрямовані на вироблення вмінь спостерігати й аналізувати мовні факти, орієнтуватися в багатоманітності мовних явищ, правильно їх кваліфікувати. Системно відображаючи програмовий матеріал, тести сприяють об'єктивному оцінюванню рівня його засвоєння, допомагають самоорганізації й самоконтролю абітурієнтів.

Окремий розділ посібника присвячено методиці написання творчої роботи, запропоновано декілька вправ на вдосконалення вмінь у роботі з твором. Отже, самостійно чи під керівництвом викладача абітурієнт має змогу систематизувати знання й реалізувати їх у процесі роботи.

Пропонований посібник орієнтований перш за все на абітурієнтів, які готуються до екзаменаційного випробування у вищих навчальних закладах. Його доцільно використовувати й під час занять з української мови, самостійної роботи, на підготовчих курсах.

ДІАГНОСТУВАЛЬНИЙ ЗРІЗ ЗНАНЬ

(завдання зовнішнього незалежного оцінювання 2012 – 2013 н. р.)

1. На другий склад падає наголос у слові

А черговий

Б псевдонім

В ознака

Г осока

2. Букву і треба писати на місці обох пропусків у рядку

А невідомий інду..зм, переможний ф..ніш

Б великий еліпсо..д, беззаперечний тр..умф

В надміцний т..тан, радіоактивний цез..й

Г неповторна грац..я, визнаний пр..оритет

3. Чергування приголосних НЕ відбуватиметься в прикметнику, утвореному за допомогою суфікса -ськ- від слова

А викладач

Б козак

В товариш

Г депутат

4. У фразеологізмах „у вогонь і ...”, „і кінці в ...”, „як у ... дивитися” замість пропусків має бути слово

А полум'я

Б прірву

В воду

Г безодню

5. Неправильно утворено форму слова у варіанті

А познімали пальта

Б у чистім полі

В найбільш новіший

Г стежачи за дітьми

6. Неправильно побудовано речення

А Завжди будуть питання, на які людство, вочевидь, відповіді не знайде ніколи.

Б Першим розповів європейцям про Єгипет мандрівник та історик Геродот.

В За дорученням Київської археографічної комісії Шевченко робив замальовки пам'яток.

Г Письменник розповідає про внутрішній світ Івана Дідуха й чому він емігрує.

Прочитайте текст і виконайте завдання 7 – 10.

(1) Прилинули не/зліченні теплі молдавські *вітри*, насунуло з півдня велике жовте одноманіття. (2) Наставали дедали кращі й легкі наче мильні бульбашки дні, і *кожний* видавався так до краю шляхетним, що всяка *хвиля* тривання була чудом надмірним і ще не/звіданим. (3) У тиші глибоких і гарних днів змінювалась не/помітно тканина листків. (4) Аж певного дня дерева постали в солом'яному вогні цілком здема­теріалізованого листя, у красі легкій, як відцвілі пелюстки, як прекрасні пави й фенікси, котрі мусять лишень схитнутись і затріпотіти, щоб струсити те злиняле та не/потрібне *пір'я*.

7. *Стиль тексту* –

А розмовний

Б науковий

В публіцистичний

Г художній

8. *Окремо в тексті треба писати сполуку*

А не/зліченні

Б не/звіданим

В не/помітно

Г не/потрібне

9. *Роль підмета виконують слова, виділені в усіх рядках, ОКРІМ*

А молдавські *вітри*

Б *кожний* видавався

В *хвиля* тривання

Г не/потрібне *пір'я*

10. *Пунктуаційну помилку допущено в реченні*

А першому

Б другому

В третьому

Г четвертому

11. *Однакова кількість звуків і букв у кожному слові рядка*

А прислів'я, мавпячий, Київщина

Б сьогодні, балтієць, дзижчати

В тубетейка, віджити, щипати

Г водяний, м'якенький, щиглик

Д тріщить, сум'яття, дев'ять

12. Помилково вжито слово в рядку

- А** знаний у столиці
- Б** бувший у користуванні
- В** охочий відвідати виставку
- Г** необхідне для кожного
- Д** прикрі помилки

13. РАЗОМ треба писати всі складні іменники в рядку

- А** екс/чемпіон, зірви/голова, напів/провідник
- Б** орг/відділ, учитель/словесник, живо/пис
- В** праце/люб, метео/служба, сімдесяти/річчя
- Г** проф/спілка, відео/телефон, 40/метрівка
- Д** авто/стоп, багато/тиражка, віце/прем'єр

14. Прочитайте фрагмент тексту.

Уперше ступаючи на стародавню бруківку **(1)В/вічного** міста навесні 1837 року, Гоголь стає обожнювачем **(2)Р/рима**, його чудовим знавцем. Працюючи над **(3)„М/мертвими** душами”, він часто полишає перо на своєму вузькому юпітрі й відвідує пам'ятки минувшини, розкішні **(4)Р/римські** палаци, а до улюбленого друга й порадника **(5)К/колізею** йде з мольбертом і фарбами.

З малої букви треба писати слово після цифри

- А** 1
- Б** 2
- В** 3
- Г** 4
- Д** 5

15. Літеру с на місці пропуску потрібно писати в усіх словах рядка

- А** ..терти, ..чепитися, ..кинути
- Б** ..творити, ..класти, ..хибити
- В** ..казати, ..цідити, ..хитрувати
- Г** ..пекти, ..шити, ..формувати
- Д** ..клеїти, ..простити, ..цілити

16. Подвоєння приголосних відбувається у формі Ор. в. однини всіх слів рядка

- А** верф, паралель, подорож, мазь
- Б** пам'ять, сіль, велич, лазур
- В** вуаль, буденність, суміш, папороть

Г кров, заметіль, емаль, світлотінь
Д магістраль, ціль, мігрень, пастель

17. Правильно поєднано іменник з числівником у рядку

- А обидва хлопця
- Б чотири поверха
- В три десятих метри
- Г два випускники
- Д сто два клена

18. Граматичну помилку допущено в рядку

- А обрати нелегкий шлях
- Б запобігати руйнування
- В захворіти на бронхіт
- Г ігнорувати зауваження
- Д відправити листа

19. Граматичну помилку допущено в реченні

- А Коли ми проходили повз вежу, годинник пробив шосту.
- Б На годиннику була шоста, коли ми проходили повз вежу.
- В Проходячи повз вежу, ми почули бій годинника.
- Г Годинник пробив шосту, а ми тільки проходили повз вежу.
- Д Проходячи повз вежу, годинник пробив шосту годину.

20. Виділене слово є сполучником і його треба писати разом у реченні

- А **Як/би** дівчата не любили гомоніти, а мовчать.
- Б **Як/би** не було важко, іди до своєї мети.
- В **Як/би** знав я чари, що спиняють хмари.
- Г **Як/би** там не було, ми мали це перевірити.
- Д **Як/би** хотілося мені щастя знайти у світі.

21. Розділові знаки для передачі чужої мови правильно вжито в реченні

- А „Добрий вечір вам”: заспівав позаду тоненький дівочий голос.
- Б „Ні, – сказав сам собі Василько – шуки я не піймаю, бо вона прудка”.
- В „Життя мені всміхалося, – говорив Франко, – а діти були промінням”.
- Г „Коли я сита, то така я добра”, ковтнувши жертву, просичала Кобра.
- Д Мама сказала: як же ж мені сумно, хочу побачити рідненьку сестру.

22. *Усі розділові знаки правильно вжито в реченні*

А Багато струмків народжується тут, високо на горах, де росами опадають тумани, й де хмари часто сіють дощі.

Б Де знаходить природа такі розмаїті барви, що їх не відтворити точно жодною фарбою, жодним пензлем?

В Деревя у цвіту такі казково білі й легкі вночі, зараз обважніли, посірішали й ніби танули, розтікалися сірим туманом по низині.

Г Здоровенний дуб розлігся розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним.

Д Високо поросло розкішне дерево вгору, укриваючи холодком зелену землю на котрій, чіпляючись колосками за гілки, буяє розкішна рослина.

23. *Складнопідрядним з підрядним причини є речення*

А Коли ідеш ранковим полем, то грають бризки від роси.

Б Ніч була довга, думалося, що ніколи вже сонце не зійде.

В Люблю людей землі своєї, бо й я землі своєї вірний син.

Г День такий, що жалітися грішно на невдачі, нестачі, біду.

Д Здалося, що якийсь чарівник, як у казці, позолотив дерева.

24. *Утворіть граматично правильні словосполучення.*

1 згідно

А наказам

2 відповідно

Б наказами

3 керуючись

В наказів

4 усупереч

Г до наказів

Д з наказами

25. *Доберіть приклад до кожної з груп вставних слів за значенням.*

Група вставних слів за значенням

1 вказівка на джерело повідомлення

2 зв'язок з попередньою думкою

3 невпевненість, припущення

4 емоційне ставлення до

змісту висловленого

Приклад

А Весна, на диво, була рання.

Б Навпаки, у рухах спортсмена почувається впевненість.

В Тихі води, кажуть, найглибші.

Г Погодьтеся, вам зробили слушне зауваження.

Д Здається, сама ця тиша ночі повинна врівноважувати душу.

26. Доберіть приклад до кожного виду речення.

Вид речення

1 називне

2 означено-особове

3 неозначено-особове

4 безособове

Приклад

А Яку ще хочем собі славу?

Б Солодке тяжіння земної орбіти.

В В моїй сльозі є сіль землі.

Г Небо затягло сизими хмарками.

Д Тут уміють цінувати працю хлібороба.

27. З'ясуйте, якою частиною мови є виділені слова в реченні (цифра позначає наступне слово).

Щасливий **(1)той**, хто знайшов мудрість, хто розум придбав, **(2)бо** таке **(3)придбання** ліпше від придбання срібла, і **(4)понад** золото такий прибуток.

А іменник

Б прикметник

В займенник

Г прийменник

Д сполучник

28. Доберіть приклад до кожного випадку вживання тире.

Випадок уживання тире

1 тире при відокремленому означенні

2 тире в складносурядному реченні

3 тире при однорідних членах речення

4 тире між підметом і присудком

Приклад

А Я усміхнусь – і все навкруг сміється.

Б Печаль пече – гаряча і нестримна.

В Для гордої і владної душі життя і воля – на горі високій.

Г Непереможна безборонність – твій меч єдиний і єдиний щит.

Д На річці, у лісі, на полі – усюди німа тиша.

Прочитайте текст (цифри в дужках позначають номери рядків)
і виконайте завдання 29 – 36.

Філософський інструмент Данила Демуцького

(1 – 6) На порозі Нового часу європейська цивілізація винайшла систему приладів, починаючи від мікроскопа й телескопа аж до фотографії, які тоді назвали філософськими інструментами. А в епоху формування націй Київ перетворився на столицю художньої світлини в Російській імперії. Згодом услід за фотографією з'явився кінематограф і відбулося формування київської операторської школи, одним з представників якої був Данило Демуцький.

(7 – 12) У кінооператорське мистецтво Демуцький увійшов дуже своєрідно: не тільки через фотографію, якою захопився ще в молодості, а й у світоглядному плані. Батько Данила Порфирій був представником українського громадівського руху, шляхтич, усе життя присвятив вивченню українського фольклору, створив сільський хор. Але рано чи пізно треба було побачити той народ не лише через народницьке малярство та не тільки на фотографії, а й за допомогою кінематографа.

(13 – 19) Демуцький працював з Олександром Довженком над першими лабораторними стрічками режисера: „Вася-реформатор”, „Ягідка кохання”. Згодом, 1929 року, з'явився „Арсенал”. У цьому фільмі є геніальні епізоди. Наприклад, мчить поїзд без машиніста із солдатами Першої світової, які від великих свобод втратили орієнтацію у світі. А закінчується це цілковитою катастрофою. Цікаво, що 1985 року в голлівудському „Поїзді-втікачеві” цей епізод і наступну катастрофу повторили сценарист Акіра Куросава та режисер Андрон Кончаловський, який шанував українське поетичне кіно.

(20 – 31) Улітку 1929 року Демуцький із Довженком знімали „Землю”. Хто тут геніальніший, стверджувати важко. Зрозуміло, що в кіно передує режисер, а зусилля оператора залишаються в тіні. Однак у фільмі „Земля” виникла рідкісна гармонія великого режисера й великого оператора. Пригадаймо славнозвісні кадри з героїнею, яка у відчаї без одягу метасться по хаті в усій своїй трагічній красі. Цей епізод є зусиллям не тільки Довженка, а й Демуцького. Для свого філософського інструмента – камери – Данило створив тут технологію особливого окуляра: те, що

постає на екрані, ніби проходить крізь поетичний сон, як певна внутрішня мова. Нічого подібного до тієї дивовижної експозиції не можна пригадати у світовому мистецтві. Ці роботи вразили кінематографічну громадськість того часу і вражають зараз. Згадаймо манхеттенський фільм Вуді Аллена, де герої, палко сперечаючись, виходять з кінотеатру – і раптом бачимо афішу стрічки, яка їх вразила й викликала суперечку. То була „Земля” Довженка.

(32 – 39) Саме після „Землі” почалася драма українського режисера, у яку він втягнув і Демуцького. Під дамокловим мечем сталінського терору вони почали знімати фільм „Іван” про індустріалізацію й технологічне приборкання Дніпра. У ньому майстерно відзнятий індустріальний пейзаж фантастично поєднаний з ліричним полотном головної річкової артерії України. Режисер Сергій Ейзенштейн уважав ці зйомки найкращою пейзажною роботою світового кіно. Після закінчення стрічки режисера й оператора вирішили фактично знищити. Довженкові вдалося „втекти” до Москви, а Демуцький не схотів покидати Україну, яка була джерелом його творчості.

(40 – 48) Це скінчилося катастрофою. У 1932 році оператора арештували за надуманим наклепом. Далі – висилка до Середньої Азії. Жорстокі садистські допити, а потім тюрма, страшний і трагічний досвід радянського в’язня. Розчавлений після відбування покарання, Демуцький повернувся до України, та почалася війна, і його знову відправили до Середньої Азії. У Ташкенті Данило багато зробив для становлення узбецького кіно. Найкраща його робота тих часів – „Пригоди Насреддіна”. Блискуче, з гумором і в точно орієнтальному дусі він зняв фільм про походеньки відомого східного персонажа – східну притчу про абсолютну нібито давню владу тамтешньої тиранії. Ця стрічка стала однією з найпопулярніших у кінопрокаті тієї епохи.

(49 – 54) У повоєнні роки Демуцькому довелося фільмувати пропагандистський „Подвиг розвідника” режисера Бориса Барнета, де йшлося про чекістську героїку, і військово-морську стрічку Володимира Брауна „У мирні часи”. Справді серйозна робота – азійські епізоди у фільмі „Тарас Шевченко” Ігоря Савченка. Майстерне подання краси тамтешніх ландшафтів і водночас пекла каторжної солдатчини. Це можна вважати і

відчуттям Шевченка, і страшним досвідом самого Демуцького-в'язня.

(55 – 58) Помер Данило Порфирівич надто рано – у перші місяці відлиги, 1954 року. Він не побачив подальших злетів українського авангардного кінематографа від Параджанова до братів Ілленків. Останні боготворили Демуцького, а для Параджанова він був операторським Богом.

(59 – 62) Є вкрай неоднозначні інтерпретації кінопродукції студії імені Довженка. Нам багато чого може видаватися радянським пафосом, але поганой роботи з камерою в Києві на той час не було. Оператори пам'ятали про Демуцького. Присутність його в українському та світовому кінооператорстві примушувала їх працювати щосили (*За В. Скуратівським*), 640 слів.

29. *Філософськими інструментами названо в тексті всі перераховані далі предмети, ОКРІМ*

А мікроскопа

Б фотоапарата

В кінокамери

Г компаса

30. *У тексті немає мікротем, названої в рядку*

А культурницька діяльність Порфирія Демуцького

Б революційні події в об'єктиві Данила Демуцького

В нагороди Данила Демуцького за операторську роботу

Г шевченківська тема у творчості Данила Демуцького

31. *Антитезі „високе мистецтво / радянський пафос” відповідає в тексті протиставлення фільмів*

А „Арсенал” – „Вася-реформатор”

Б „Пригоди Насреддіна” – „Ягідка кохання”

В „Земля” – „Подвиг розвідника”

Г „Тарас Шевченко” – „Іван”

32. *Автор звертає увагу на художні особливості фільму „Пригоди Насреддіна” (рядки 40 – 48), щоб*

А продемонструвати „наднаціональність” хисту оператора, прагнення Демуцького відійти від власне української тематики

Б наголосити на універсальності операторського таланту, завдяки чому Демуцькому вдалося проявити себе й у східному стилі

В відзначити інтернаціоналізм радянських кінематографістів, що дало можливість Демуцькому долучитися до узбецького кіно

Г показати, що Демуцький мав фільмувати картини, ідейно-тематичне спрямування яких не відповідало його вподобанням

33. *Змістові тексту НЕ відповідає твердження*

А Данило Демуцький був палким прибічником індустриальних і соціальних перетворень радянського часу

Б роботам Данила Демуцького властиве поєднання витонченої операторської техніки й поетичного чуття

В фільми, відзняті Данилом Демуцьким, були високо оцінені майстрами світового кінематографа

Г життєвий шлях Данила Демуцького є прикладом трагічної долі митця в часи сталінського лихоліття

34. *Засобом міжфразового зв'язку між передостаннім та останнім реченнями тексту (рядки 61 – 62) є*

А сполучник

Б синонім

В прислівник

Г займенник

35. *З тексту можна зробити висновок, що майстри українського кіно (Сергій Параджанов, Юрій і Михайло Ілленки та інші) багато чого навчилися в Данила Демуцького, тому що*

А починали знімати свої фільми під його безпосереднім керівництвом

Б надихалися операторською майстерністю відзнятих ним фільмів

В намагалися спочатку копіювати його знахідки у своїх фільмах

Г використовували його технологію особливого „поетичного” окуляра

36. *За типом мовлення текст є*

А розповіддю з елементами роздуму

Б описом з елементами розповіді

В роздумом з елементами опису

Г описом з елементами роздуму

Частина 3

Власне висловлювання

Прочитайте наведений текст.

Понад століття тому Іван Франко писав:

„Книги – морська глибина,

Хто в них пірне аж до дна,

Той, хоч і труду мав досить,

Дивні перли виносить”.

Багато хто переконаний, що книги відіграють важливу роль у формуванні особистості, її духовному становленні. Інші ж твердять, що сьогодні можна легко обійтися взагалі без книжок.

Чи збереглося значення книги в нашому інформаційному суспільстві?

Викладіть Ваш погляд на цю проблему.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА

Фонетика – розділ мовознавчої науки, що вивчає звуковий склад мови: умови й способи творення звуків, їхні властивості, класифікацію, закономірності змін.

Звуки мови утворює мовленнєвий апарат людини: видихуване повітря з легенів потрапляє в гортань, де знаходяться голосові зв'язки. Під тиском повітря напружені зв'язки вібрують і утворюють різні звуки.

Фонетичну систему української мови складають **38 звуків**.

Звуки, що творяться голосом, який виникає в результаті коливань голосових зв'язок під впливом струменя видихуваного повітря, називаються **голосними**. Система голосних української літературної мови включає **6 звуків**: [a], [o], [y], [e], [и], [і].

При творенні звуків [o] та [y] губи заокруглюються й витягуються, тому ці звуки називають **огубленими**, інші звуки – [і], [и], [е], [а] – **неогублені**. Місце наголосу в слові визначає **наголошені й ненаголошені** голосні.

Крім голосних, фонетична система української мови включає **32 приголосних звуки**, які утворюються, якщо на шляху видихуваного повітря виникають різні перепони. Приголосні звуки поділяються на **дзвінкі і глухі**. До дзвінких належать: [м], [н], [н'], [р], [р'], [л], [л'], [в], [й] (вони не мають парних глухих, їх називають **сонорними**), а також: [б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [дж], [дз'], [дж], [г], [г']. До глухих приголосних традиційно відносять [п], [т], [т'], [с], [с'], [ш], [ц], [ц'], [ч], [к], [х], [ф]. Як бачимо, серед приголосних виділяють **тверді й м'які**. За слуховим сприйняттям виділяють **шиплячі** ([ж], [ч], [ш], [дж] і **свистячі** ([з], [з'], [ц], [ц'], [с], [с'], [дз], [дз'])) приголосні звуки.

Для передачі звуків на письмі використовують спеціальні умовні знаки – **букви (літери)**.

Сукупність букв, розташованих у певному порядку, називається **алфавітом (азбукою, абеткою)**. Алфавіт української мови складається з **33 літер**: А, Б, В, Г, Ґ, Д, Е, Є, Ж, З, И, І, Ї, Й, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ю, Я.

В українській мові повної відповідності між звуками й буквами немає: знак м'якшення не позначає жодного звука, а

тільки передає м'якість попередніх приголосних (*скільки, польовий*), букви *ц, ї* завжди передають два звуки (*щока [щ'окаї], їсти [йїсти]*), буки *я, ю, є* можуть передавати залежно від позиції один звук (після приголосного) і два (на початку слова, після голосного, після апострофа): *м'ята [мй'ата]* – *дяк [д'ак]*, *юрми [йурми]* – *полю [пол'у]*, *п'є [пй'є]* – *синє [син'є]*.

У мовному потоці можна виділити звук або кілька звуків, що вимовляються одним поштовхом повітря. Цей відрізок мовлення називають **складом**. Складотворчими в українській мові є голосні (скільки в слові голосних звуків, стільки й складів). Склади бувають: **відкриті** (закінчуються на голосний) і **закриті** (закінчуються на приголосний).

Правила складоподілу

1. Один приголосний між голосними належить до наступного складу (*жи-то*); фонетично подовжений приголосний вважають одним звуком (*жи-ття*, бо [жи^е -т':аї], смі-є-ся, бо [с'м'і-йе^и -с':а]).

2. Два дзвінких або два глухих приголосних належить до наступного складу (*мі-сто*: звуки [с] і [т] глухі, *ї-зди-ти*: звуки [з] і [д] дзвінкі).

3. Складоподіл проходить між сонорними (*віль-ний*).

4. Сполучення глухого або дзвінкого із сонорними належать до наступного складу (*ве-сна*).

5. До різних складів належать приголосні, якщо перший дзвінкий, а другий глухий (*каз-ка, пал-ко*).

6. Нескладовий [ў] ([в] після голосного перед приголосним, у кінці слова чи складу) входить до попереднього складу (*пов-ний [поїў-ний]*).

Складоподіл не пов'язаний ні з морфемним членуванням (на префікс, корінь, суфікс тощо), ні з правилами переносу слів.

Посилення голосу на одному із складів у слові називають **наголосом**, а такий склад – **наголошеним**. Усі інші склади будуть **ненаголошені**. В українській мові наголос **вільний**, тобто він не закріплений за певним складом, як-от у французькій, польській та інших мовах, і **рухомий** – у різних формах одного слова він може змінювати своє місце, пересуватися з одного складу на інший.

Звичайно слово має один наголос (*маленький, рєшето*,

вулиця), проте існують слова, у яких нормою є подвійне наголошування (*апо́строф, за́вжди, та́кож*).

У розмовному мовленні звуки вимовляються не ізольовано один від одного, а суцільним потоком. Така злитість вимови спричинює наближення, а то й уподібнення двох приголосних звуків один одному. Цей процес так і називається – **уподібнення** і позначається у фонетичній транскрипції. Уподібнення за дзвінкістю може бути в межах одного слова або на межі двох слів, коли наступний дзвінкий впливає на попередній глухий і той змінюється у вимові на парний дзвінкий: *боротьба* [бород'баі], *ось де* [оіз' де]. На відміну від глухих приголосних, дзвінки виявляють незалежність і зберігають дзвінкість у багатьох позиціях: *розказати* [розказати], *розсипати* [розсипати]. Тільки в словах *вогко, легко, нігті, кігті* та деяких інших приголосний [г] оглушується до [х]: [воі̀хко], [леі̀хко], [н'і̀хт'і] тощо.

Асиміляція за місцем і способом творення виявляється в тому, що взаємоуподібнюються зубні свистячі [з] і [с], шиплячі [ж] і [ш], а також близькі до них [дж] – [дз] – [ц] – [ч]: *виріши* [вир'іш:и], *учишся* [учи'є':а]. Приголосні [д] і [т] перед зубними [з], [с], [ц] та шиплячими [ж], [ч], [ш] також зазнають змін: *вітчизна* [в'іч:ізна], *коротший* [короі́чий], *молодший* [молоі́джший].

Уподібнення за м'якістю характерне тільки для приголосних [д], [т], [л], [н], [з], [с], [ц], [дз], що стають м'якими перед наступними м'якими, а останні чотири (свистячі) і перед пом'якшеними та напівпом'якшеними: *сьогодні* [с'огоі́д'н'і], *свято* [с'в'аіто], пор. *двір* [дв'ір]. Але перед наступним м'яким приголосні можуть і не пом'якшуватися, якщо вони знаходяться на межі морфем: *розсіяти* [ро'зс'і́йати], *піднімати* [п'ідн'і́мати].

Під час творення нових слів або внаслідок історичних звукових змін можуть виникати сполучення трьох і більше приголосних звуків. У такому разі один із звуків випадає. Цей процес називається **спрощенням**. Спрощуються такі групи приголосних: **-ждн-** – **-жн-** (*тиждень* – *тижневий*), **-здн-** – **-зн-** (*виїздити* – *виїзний*), **-стн-** – **-сн-** (*ненависть* – *ненависний*), **-стл-** – **-сл-** (*щастя* – *щасливий*), **-слн-** – **-сн-** (*ремесло* – *ремісник*). В українській мові спрощення відбувається і у вимові, і на письмі.

Проте в деяких словах спрощення на письмі не відбувається: *зап'ястний, шістнадцять, баластний, компостний, контрастний, форпостний, поїзди, гігантський, студентство* та ін. У словах *кістлявий, пестливий, хвастливий* спрощення не відбувається ні у вимові, ні на письмі.

Чергування – це постійні закономірні зміни звуків в одних і тих самих частинах слова: *беру – збори – збір – збирати – брати, козак – козацький – козаче*.

До давніх чергувань голосних належать такі:

- [о] – [а] (*ломити – ламати, гонити – ганяти*);
- [е] – [і] (*гребти – загрибати, летіти – літати*);
- [е] – [о] (*везти – возити; брести – бродити*);
- [і] – [а] (*сідати – садити, лізти – лазити*) та ін.

Чергування [о], [е] – [і] – це специфічно українське чергування, яке іншим слов'янським мовам не властиве. Воно пов'язане зі структурою складу: голосний звук [і] вживається в закритому складі, а [о] та [е] – у відкритому: *ніс – носити, віл – вола*.

Чергування [е] – [о] після шиплячих та [й] розвинулося ще в 12 – 13 ст. Таке чергування досить поширене в українській мові: *четвертий – чотири, вечеря – вечора, женити – жонатий*.

Властиве мові й чергування [о], [е] з нулем звука: *садок – садка, хлопець – хлопця*.

Чергування звукосполучень [ри], [ли] – [ро], [ло], [ре], [ле] охоплює невелику кількість слів в українській мові: *бриніти – бренькіт*.

Чергування приголосних звуків поділяються на кілька типів:

1) чергування звуків, що протиставляються за місцем і способом творення: *пастух – пастуше – пастусі, друг – дружє – друзяка, збудити – збуджу, котити – кочу, мазати – мажу, писати – пишу*;

2) чергування твердих звуків з парними м'якими: *застилати – застелю, боротися – борюся, висота – висоті*;

3) чергування звуків зі сполученням двох звуків (властиве губним приголосним, наприклад, [б] – [бл] – [бй]; [п] – [пл] – [пй] тощо): *робити – роблю, ловити – ловлю, графити – графлю, пити – п[йу], імені – ім[йа], вити – в[йу]* тощо;

4) чергування одного приголосного звука зі сполученням двох таких самих (подвоєних) звуків: *піч – піччю, заняття – занять, роздори́жжся – роздори́ж*.

Чергування приголосних звуків при словотворенні:

г, ж, з → **-зьк-, -зтв-**: Париж – паризький;
к, ч, ц + **-ськ-, -ств-** → **-цьк-, -цтв-**: ткач – ткацький;
х, ш, с → **-ськ-, -ств-**: чех – чеський.

Милозвучність української мови зумовлює чергування **в – С, V – 9**.

Чергуються як прийменники **у, в**, так і префікси **у-, в-** у словах. **У** вживається для того, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови:

а) між приголосними: *флагман брати участь у різних проєктах, надрукував у газеті, вогники жовтіють у вікнах, дими йдуть у небо*;

б) на початку речення перед приголосним: *У двері хтось ізлегка постукав* (М. Старицький); *У разі потреби фахівців запрошують з інших міст*;

в) незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними **в, ф**, а також перед сполученням літер **льв, св, сф, тв, хв** і под.: *поїхати у відрядження, включити у фінансовий звіт, жити у Львівській області, дізнатися у своїх підлеглих, досягнення у тваринництві, здійснити у двотижневий термін*;

г) після паузи, що на письмі позначається комою, крапкою з комою, двокрапкою, тире, дужкою й крапками, перед приголосним: *І виробничими успіхами, і економічним зростанням, і продуманою стратегією розвитку – усім цим заводчани завдячують своєму директорові*.

В уживається для того, щоб уникнути збігу приголосних:

а) між голосними: *купувати в аптеці, мешкала в Одесі, зміни в оподаткуванні, брати в оренду, розірвати в односторонньому порядку*;

б) на початку речення перед голосним: *В акціонерному товаристві з числа акціонерів може створюватися рада акціонерного товариства*.

в) після голосного перед приголосним: *вишині в саду*,

дорога повилася в гору.

I вживається, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови, а саме:

а) між приголосними: *веселий і кмітливий, брат і сестра*;

б) перед йотованими (**й, є, ї, ю, я**): *Зав'язалася розмова на тему: наша метеорологія і її недосконалість* (М. Хвильовий);

в) після паузи, що на письмі позначається крапкою, комою, крапкою з комою, двокрапкою, крапками, перед приголосним: *Незабаром завод буде повністю автоматизовано, і за рівнем технологічного оснащення він відповідатиме європейським стандартам*;

г) на початку речення: *I враз знерухоміло все* (О. Гончар);

д) у разі зіставлення понять: *війна і мир, добро і зло* тощо.

Й уживається, щоб уникнути збігу приголосних:

а) між голосними: *весна й осінь, Олена й Олег*;

б) після голосного перед приголосним: *У цих житлових комплексах містяться підземні паркінги й медичні пункти, пральні й фізкультурно-оздоровчі комплекси.*

Фонетична транскрипція – точний запис усного живого мовлення за допомогою букв українського алфавіту й спеціальних додаткових знаків.

Правила фонетичної транскрипції

1. Запис фонетичною транскрипцією береться в квадратні дужки – [].

2. Великі букви і розділові знаки в транскрипції не використовують. Для передачі паузи ставлять скісні риски: одну (/), якщо пауза невелика, дві (//), якщо пауза довга.

3. Кожному звукові має відповідати тільки один знак (тобто одна буква), тому не можна використовувати у фонетичному записі української мови зокрема такі букви, як *щ* та *ї*, адже вони завжди служать для передачі двох звуків [шч], [йї]. Не застосовують і букви *я, ю, є*, які передають то один, то два звуки залежно від позиції, пор.: *ящик* [йайішчик], *доля* [дої'а].

4. Кожна буква повинна передавати на письмі лише один звук, тому в українській транскрипції застосовано спеціальні знаки, яких немає в українському алфавіті на позначення звуків, як-от у словах *джерело* [дже^ере^е лої], *дзвінок* [дз^в'віноік].

5. Звук [в] може позначати два звуки: [в], наприклад,

[водаі], [вєіч'ір], та [ў] (після голосного перед приголосним, у кінці слова чи складу), наприклад, *вовк* [воўк], *лев* [леў].

6. Для відтворення додаткових відтінків, властивих різним звукам, уживається система діакритичних (гр. „розрізнявальний”) надбуквених, міжбуквених позначень. Наприклад, ненаголошені *e*, *и* позначаються знаками [e^а] та [и^є], звук [о] перед складом з наголошеним [у] або [і] вимовляється як [o^у]: *голубка* [го^улуїбка], *своїх* [сво^уїїїх]. Подовження позначається двокрапкою: *життя* [жи^єт':аї].

Завдання

1. *Розташуйте слова за алфавітом. Визначте кількість букв і звуків у кожному слові.*

Солов'їний, Одещина, альтруїст, інфляція, часня, узбіччя, винищувач, корифей, ущерть, постава, нюанс, бурштин, жалощі, дзьоб, шелест, зустріч, щастя, цензор, підживлення, лихоліття, яструб, еміграція.

2. *Запишіть у три стовпчики слова: 1) у яких більше букв, ніж звуків; 2) у яких більше звуків, ніж букв; 3) у яких кількість букв і звуків однакова.*

Північ, вільха, защипка, радість, м'який, армія, найбільше, стаття, окуляри, український, значення, дзвінок, підземний, пшениця, тасмниця, подвоєння, мільйон, кількість, віджати, військо, сиджу, братство, свідоцтво.

3. *Поділіть слова на склади. Визначте, які з них закриті й відкриті, наголошені й ненаголошені.*

Солодкий, державний, важкий, розкрити, підручник, надзвичайний, пробуджувати, пір'ячко, айстра, отруєний, підзвітний, кукурудзяний.

4. *Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Виділіть слова, у яких спостерігаємо явище уподібнення.*

Льодяний, м'яч, щабель, інтуїція, відвар, пісня, зійтися, дзвінкий, ллється, півжиття, військовий, квітці, хоч би, вокзальний, тітці, сміється, вирішивши, сільський, невістці, зчорніти, дьогтю, усмішці, збіжжя, авіація, відродження, знищення, розсіється.

5. Утворіть від поданих слів такі, які б ілюстрували спрощення в групах приголосних.

Проїзд, тиждень, швидкість, щастя, участь, захист, записка, область, агент, контраст, заздрість, шелест.

6. До поданих слів доберіть споріднені слова з усіма можливими чергуваннями голосних.

Котити, замітати, текти, зір, дерти, стелити, лізти, беру, скочити, зберу, могти, шість, вечір, нести, шостий, гребти, везти, пливти, посол, дрижати, плече, чоло.

7. До поданих слів доберіть споріднені слова з усіма можливими чергуваннями приголосних.

Яблуко, ходити, луг, приїздити, садити, скочити, захист, сікти, утікати, трусити, топити, пасіка, книжка, парубок, пряжа, боковий, підвестися, сусідка.

8. Утворіть від слів прикметники з суфіксом **-ськ-**.

Острог, Рига, Париж, Кавказ, козак, ткач, чех, товариш, Запоріжжя, інтелігент, брат, Донбас, Кривий Ріг, парубок, Великі Луки, Овруч.

9. *Перепишіть текст, знімаючи дужки.*

Поширений (в, у) наших парках (і, й) садах бузок (в, у) ботаніці має назву сирінга. Звідки ж пішло таке найменування? Серед багатьох народних переказів про легендарних героїв, богів, явища природи є (і, й) такий міф. Пан – Бог лісів, полів (і, й) покровитель стад – був закоханий (в, у) гарну лісову німфу Сирінгу. Потворний Пан, який мав роги, довгу бороду (і, й) козячі ноги, переслідував лісову красуню. Щоразу під час зустрічі зі своїм опікуном вона намагалася втекти від нього. Одного разу, рятуючись від Пана, Сирінга перетворилася на кущ, який (і, й) назвали на честь німфи. З цієї рослини засмучений Пан зробив собі сопілку (З журналу).

Тести

1. З'ясуйте, у словах якого рядка всі приголосні глухі:

а) капот, диво, легінь, стіл, світло;

- б) кіт, сто, тиша, сік, піч;
 в) козак, дуб, хек, фен, сік;
 г) садок, будка, колодязь, голос, лексика.
2. *З'ясуйте, у словах якого рядка всі приголосні глухі:*
 а) частка, пошук, миша, шелест, тиша;
 б) катати, хустка, сотня, фен, бомба;
 в) хек, хід, гедзь, горох, лист.
 г) теща, сито, кіт, офіс, чистити.
3. *З'ясуйте, у словах якого рядка всі приголосні дзвінкі:*
 а) діжа, газ, джаз, зуби, газда;
 б) чай, сизий, тези, фізика, огляд;
 в) дах, цвях, додаток, вияв, право;
 г) агент, шафа, діалог, цемент, вухо.
4. *З'ясуйте, у словах якого рядка всі приголосні дзвінкі:*
 а) мир, рало, міна, лан, вирій;
 б) вітер, рів, лінь, луки, нерви;
 в) сад, дар, вид, лань, йод;
 г) мінерал, шум, вій, німий, мило.
5. *У якому рядку в усіх словах кількість букв і звуків однакова?*
 а) дивляться, горіх, популярний, зжити, придорожний;
 б) щастя, їсти, земля, пошук, любов;
 в) вищий, воля, смієшся, безжалісний, значення;
 г) кирилиця, сміх, любити, слово.
6. *Визначте, у якому рядку в усіх словах спостерігається наближення одного голосного до іншого?*
 а) весняний, квітковий, привокзальний, помірний, синій;
 б) сонце, підвищення, шоколад, горщик, рука;
 в) репутація, вишивка, позначення, читання, письмо;
 г) сейф, стрілка, чесний, нігті, матеріал.
7. *У якому слові буквосполучення дж позначає два звуки?*
 а) піджарити, б) джерело, в) джаз, г) джміль.
8. *З'ясуйте, у якому рядку в усіх словах відбувається уподібнення приголосних?*
 а) рости, безбережний, анекдот, вокзал, рости;
 б) молотьба, якби, березняк, житловий, роздавати;
 в) легко, дочці, пісня, розширити, честь;
 г) грядка, днями, дзвін, розчесати, бездарний.
9. *З'ясуйте, у якому рядку записано букви, що завжди*

позначають два звуки?

- а) і, щ;
- б) я, ю, є;
- в) я, ю, є, ї;
- г) я, ю, є, ї, щ.

10. У якому рядку в усіх словах літери я, ю, є позначають два звуки?

- а) ярмарок, в'юн, єднання, відмовляти;
- б) якір, юрма, непід'ємний, ревізія;
- в) ясний, яхта, юшка, уряд;
- г) боятися, язик, ядро, заробляти.

11. Позначте рядок, у якому в усіх словах відбувається чергування у/в:

- а) уголос, умирати, укусити, умова, указка;
- б) урожай, уранці, усмішка, устигати, учитель;
- в) учорашній, усякий, уперед, уміння, уночі;
- г) умова, упоратися, указати, узимку, Ужгород.

12. З'ясуйте, у якому рядку при словозміні чи словотворенні голосні в усіх словах чергуються:

- а) садочок, жердина, чемпіон, закон;
- б) зірка, сотня, день, щока;
- в) шостий, сестра, пісня, кишенья;
- г) червень, вечерея, вогонь, холод.

13. Позначте рядок, де в усіх словах відбудеться чергування приголосних при утворенні прикметників:

- а) друг, козак, мавпа, морква;
- б) рука, графіка, округа, студент;
- в) пуск, дорога, молоко, серце;
- г) сонце, місяць, пшениця, вовк.

14. Укажіть, у якому рядку в усіх словах при словозміні чи словотворенні можливе чергування приголосних звуків:

- а) возити, просити, бити, брати;
- б) хотіти, їздити, мостити; завмерти;
- в) громити, оформити, косити, пливти;
- г) чистити, купити, плакати, платити.

15. Яке слово написано неправильно?

- а) чеський;
- б) студентський;

- в) гаагзький;
- г) сільський.

16. Яке слово написано неправильно?

- а) заводський;
- б) карабаський;
- в) баскський;
- г) французський.

17. Виберіть рядок, де в обох словосполученнях не порушено правила милозвучності:

- а) справа йде на лад, слова і музика;
- б) рятуватись втечею, прочитати у книзі;
- в) мірялись силою, поля й ліси;
- г) раніше й тепер, зустрітись зі мною.

18. Виберіть рядок, в усіх словах якого наголошений другий склад:

- а) псевдонім, документ, фаховий, шофер, діалог;
- б) запитання, український, випадок, каталог, новий;
- в) квартал, завдання, перепустка, шляхи, індустрія;
- г) читання, літопис, старий, барометр, газовий.

19. Виберіть рядок, у якому всі слова вимовляються зі звуком [г]:

- а) ..ава, ..азда, ..раблі, ..уцулка, ..урт;
- б) ..уркіт, ..удзик, ..ерли..а, ..уру, ..арем;
- в) ..уляш, ..ульба, ..рузія, ..ротеск, ..речка;
- г) ..анок, ..рунт, ..ерготіти, дзи..а, ..атунок.

20. У якому рядку всі слова розташовані в алфавітному порядку?

- а) галка, географ, гомін, гороскоп, гонор;
- б) галас, гай, геометрія, гіркота, гончар;
- в) горб, гуркіт, геній, гарбуз, гроза;
- г) галоп, галочка, ганчірка, ганьба, гарем.

ОРФОЕПІЯ

Орфоепія – розділ мовознавства, що вивчає правила вимови звуків, наголошування слів і систематизує норми літературної вимови.

Важливою рисою української фонетичної системи є чітка **вимова голосних звуків** як під наголосом, так і без нього (крім ненаголошених **Е** та **И**, що наближаються один до одного). Звук

О ніколи не наближається до **А** (*голова, хоровий, вода, обговорити, вологий*); **О** наближається до **У** перед складом з наголошеним **У** та **І** (зозу́ля, томóу, кожóх, голівка, порі́г). У словах іншомовного походження наближення до **У** не відбувається (брошура, комуна).

Однією з умов створення милозвучності української мови є чергування голосних та приголосних **У – В, І – Й** (*у Криму, в Олени, дощі йдуть, хлопець іде*). Інколи таке чергування змінює лексичне значення слів: *удача* (успіх) і *вдача* (характер, натура); *вправа* (завдання) і *управа* (керівництво).

Сучасна українська мова характеризується чіткою вимовою приголосних як у позиції перед голосними звуками, так і в кінці слова. Основні норми вимови приголосних звуків:

◀ дзвінка вимова приголосних у кінці слова і складу (*хліб, любов, народ, ніж, губка, сніг*);

◀ шиплячі (ж, ч, ш, дж) й губні звуки (б, п, в, м, ф) – завжди тверді, бувають пом'якшеними в позиції перед **І** (*часто, щастя, чистити, чобіт, чують і чіткий, щітка, жінка, вірші, гіркий, вікно*) та при подовженні шиплячих (*збіжжя, річю*);

◀ літера **Щ** завжди позначає два звуки **Ш** і **Ч** (*[шч]ирий, Полтав[шч]ина, [шч]езнути, [шч]астя*);

◀ розрізнення вимови африкатів **ДЗ** і **ДЖ** (коли вони належать до однієї значущої частини слова – *заходжу, кукурудза, джерело*) та звуків **Д** і **З**, **Д** і **Ж** (коли вони належать до різних значущих частин слова – *підземний, надзвичайний, підживлення*);

◀ звук **В** ніколи не наближається до **Ф** (*букв, ринв, упав*);

◀ звук **Ф** ніколи не наближається до **ХВ** (*форма, фарба*);

◀ буквосполучення **ХВ** не вимовляється, як звук **Ф** (*хвороба, хвіртка*);

◀ звук **Р** постійно твердий у кінці слова й складу (*ліхтар, буквар, лікар, чотирма, звірка, але Горький*);

◀ розрізнення звуків **Г** і **Ґ** (*гречка, гарний, генетика, організм, графіка, але агрус, ґрунт, гудзик, танок, татунок, гречний, дзига*). Розрізнення слів *грати* і *ґрати*, *ґніт* і *тніт*, *гулі* (гуляння) і *гулі* (нарости на тілі).

Потреба милозвучності зумовила спрощення груп приголосних, важких для вимови: **стн, ждн, здн, стл, рдц, лнд** (*вісник, тижневий, обласний, виїзний, серце, сонце, слати*).

Фонетичними варіантами виступають прийменники **З, ІЗ, ЗІ** (я з тобою, з книжки, зі сходу, зі школи, із сучасними); **У, УВІ** (увійшла в хату, бачив уві сні); **ПІД, ПІДІ, ПІДО** (під землею, піді (підо) мною); **НАД, НАДІ** (над землею, наді мною); частки **БИ, Б** і **ЖЕ, Ж** (сказав би, сказала б, вона ж, він же), постфікси **-СЯ, -СЬ** (навчалася в інституті, дивлюсь у воду).

Вимова сполучень приголосних звуків:

С + Ш = Ш: (принісиши, вирісиши);
З + Ш = ЖШ (вивізиши, безшумний);
З + Ж = Ж: (безжалісний, зжовкле);
З + Ч = ЖЧ (безчесний, розчинити);
З + ДЖ = ЖДЖ (з джерела);
Ш + СЬ = СЬ (смієшся, милуєшся);
Ж + СЬ = ЗЬСЬ (намажся, наважся);
Ч + СЬ = ЦЬСЬ (не мучся, не морочся);
Ш + ЦЬ = СЬЦЬ (на дощі, на вищі);
Ж + ЦЬ = ЗЬЦЬ (у книжці, запоріжці);
Ч + ЦЬ = ЦЬ (на річці, дочці).

Завдання

1. Поставте наголос у поданих словах.

Блідий, малий, новий, нудний, пісний, рясний, тісний, товстий, черствий, вузький, в'язкий, жаркий, легкий, низький, тонкий, різкий, рідкий, чіткий, мілкий, липкий; одинадцять, чотирнадцять, шістдесят, сімдесят, вісімдесят; арахіс, вимова, запитання, аргумент, вичерпний, читання, випадок, дужки, натщесерце, по-українськи, де-небудь.

*2. Запишіть слова у дві колонки: у першу ті, у яких **дз, дж** позначають один звук, у другу ті, у яких **дз, дж** позначають два звуки.*

Бджоли, піджарити, кукурудза, підземний, дзвінко, піджак, ходжу, дзьобик, народжений, задзвенять, дзига, гудзик, дзеркало, підзолистий, надзвичайний, підживлення, раджу, підзвітний, дзвінкий, дзвіночок, саджу.

3. Подані слова запишіть українською мовою. З'ясуйте відмінності наголошення в обох мовах.

Новый, узкий, крапива, ольха, колесо, доска, дрова, конопля, комната, нарост, стихотворения, фарфор, алфавит, дочь, ворота, центнер, живопись, одинадцать.

4. *Користуючись орфоєнічним словником, поставте наголос у словах.*

Апостроф, гуртожиток, адже, читання, ознака, везти, веземо, рукопис, середина, шовковий, столяр, дошка, дрова, живопис, кухонний, ненавидіти, подруга, решето, перепис, приязнь, машинопис, агрономія, феномен, спина, псевдонім, перенести, понеділок, усмішка, навскіс, до смаку, разом, посиджу, курятина, скажу, по-товариському, бюрократія, вимога, листопад.

5. *Пригадайте улюблений вірш або прозовий уривок і прочитайте його напам'ять, дотримуючись правильної вимови звуків.*

6. *Підготуйте 3–5 скоромовок на відпрацювання вимови голосних та приголосних звуків.*

7. *Запишіть наведені сполуки слів, вибравши з дужок потрібні сполучники і прийменники. Якщо можливі варіанти, наведіть їх.*

Вітати (з, із, зі, зо) святом, він (і, й) вона, вийти (з, із, зі, зо) себе, бути (у, в) Америці, вогонь (з, із, зі, зо) димом, Іван (і, й) Микола, дивитись (у, в, уві) вічі, козуля (і, й) олень, визирнув (у, в) вікно, ти (з, із, зі, зо) мною, сосна (і, й) дуб, разів (з, із, зі, зо) три, спалахує (і, й) горить, пірнути (у, в) озеро, прибрати (у, в) хаті, зошит (з, із, зі) сучасної мови, повернутись (з, із, зі, зо) школи, бачити (у, в, уві) сні.

Тести

1. *Орфоєнія вивчає:*

- а) правила вимови букв і звуків;
- б) правила вимови букв;
- в) правила вимови звуків і наголошування слів;
- г) чітку вимову голосних звуків і наголошування слів.

2. *У якому рядку в усіх словах наголос падає на другий склад?*

а) супутник, маленький, рядок, телефон, дикція;

б) новий, зроблю, ознака, істота, шалений;

в) годинник, товариш, змагання, одинадцять;

г) старий, український, вимова, запитання.

3. У якому рядку в усіх словах букви **д** і **ж**, **д** і **з** позначають один звук.

а) дзенькіт, підземний, джем, підзахисний;

б) дзвеніти, дзеркало, джинси, відзвучати;

в) джміль, віддзвонити, кукурудза, саджати;

г) дзьоб, дзвонар, джерельний, підземний.

4. Укажіть рядок, у якому в усіх словах відбувається наближення голосних звуків?

а) весна, стрибати, істина, кишенья;

б) безвинний, крихта, примерзання, силуєт;

в) надзвичайний, книжка, кипарис, малеча;

г) цитата, одинадцять, вихований, близький.

5. У якому рядку в усіх словах слід писати літеру **г**?

а) ...уманний, ...речка, ...уцул, ушавина;

б) ...удзик, ...рунт, а...рус, ...аздиня;

в) ...анок, ...асло, ...олка, ...олод;

г) ...ава, ...атунок, ...аньба, ...арбуз.

6. У яких рядках у всіх словах наголос падає на третій склад?

а) полотно, горобець, гуманіст, велосипед;

б) мовознавство, правосуддя, козеня, приїжджати;

в) водопій, сторона, долина, підживлення;

г) апельсин, будувати, подарунок, малювання.

ОРФОГРАФІЯ

Уживання знака м'якшення

Найпоширенішим засобом позначення м'якості приголосних звуків є буква **ь** (знак м'якшення).

М'який знак **с т а в и т ь с я** :

- після м'яких **д, т, з, с, дз, ц, л, н** у кінці слова та складу: *дядько, гість, мазь, просьба, тедзь, палець, вільно, ганьба, кінь*;

- після м'яких приголосних у середині складу перед **о**: *тінювий, польовий, сьомий, дев'ятох, дзьоб*;

- у суфіксах **-ськ-, -цьк-, -зьк-, -ськість, -цькість, -зькість, -ськи, -цьки, -зьки, -ському, -цькому, -зькому**: *луганський, парубоцький, близький, людськість, хвацькість, близькість, по-селянськи (по-селянському), по-козацьки (по-козацькому)*;

- у суфіксах **-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-**: *ніженька, голубонька, дрібнесенький, свіжісінький, тонюсінький*;

- після м'якого л перед наступним приголосним звуком: *пальці, більший, їдальня, спільний*.

Примітка. Не ставиться м'який знак після л у групах **-лц-, -лч-**, які походять із **-лк-**: *спілка – спілці, галка – галчин, Наталка – Наталчин*;

- у формах родового відмінка множини іменників жіночого роду м'якої групи першої відміни: *земель, робітниць, яблунь*;

- у формах родового відмінка множини іменників середнього роду другої відміни на **-нн(я), -ц(е)**: *завдань, покоління, розгалужень, змагань, сердець*;

- у дієслівних формах дійсного та наказового способу: *лежать, печуть, цілується; піднось, кинь, киньмо*. М'який знак не ставиться:

- після **р** у кінці слова чи складу: *буквар, базар, тепер, цукор, вітер, Харків, аптекар*;

- після шиплячих та губних звуків: *любов, кров, голуб, степ, ніч, усміхаєшся, ріж*;

- після **н** перед **ж, ч, ш, щ** та перед суфіксами **-ств(о), -ськ(ий)**: *мениший, кінчик, паничина, селянство, уманський*;

- між подовженими м'якими приголосними: *лється, життя, ніччю, вісню, зустріччю, мотуззя*;

- у словах *баский, боязкий, дерзкий, в'язкий, порський, різкий* і похідних від них: *баско, боязкість, в'язкість* тощо, оскільки тут **з і с** разом із **к** не творять суфіксів **-зк-, -ск-**;

- після **ц** у кінці іменників чоловічого роду іншомовного походження: *палац, шприц, кварц, паяц*.

Сполучення літер **ЙО, ЇО**

ЙО пишеться для позначення звукосполучення [й] + [о]:

а) на початку слова: *його, йорж, Йосип*;

б) після голосного: *бойовий, крайовий, район, майор*,

Андрійович;

в) після приголосного звука, переважно на початку складу: *Муравйов, бульйон, підйомний, серйозний.*

Ю пишеться після приголосних для позначення їхньої м'якості перед О: *дьоготь, братнього, сьогодні, (у) нього, дзьобнути, сльоза, працюювий.*

Уживання апострофа

Апостроф служить для позначення роздільної вимови твердого приголосного перед наступним й, що виступає у звукосполученнях [й + а], [й + у], [й + е], [й + і] і позначається буквами **я, ю, є, ї**.

Апостроф **уживається** перед **я, ю, є, ї** в таких випадках:

- після губних **б, п, в, м, ф**: *б'ється, п'ятниця, любов'ю, в'юн, кам'яний, пам'ять, солов'ї, мереф'янський;*

- після **р** у кінці складу: *узгір'я, на подвір'ї, пір'їна;*

- після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний: *роз'ятрити, об'їхати, з'ясувати, пів'ящика, пред'явити, двох'ярусний;*

- у слові *Лук'ян* та похідних від нього: *Лук'янівна, Лук'яненко, Лук'янов, Лук'янчук.*

Апостроф **не вживається** перед **я, ю, є, ї**:

- якщо перед губним звуком є приголосний (крім **р**), що належить до кореня слова: *свято* (звук [с] належить до кореня), *мавпячий, дзвякнути, т'мяний*, але: *арф'яр, черв'як, торф'яний;*

- після літери **р** на початку складу перед **я, ю, є**, що позначають м'якість звука [р¹]: *рясний, рядок, рюмсати, Рязань;*

- після префіксів, що закінчуються на приголосний, перед коренями, які починаються на **а, і, о, у, е**: *загітувати, безіменний, зораний, зуміти, зокрема.*

Спрощення груп приголосних

З метою забезпечення милозвучності української мови використовується рівномірне чергування голосних і приголосних звуків. Збіг кількох приголосних утруднює вимову. Тому звуки **д, т, зрідка к, н, л, р** у сполученні з кількома приголосними між голосними спрощуються (не вимовляються).

Утрата при вимові слова одного з приголосних звуків

називається **спрощенням**.

Спрощення спостерігається в таких групах приголосних:

<i>ждн – жн</i>	<i>тиждень – тижня;</i>
<i>здн – зн</i>	<i>виїзд – виїзний;</i>
<i>стн – сн</i>	<i>честь – чесний;</i>
<i>стл – сл</i>	<i>щастя – щасливий;</i>
<i>слн – сн</i>	<i>ремесло – ремісник;</i>
<i>лнц – нц</i>	<i>солнце (рос.) – сонце;</i>
<i>скн – сн</i>	<i>тріск – тріснути;</i>
<i>зкн – зн</i>	<i>бряк – брязнути;</i>
<i>рдц – рц</i>	<i>сердце (рос. сердце) – серце.</i>

Таке спрощення відбиває й сучасна орфографія. Другу групу спрощень складають ті, що зустрічаються в усному мовленні, а на письмі не передаються: *аванпостний, компостний, баластний, контрастний, форпостний*.

Наявне спрощення у вимові й у словах *шістнадцять, шістдесят*, але орфографічно не закріплене.

Зберігається [т] у вимові й написанні слів *кістлявий, хвастливий, зап'ястний, пестливий, хвастнути, хворостняк*.

Запам'ятати: *випуск – випускний, виск – вискнути*.

Явище спрощення звуків посилює милозвучність української мови.

Подовження і подвосняння приголосних

У вимові приголосні звуки можуть подвоюватись і подовжуватись. В обох випадках утворюється один довгий звук. Подвосняння й подовження звуків передається на письмі двома однаковими буквами, кожна з яких позначає той самий приголосний звук. Подвосняння – це збіг однакових приголосних звуків, що належать до різних значущих частин слова: *годинний, осінний, піднісся, обеззброїти*. Подвосняння відбувається на межі частин слова:

- префікса й префікса: *возз'єднання*;
- префікса й кореня: *ззаду, віддавна, оббити*;
- кінця першої й початку другої частини складноскорочених слів: *заввідділом, військкомат*;

- у збільшувально-підсилювальному суфіксі **-енн(ий)**: *здоровенний, численний*;

- у наголошених прикметникових суфіксах **-енн(ий)**, **-анн(ий)** зі значенням можливості або неможливості дії: *здійснений, неказаний*;

- у прикметниках на **-енн(ий)** старослов'янського походження: *священний, блаженний, благословенний*;

- в основі дієслова минулого часу на с і постфікса **-ся**: *винісся, пасся*;

- у деяких словах: *Ганна, ляний, овва, бовваніти, ссавці, ляний*.

Подовження – це подовжена вимова однакових приголосних звуків **д, т, з, с, ц, л, н, ж, ч, ш** між голосними (на письмі позначається двома літерами): *життя, ніччю, знаяддя*.

Подовження відбувається:

- перед **я, ю, є, ї** в іменниках середнього роду II відміни (крім родового множини): *колосся, життя, знання, гілля, клоччя, мотуззя*;

- перед **я, ю, є, ї** в деяких іменниках I відміни: *суддя, Ілля, стаття*;

- перед **ю** в орудному відмінку іменників III відміни: *міццю, річчю, ніччю, подорожжю, розкішшю*, але *радістю, жовчю, матір'ю*;

- перед **я, ю** в деяких прислівниках: *зрання, спросоння, повідвіконню*.

- перед **ю, є** в дієслівних формах *лю, леш* і похідних: *виллю, наллю*.

Уживання великої букви у власних назвах

З великої букви пишуться:

- імена людей, імена по батькові, прізвища, прізвиська, псевдоніми: Іван Якович Франко, Ярослав Мудрий, Васильченко, Кобзар (про Т. Шевченка), Нестор Літописець.

У складних прізвищах, іменах, псевдонімах (подвійних, потрійних) кожна складова частина пишеться з великої букви (окремо або через дефіс): Квітка-Основ'яненко, Жан-Жак, Марія-Тереза, Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка),

І.Карпенко-Карий.

Примітка 1: Імена та прізвища, які стали загальноприйнятими назвами людей і предметів, пишуться з малої літери: *галіфе* (штани), *робінзон*, *кольт* (пістолет), *бастон* (тканина), *френч* (одяг).

Примітка 2: Назви одиниць виміру, конкретних предметів, утворені від власних імен, пишуться з малої букви: *ом*, *кулон*, *рентген* (апарат, процедура).

Прізвища людей, ужиті в загальному значенні, але які не втратили свого індивідуального значення, тобто не стали загальними назвами і вживаються в підкреслено позитивному плані, пишуться з великої букви: *ростуть нові Ціолковські й Гагаріни; нам потрібні Мічуріни й Симиренки*. Якщо ж прізвища (імена) вживаються зневажливо, вони пишуться з малої букви: *новітні наполеони* (завойовники).

Примітка 3: Назви народів, племен, а також назви людей за національною ознакою чи місцем проживання пишуться з малої букви: *індіанці*, *араби*, *слов'яни*, *грузин*, *українець*, *вірменка*, *луганчанка*, *москвичі*.

- назви індивідуальних міфологічних істот та божеств, релігійних і народних свят та постів: *Прометей*, *Зевс*, *Венера*, *Спасівка*, *Покрова*, *Великий піст*, *Різдво*, *Петрівка*;

- назви дійових осіб у байках, казках, драматичних творах, хоча в повсякденній мові вони вживаються як загальні назви: *Вовчик-Братик*, *Лисичка-Сестричка*, *Заєць*, *Дід Мороз*;

- клички тварин: *Стрілка* (кінь), *Білка* (корова), *Рябко* (собака), *Мурка* (кішка). Назви порід тварин пишуться з малої букви: *сибірська лайка*, *бульдог*, *вівчарка*;

- астрономічні назви, народні назви сузір'їв та галактик: *Місяць*, *Юпітер*, *Чумацький Шлях*, *Молочний Шлях*;

- географічні й топографічні власні назви, назви вулиць, провулків, проспектів, вокзалів, станцій (крім службових слів і родових означень: *мис*, *море*, *острів*, *хребет*, *магістраль*, *майдан* і т. ін.): *Антарктида*, *Франція*, *Скандинавський півострів*, *Чорне море*, *Стрийський парк*, *майдан Незалежності*, *вулиця І. Франка*.

- назви найвищих державних посад України, міжнародних посад: *Президент України*, *Генеральний прокурор*, а також назви найвищих державних посад інших країн згідно з вимогами

дипломатичного протоколу: *Президент Франції, Прем'єр-міністр Великобританії*;

Примітка. Назви інших посад, військових, наукових і почесних звань, титулів, рангів, чинів пишуться з малої букви: *доктор педагогічних наук, декан, лейтенант, принц, король, цар*.

- перше слово в назвах державних установ, навчальних і наукових закладів, областей, районів, науково-дослідних установ, кінотеатрів, музеїв та ін.: *Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Сумська область, Будинок учителя, Національний банк України, Андріївська церква, Театр ляльок*;

- неофіційні назви держав, міст, одиниць територіального поділу інших географічних об'єктів: *Закарпаття, Лівобережна Україна, Волинь, Донеччина*;

- у назвах творів літератури, мистецтва, наукових праць, видавництв, найменувань машин та ін. перше слово пишеться з великої букви й уся назва береться в лапки: *драма „Свіччине весілля”, журнал „Дзвін”, автомобіль „Волга”, літак „Антей”*.

Примітка. З великої букви, але без лапок пишуться назви культових книг: *Біблія, Коран, Євангеліє*, а також назви релігійних понять: *Син Божий, Отець Небесний, Бог* (але *бог Перун* і т. ін.), *Божа Матір*;

- назви країв: *Західна Україна, народи Півночі, Північна Буковина*. Якщо ж під назвами розуміють сторони світу, тоді вони пишуться з малої букви: *північ, південь, схід, захід, південний схід*;

- перше слово в назвах міністерств і їхніх головних управлінь, у назвах інших державних установ та організацій, що складаються з кількох слів: *Міністерство освіти і науки України, Збройні сили України, Спілка молоді Донбасу*. У назвах найвищих державних установ України з великої букви пишеться кожне слово: *Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України*;

- перше слово в назвах історичних подій, епох, війн, революцій, конгресів, конференцій, договорів, у назвах орденів, відзнак тощо: *Коліївщина, Вітчизняна війна 1812 року, Восьме березня* (але *8 Березня*), *День незалежності України, Новий рік, орден „Незалежності”, медаль „За бойові заслуги”*;

- назви пам'яток архітектури, замків, храмів: *Софійський собор, Печерська лавра, Золоті ворота*;

- умовні назви пансіонатів, санаторіїв, будинків відпочинку, дитячих таборів, готелів і т. ін. пишуться в лапках і з великої літери: *санаторій „Дністер”, пансіонат „Лаванда”, будинок відпочинку „Пролісок”, ресторан „Диво”, кав’ярня „Едельвейс”*.

Правопис абрєвіатур

- Ініціальні абрєвіатури завжди пишуться разом без крапок після літер і вимовляються скорочено: *УРП (у-ер-пе) – Українська рєспубліканська партія*;

- ініціальні абрєвіатури, які позначають загальні назви, читаються за складами (не за назвами літер) і відмінюються, пишуться, як правило, малими літерами: *загс – загсу*;

- великими літерами ініціальні абрєвіатури пишуться в таких випадках:

- а) якщо абрєвіатура є скороченням власної назви: *КДУ (Київський державний університет), ЛНУ (Луганський національний університет)*;

- б) якщо абрєвіатура, яка позначає загальну назву, читається за назвами літер: *ПТУ (петеу), КПІ (капеі)*;

- в) якщо абрєвіатура, яка позначає загальну назву, читається як одне слово, але не відмінюється: *ГЕС (гідроелектростанція), НОП (наукова організація праці)*;

- в ініціальних абрєвіатурах, які вживаються на позначення марок машин і механізмів, цифри, що стоять після неї, приєднуються дефісом: *АН-24, ТУ-154, ТАЗ-69*.

Примітка. Відмінкові закінчення абрєвіатур пишуться малими літерами: *ЗІЛ – ЗІЛа (машини), ЗІЛу (заводу)*.

Правила переносу слів

О р ф о г р а ф і ч н і правила переносу:

- Частини слів з одного рядка в інший переносяться за складами: *на-ма-лю-ва-ти, див-но, гір-ський, вій-сько*. Але якщо склад відповідає на письмі одній букві, то вона одна не залишається і в інший рядок не переноситься: *очи, сію* (не можна переносити *о-чі* чи *сі-ю*), *надія* (можна переносити *на-дія*, а не *наді-я*);

- не можна розривати буквосполучення *дж, дз*, які

позначають один звук [дж], [дз]: *за-дзво-ни-ла, си-джу, гу-дзик, на-са-дже-ний*. Якщо ж вони означають два звуки й належать до різних значущих частин слова, то їх можна розділяти: *над-зву-ко-вий, під-зем-ний, під-звіт-ний, під-жив-лю-вач*.

- односкладові префікси при переносі не розриваються: *роз-казати* (а не ро-казати), *най-сильніший* (а не на-йсильніший), *без-печний* (а не бе-зпечний). Кількаскладові префікси можна розривати: *піді-гріти* і *підігріти, пере-читати* і *перечитати*;

- не можна залишати біля префікса початкову частину кореня, якщо вона не становить складу: *за-йменник* (а не зай-менник), *за-ставити* (а не зас-тавити), *зі-скочити* (а не зіс-кочити);

- не можна розривати сполучення літер **ЙО, БО** (бо це один склад): *си-ньо-го, цьо-го, ра-йок, га-йок*;

- не можна відривати букву й від попередньої голосної: *свій-ський* (а не сві-йський), *шу-кай-те* (а не шу-ка-йте);

- м'який знак і апостроф не відокремлюються від попередньої літери: *паль-ці* (а не па-льці), *сіль-ський* (а не сі-льський), *під'-їхати* (а не під-'їхати), *Мар'-ян* (а не Мар-'ян);

- якщо подвоєні букви постали внаслідок збігу, то при переносі вони розриваються: *осін-ній, змін-ний*. Якщо вони постали внаслідок подовження, то їх можна розділяти: *волос-ся, зіл-ля*, а можна й не розривати: *воло-сся, зі-лля*;

- не можна розривати ініціальні абrevіатури й відокремлювати від них цифри: *ЗІЛ-111, ЛАЗ-105, ООН*;

- при переносі складних слів не можна залишати в попередньому рядку початкову частину другої основи, якщо вона не становить складу: *південно-східний* (а не південнос-хідний), *мово-знавство* (а не мовоз-навство);

- при збігу кількох приголосних не на стику значущих частин слова можуть бути різні варіанти переносу: *май-стри-ня, ук-ра-їн-ський, ви-дав-ни-цтво, ви-дав-ниц-тво*.

Технічні правила переносу:

- Не можна переносити прізвища, а залишати ініціали: *М.Т. Рильський, М. Стельмах*;

- не можна відривати скорочення від цифр, до яких вони

належать: 22 м, 17 км, 1941 р., 200 г. Назви мір, подані повністю, можна переносити: 1941-рік, 200-грамів;

- не можна розривати умовні графічні скорочення типу р-н (район), *вид-во* (видавництво), *ін-т* (інститут);
- граматичні закінчення, з'єдані з числами через дефіс, переносити не можна: 4-й, 3-го, 5-му;
- не відривають прізвища від умовних скорочень, що до них відносяться: проф. Зеленько, акад. Русанівський.

Правопис префіксів

Кінцеві дзвінки приголосні в префіксах перед глухими, особливо при швидкій вимові, можуть оглушуватися: *розклад*, *зсунути*, *безпека*. Проте на письмі ці зміни не завжди позначаються.

• У кінці префіксів роз-, без-, через-, від- (од-), під-, перед-, понад-, пред-, між-, об-, незалежно від вимови, кінцеві дзвінки приголосні на письмі ніколи не змінюються: *розтануло*, *безсмертний*, *череззерниця*, *відпустити*, *одкинути*, *підсунути*, *передплата*, *понадплановий*, *представницький*, *міжцеховий*;

• Префікс з- переходить у с- тільки перед п'ятьма глухими приголосними – **к, ф, п, т, х** (кафе „Птах”): *скинути*, *сформувати*, *спитати*, *стерти*, *схвалити*. Перед усіма іншими приголосними й голосними пишеться префікс з-: *зварити*, *зшити*, *зчавлювати*, *зжовкнути*, *зсипати*, *зсунути*, *зкономити*.

Коли корінь слова починається сполученням приголосних звуків, то вживається префікс зі-: *зімкнений*, *зіщулився*, *зігнати*. В окремих словах паралельно вживаються префікси зі- і зо-: *зітліти* й *зотліти*, *зімліти* й *зомліти*.

• Префікси **пре-**, **при-**, **прі-** розрізняються за значенням:

а) префікс **пре-** вживається переважно в якісних прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня ознаки: *премудрий*, *престарий*, *препогано*. Префікс **пре-** вживаємо ще й у таких словах: *престол*, *презирство*, *преподобний* та ін.;

б) префікс **при-** вживається переважно в дієсловах, що означають наближення, приєднання, частковість дії, результат дії тощо, а також у похідних від них словах: *прибігти*, *приморозити*, *прив'язати*; *прибуття*, *прибраний*. Префікс **при-** вживається

також у прикметниках, утворених від поєднання іменників з прийменниками: *приморський, приміський, привокзальний*.

Примітка. Треба запам'ятати слова іншомовного походження, у яких **пре-**, **при-** не є префіксами, а частинами кореня: *пreamбула, прем'єра, президент, превалювати, престиж; привілей, призер, примітив* тощо;

в) префікс **прі-** вживається тільки в словах *прізвище, прізвисько, прірва*;

г) префікс **пере-** має значення „наново”, „по-іншому”, „через когось або щось” і пишеться з двома **е**: *переписати, перемалювати*.

Правопис суфіксів

• Суфікси **-ик**, **-ник**, **-івник**, **-чик** (**-щик**), **-ив(о)**, **-ин(а)**, **-ин(я)**, **-ин(ий)**, **-ит(ий)**, **-ист(ий)** пишуться з **и**: *вузлик, льотчик, рудник, газівник, хлопчик, прядиво, княгиня, родовитий, плечистий*.

• У суфіксах **-альник**, **-ильник**, **-ільник**, а також **-аль**, **-єнь**, **-ець** (**-єць**), **-ість**, **-тель**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-** завжди пишеться **ь**: *фрезерувальник, прядильник, полільник, коваль, в'язень, знавець, мудрість, вихователь, звичайнісінький*.

• У суфіксах **-інь**, **-іш(ий)**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-** завжди пишеться **і**: *височінь, теплінь; веселіший, новіший; новісінький*.

• Суфікси **-инн(я)**, **-інн(я)**, **-анн(я)**, **-янн(я)**, **-єнн(я)** пишуться з двома **н**: *бурячиння, коріння, читання, сприяння, впровадження*.

Примітка. Треба розрізнати суфікси **-інн(я)** та **-инн(я)**. Суфікс **-інн(я)** пишеться в іменниках, утворених від дієслів: *ходити – ходіння, носити – носіння, кришити – кришіння*. Суфікс **-инн(я)** вживається тільки в іменниках зі збірним значенням: *мак – маковиння, картопля – картоплиння*. Але якщо збірна назва утворена від іменника на **-інь**, то пишемо **-інн(я)**: *камінь – каміння, волосінь – волосіння*.

• Суфікси зменшено-пестливих слів **-ечок** (**-єчок**), **-ечк-** (**-єчк-**), **-єньк-**, **-ечк(о)** (**-єчк(о)**) пишуться з **е** (**є**): *вершечок, красчок, ручечка, Стефанієчка, ніженька, словечко*. "

Примітка. Їх не слід плутати із суфіксами **-ичок**, **-ичк(а)**, які бувають лише в словах, що походять від слів із

суфіксами **-ик**, **-иц(я)**: *криниця – криничка, вогник – вогничок*.

- При творенні чоловічих імен по батькові вживається тільки суфікс **-ович**: *Дмитрович, Геннадійович, Васильович*. При творенні жіночих імен по батькові вживається суфікс **-івн(а)**, від імен на **-й** – **-ївн(а)**: *Дмитрівна, Геннадіївна, Васиївна*.

- Суфікс **-н(ий)** уживається в переважній більшості якісних і відносних прикметників: *східний, водний, нічний, річний*. Суфікс **-н(ий)** уживається порівняно в небагатьох переважно відносних прикметниках: *ранній, задній, пізній, хатній*. Суфікс **-н(ий)** уживається в усіх прикметниках прислівникового та іменникового походження, які мають перед цим суфіксом ж, ш: *ранішній, вчорашній, тутешній, сьогоднішній*.

- Прикметникові суфікси **-анн(ий)**, **-енн(ий)**, які вживаються для підкреслення найвищої міри вияву ознаки, пишуться з двома **н**: *неоціненний, нездоланний*. Такі прикметники завжди мають наголос на суфіксі, що й відрізняє їх від дієприкметників, які утворені від дієслівних основ за допомогою суфіксів **-ан(ий)**, **-ен(ий)**: *неоцінений, нездоланий, нескінчений*.

- У суфіксах **-ськ(ий)**, **-цьк(ий)**, **-зьк(ий)** завжди пишеться **ь**: *луганський, студентський, козацький, воронезький*.

- Збірні числівники вживаються із суфіксом **-ер**: *шестеро, семеро, дванадцятеро, тринадцятеро*.

- Суфікси **-иськ(о)**, **-їськ(о)**, **-ищ(е)**, **-їщ(е)** використовуються для утворення слів переважно з негативним відтінком: *дівчисько, зайчисько, гноїсько, ручище, бабище*.

- У присвійних прикметниках, утворених від іменників першої відміни, після приголосних (крім **й**) пишеться суфікс **-ин**: *мама – мамин, Тамара – Тамарин, бабуся – бабусин*; після голосних – **-їн**: *Соломія – Соломіїн, Марія – Марійн*.

Примітка. Приголосні **г**, **к** (**шк**), **х** перед суфіксом **-ин** змінюються на **ж**, **ч** (**щ**), **ш**: *Ольга – Ольжин, Наталка – Наталчин, свекруха – свекрушин, Мелашка – Мелашин*.

Суфікси **-ев(ий)**, **-єв(ий)** уживаються під наголосом у словах після м'якої основи й після шиплячих: *березневий, рожевий, вересневий, овочевий, алюмінієвий*. Не під наголосом пишеться **-ов(ий)**: *цільовий, дійовий, стильовий*.

ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ

Залежно від особливостей творення й морфологічної будови прислівники мають такі особливості правопису:

- З одним **н** пишуться прислівники, утворені від прикметників з одним **н** та пасивних дієприкметників: *акуратний* – *акуратно*, *спокійний* – *спокійно*, *сказаний* – *сказано*, *нежданий* – *неждано*, *написаний* – *написано*, *даний* – *дано*;

- З двома **нн** пишуться прислівники, утворені від прикметників з **нн**: *сонний* – *сонно*, *старанний* – *старанно*, а також прислівники типу *спросоння*, *знання*, *попідтинню*, *навмання*, *попідвіконню*;

- У кінці прислівників, утворених від прикметників за допомогою префікса **по-** та суфікса **-и-**, після **к, ч, ж** пишеться **и**: *по-людськи*, *по-заячи*, *по-ведмежи*;

- У кінці прислівників після **г, к, х** пишеться **и**: *навкруги*, *мовчки*, *навшпиньки*, *верхи*, *звідки* (але *звідкіля*);

- **и** пишеться у прислівниках *безвісти*, *восени*, *почасти*.

ПРАВОПИС СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Написання **е, є**

Пишеться **е**:

- після твердих приголосних: *каре*, *театре*, *філе*;
- на початку слова: *електрика*, *ентузіазм*, *етап*;
- після букв, що позначають голосні звуки (крім і): *силует*, *фаетон*, *дуель*, *поетика*, *проекція*.

Пишеться **є**:

- на початку слова: *європесь*, *Євангеліє*, *Єгипет*;
- після **і, е, а, у**: *реєстр*, *абітурієнт*, *траєкторія*;
- після апострофа й м'якого знака: *В'єтнам*, *кар'єра*, *прем'єра*, *Гот'є*, *порт'є*, *порт'єра*.

Написання **і, ї, и, у**

Пишеться **і**:

- на початку слова: *іврит, ігрек, ідол, ідея, ікебана*;
- після приголосного перед голосним, **є** та **й**: *аміак, апатія, біогеографія, біограф, гіацинт, гієна, кіоск, міокард, піаніно, сієста, фіаско, партійний, національний*;
- після приголосних у кінці невідмінюваних слів: *таксі, попурі, поні, ківі, журі, хобі*;
- у власних назвах між приголосними та в кінці слів: *Ніл, Сочі, Капрі, Нагасакі, Дідро*;
- після приголосних **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** (що не входять до „дев’ятки”) перед наступним приголосним: *нітри́ти, ніпелі́, мікроб, пістоле́т, відео́диск, віза́, фігу́ра, гігант, кімоно*.

Примітка. У ряді слів, давно засвоєних українською мовою з інших мов, пишемо **и** після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** відповідно до вимови: *миля, лимон, спирт, кит, нирка* та в деяких словах, запозичених зі східних мов: *баши́р, кинджал, кісет*.

Пишеться **ї**:

- після голосного: *прозаї́к, еґої́зм, Енеї́да, Каї́р*. Але в складних словах і після префіксів пишеться **і**: *поі́нформувати, дезі́нформація, староі́ндійський, безі́дейний*.

Пишеться **и**:

- у загальних назвах після **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж (дж), р** (так зване правило „дев’ятки”) перед наступним приголосним: *ди́зайн, ди́ктор, тире́, фізи́ка, симфоні́я, сирена, цита́та, ци́ліндр, речита́тив, шимпанзе́, шифр, жи́лет, джигі́т, джінс, фабрика́*;

- у власних географічних назвах з кінцевим **-ида, -ика**: *Амери́ка, Атланти́да, Флори́да, Африка́*;

- у власних географічних назвах після шиплячих **ж(дж), ч, ш** і **ц** перед приголосним: *Ваши́нґтон, Чілі́, Вірджині́я, Лейпци́г, Алжир*;

- у власних географічних назвах у звукосполученні **-ри-** перед приголосним (крім **й**): *Пари́ж, Великобри́танія, Ри́м, Цюрі́х*, але *Австрі́я, Ріо-де-Жанейро́*;

- у ряді інших географічних назв після приголосних **д, т** та в деяких випадках згідно з традиційною вимовою: *Аргенти́на, Брати́слава, Вати́кан, Вавило́н, Єгипет, Єрусали́м, Кита́й, Паки́стан, Палести́на, Си́рія, Сици́лія, Ти́бет* та в похідних від них: *аргенти́нський, палести́нський, сици́лійський*.

Пишеться у:

- у словах, запозичених із французької мови, після шиплячих **ж, ш** пишеться **у**, а не **ю**: *брошура, журі, парашут*;
- у словах *парфуми, парфумерія*.

Подвоєння приголосних

Подвоєння відбувається:

- при збігу однакових приголосних префікса й кореня: *імміграція* (бо є міграція), *контрреволюція* (бо є революція);
- у географічних, особових та інших власних назвах: *Голландія, Марокко, Міссурі, Мюллер, Руссо*;
- у деяких загальних назвах: *бонна, брутто, ванна, мадонна, манна (манний), нетто, тонна, відла, пенні*.

У загальних назвах приголосні не подвоюються: *бароко, белетристика, бравісимо, грип, група, інтелектуальний, колектив, сума, шасі, комуна, піанісимо, інтермецо, фін (фіни)*.

Уживання апострофа

Апостроф ставиться перед **я, ю, є, ї**:

- після приголосних **б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р**: *б'єф, комп'ютер, інтер'юер, прем'єра, торф'яний, к'янт, Руж'є, інтер'єр, кар'єра*;
- після кінцевого приголосного префікса: *ад'юнктура, ад'ютант, ін'єктувати, кон'юнктива, кон'юнктура, кон'юнкція*;
- після початкової частки **о** чи скороченого артикля в прізвищах перед будь-якою буквою: *О'Генрі, Д'Артаньян, Д'Аоста*..

Апостроф не пишеться:

- перед **йо**: *курйоз, серйозний*;
- коли **я, ю** позначають пом'якшення попереднього приголосного: *кювет, бюлетень, бюрократизм, бязь, гюрза, кюре, кювет, кяриз, мюзикл, рюкзак, ряса, фюзеляж, шюте*.

Уживання знака м'якшення

Знак м'якшення (**ь**) в словах іншомовного походження пишеться після приголосних **д, т, з, с, л, н**:

- перед **я, ю, є, ї, йо**: *мільярд, адью, ательє, Вінї, бульйон*;
- відповідно до вимови після **л** перед приголосним: *альтанка, альфа, альянс, ельдорадо, дельфіни*, але: *метал*.

Знак м'якшення не пишеться перед **я, ю**:

- коли вони позначають м'якість попереднього приголосного: *дюбель, дюйм, дюшес, дяк, зюйвестка, люкс, люстра, лярд, нюанс, сюжет, тюльпан, Аляска, Цюрих*.

ПРАВОПИС СКЛАДНИХ СЛІВ

Написання складних іменників

Складні іменники пишуться разом або через дефіс.

Разом пишуться:

- складні іменники, утворені шляхом поєднання двох або кількох основ, одна з яких дієслівного походження, за допомогою сполучного звука: *землезнавець, пароплав, самохідка*;

- складні іменники, утворені поєднанням прикметникової та іменникової основ за допомогою сполучного голосного: *високогір'я, електрооранка, важкоатлет*;

- складні іменники, утворені від двох іменникових основ за допомогою сполучного звука: *водовіддача, верховіття, лісостеп, залізобетон (але людино-день)*. Разом пишуться також складні іменники, першою частиною яких є незмінний іменник іншомовного походження: *автотранспорт, філологія, гідротурбіна, радіокомітет*;

- складні іменники, утворені поєднанням дієслова 2-ї особи однини наказового способу з іменником: *ломикамінь, горицвіт, Затулівітер*;

- складні іменники, утворені шляхом поєднання кількісного числівника з іменником: *століття, п'ятитонка*;

- складні іменники з першою частиною пів-, напів-, полу-, спів- (крім власних назв): *півкнижки, напівфабрикат, полумисок, співробітник*;

- складні іменники, утворені з трьох і більше іменникових основ: *автоматоклуб, гідроенергоресурси, гіпсошлакобетон*.

Через дефіс пишуться:

- складні іменники, що означають синонімічні або антонімічні поняття: *хліб-сіль, купівля-продаж, мати-й-мачуха*;

- складні іменники, що означають назви професій, спеціальностей, учених звань: *інженер-економіст, педагог-дослідник, член-кореспондент*, а також назви людей з першою частиною **віце-, екс-, лейб-, обер-, унтер-, штаб(с)-**: *віце-президент, екс-чемпіон, лейб-хірург, обер-лейтенант, унтер-офіцер, штаб-лікар*;

- складні іменники – одиниці виміру: *кіловат-година, люкс-секунда, кілограм-маса, людино-змiна*;

- іменники з частиною **пів-** (у значенні половина) та наступною власною назвою: *пів-Європи, пів-Києва, пів-Америку*;

- іменники іншомовного походження, що означають назви проміжних частин світу: *норд-ост, норд-вест*; а також іменники, що означають переважно назви рослин: *сон-трава, рута-м'ята, брат-і-сестра*.

Написання складних прикметників

Складні прикметники пишуться разом і через дефіс.

Разом пишуться:

- складні прикметники, утворені від складних іменників, які пишуться разом: *лісостеповий* (лісостеп), *теплообмінний* (теплообмін), *електрофізичний* (електрофізика);

- складні прикметники, утворені від підрядних словосполучень – прикметника та іменника: *правофланговий* (правий фланг), *народнопісенний* (народна пісня), *мовностильовий* (мовний стиль); іменника та дієслова: *деревобробний* (дерево обробляти), *зерноочисний* (зерно очищати);

- складні прикметники, у яких першим компонентом виступає прислівник: *висококваліфікований, швидкоплинний, свіжоспечений*, але: *щойно свіжо спечений (хліб)*, бо є пояснювальне слово.

П р и м і т к а. Прислівники, утворені від більшості відносних прикметників, як правило, зберігають на собі логічний наголос і не зливаються в одне слово з наступним прикметником або дієприкметником: *суспільно необхідний, суспільно небезпечний, діаметрально протилежний, послідовно розташований, абсолютно мокрий*.

- складні прикметники, першою частиною яких є

числівник, написаний літерами: *стодвадцятирічний, але 120-річний, тридцятип'ятиповерховий.*

Через дефіс пишуться:

- складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс: *член-кореспондентський* (член-кореспондент), *віце-президентський* (віце-президент);

- складні прикметники, утворені з двох чи більше прикметникових основ, що виражають рівноправні поняття (між ними можна вставити сполучник і): *військово-морський* (військовий і морський), *мовно-літературний* (мовний і літературний), *фізико-хімічний* (фізичний і хімічний);

- **Примітка.** Складні прикметники *військовозобов'язаний, військовополонений* пишуться разом.

- складні прикметники, утворені з двох або кількох основ, які означають відтінок кольору або смаку: *блакитно-синій, сніжно-білий, кисло-солодкий, але жовтогарячий, червоногарячий* (окремі кольори);

- складні прикметники, що позначають назви проміжних сторін світу: *південно-східний, північно-західний;*

Написання складних прислівників

Складні прислівники пишуться разом і через дефіс.

Разом пишуться:

- складні прислівники, утворені сполученням прийменника з прислівником, іменником, прикметником, числівником, займенником: *насправді, позаторік, якнайглибше; убік, зсередини, поночі; нашвидку, потихеньку; натроє, уперше, вдвоє; передусім, внічю, нащо;*

- складні прислівники, утворені з кількох основ: *обабіч, натщесерце, праворуч, мимоволі, чимраз;*

- складні прислівники, утворені сполученням часток **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-** із будь-якою частиною мови: *абияк, аніскільки, декуди, чимало, щонайкраще, якнайсильніше.* Але слід відрізнити прислівники, складені з прийменників або часток і різних частин мови, від прийменників або часток та іменників, прикметників тощо, коли останні зберігають у реченні свої функції як окремі частини мови, отже, і пишуться окремо. Порівняйте: *Цю пісню виконують уперше і Постукай у перше*

вікно. Вивчіть поезію напам'ять і На пам'ять прийшли слова Шевченка.

Через дефіс пишуться:

- складні прислівники, утворені з двох прислівників: *десь-інколи, сяк-так, вряди-годи*;
- складні прислівники, утворені від прикметників, займенників, числівників за допомогою префікса **по** й суфікса **-ому, -и, -е**: *по-українському, по-нашому, по-материнськи*;
- складні прислівники з частками **будь-, -будь, -небудь, казна-, -то, хтозна-**: *будь-де, коли-будь, коли-небудь, казна-коли, так-то, хтозна-де*;
- складні прислівники, утворені повторенням слова або основи без службових слів або зі службовими словами між ними: *віч-на-віч, всього-на-всього, пліч-о-пліч, як-не-як, де-не-де*.

Написання складних числівників та займенників

Разом пишуться:

- складні кількісні числівники: *п'ятнадцять, шістдесят, вісімсот (восьмисот)*;
- складні порядкові числівники й схожі з ними прикметники, останнім компонентом яких є **-сотий, -тисячний, -мільйонний**: *трьохсотий, двадцятит'ятитисячний*.

Примітка. Складені (складаються з кількох слів) кількісні й порядкові числівники пишуться окремо: *тисяча дев'ятсот вісімдесят сім, тисяча п'ятсот шістдесят четвертого*.

Через дефіс пишуться:

- порядкові числівники, написані цифрами й літерами: *5-й, 9-а, 12-го, 46-мільйонний, 2-тисячний*;
- складні займенники (неозначені) з компонентами **будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-**: *будь-який, котрий-будь, хто-небудь, казна-який, хтозна-що*. Але: *будь у кого, хтозна з чим* (бо між цими компонентами з'являється прийменник).

Написання складних службових слів

Прийменники

- складні прийменники, утворені з двох простих прийменників, пишуться разом: *здля, поміж, понад, посеред*;
- складні прийменники, утворені сполученням одного або

кількох прийменників із будь-якою частиною мови, пишуться разом: *навколо* (на + в + коло), *напередодні*, *щодо*, *замість*;

- через дефіс пишуться складні прийменники з початковими **з-**, **із-**: *з-за* (*із-за*), *з-під*, *з-поміж*, *з-поза*, *з-під*.

Сполучники

- разом пишуться складні сполучники, які становлять тісне поєднання повнозначних слів із частками або прийменниками: *зате*, *мовби*, *нібито*, *отже*, *неначебто*, *тобто*, *немовби*, *немовбито*.

Але порівняйте: *Хоч мороз і припікає, зате (але) комарів немає* (І.Франко) (*зате* – сполучник) і *Вона зайшла за те дерево* (*за* – прийменник, *те* – займенник).

Якби я знала все насправді (якби – сполучник), але Як би мені хотілось поїхати туди (як – прислівник, би – частка);

- окремо пишуться:

а) сполучники з частками **б**, **би**, **ж**, **же**: *адже ж*, *хоча б*, *хоч би*, *коли ж*, *зате ж*;

б) складені сполучники: *для того щоб*, *незважаючи на те що*, *тому то*, *через те що*;

- через дефіс пишуться сполучники *отож-то*, *тільки-но*, *тому-то*, *тим-то*.

Частки

Разом пишуться:

- частки **аби-**, **ані-**, **де-**, **чи-**, **що-**, **як-** у складі будь-якої частини мови (крім сполучників прислівникового типу): *якнайкраще*, *щодоуху*, *абияк*, *анітрохи*, *деякі*, *чимало*, *щоразу*;

- частки **би** (**б**), **то**, **що**, **же** (**ж**) в складі складних сполучників: *щоб*, *якщо*, *начебто*, *неначебто*, *нібито*, *отже*;

- частка **-сь** у складі займенників і прислівників: *якийсь*, *якась*, *якесь*; *комусь*, *чомусь*; *десь*, *колись*;

- частка **не** з будь-якою частиною мови, коли слово без **не** не вживається: *немовля*, *ненависть*; *негайний*; *невдовзі*, *ненароком*. **Не** з дієсловами пишеться завжди окремо, крім тих випадків, коли слово без **не** не вживається: *ненавидіти*, *неволити*, і тих, яким **не** надає нового значення: *нездужати* (хворіти) і *нездужати* (не змогти);

- частка **не** в складі префікса **недо-**, який позначає

неповноту дії: *недобачати, недозрілий, недоплатити*;

- частка **не** з іменниками, прикметниками, займенниками та прислівниками, якщо вони в сполученні з **не** означають одне поняття: *неправда, неврожай; невисокий, невже, немало, недарма*, а також *незважаючи на..., неважачи на..., немов, неначе*;

- частка **не** з дієприкметником, якщо він є означенням до іменника (а не присудком) і не має при собі пояснювальних слів: *незрізана квітка, незаписаний текст*;

- частка **ні** із займенниками й прислівниками, якщо між ними немає прийменника: *нікому, нічому, ніхто, ніщо; ніде, ніколи, ніскільки*.

Окремо пишуться:

- частка **що** в сполуках: *тільки що, що ж до, дарма що, хіба що*;

- частка **не**, коли є протиставлення, заперечення: *Не одяг красить людину, а добрі справи. Не веселий, а сумний сьогодні видався вечір*;

- частка **не** при дієсловах, прикметниках, дієприкметниках, дієприслівниках, формах на **-но, -то**, коли вони виконують роль присудка: *Речення не записане. Речення не записано. Ця відповідь не продумана (не є продуманою)*;

- частка **не** з дієприкметниками, що мають при собі пояснювальні слова: *Збільшити кількість війська до не бачених доти розмірів*;

- частка **не** з числівниками, займенниками, прислівниками, а також при сполучниках і прийменниках: *не шість, не восьмий; не він, не той; не дуже, не зовсім; не то*;

- частка **ні** в складі займенників, якщо в непрямих відмінках між ними є прийменник: *ні в чому, ні з ким, ні за що*;

- частки **хай, нехай**, які утворюють форму наказового способу: *хай скаже, нехай поїде, хай поверне*;

- частки **би (б)**, які утворюють форму умовного способу: *казала б, сказав би, порохувала б, з'їв би*;

- частки **же (ж)**, які виконують видільну роль у реченні: *Він же вивчив поему. Марія навчила ж його писати*.

Через дефіс пишуться:

• частки **бо, но, то, от, таки**, коли вони підсилюють значення окремого слова: *їж-бо, шукай-но, скільки-но* (але *стільки ж то* пишеться окремо), *так-то, зробив-таки* (але *таки зробив* пишеться окремо).

Завдання

1. У поданих словах поставте, де треба, замість крапок м'який знак і поясніть правопис.

Міс..кий, стал.., ковал..с..кий, палец.., малюеш.., вишен..ці, різ..ко, воротар.., мен..ший, винос..те, блакит.., с..огодні, стан..мо, стрілец..кий, дón..ка, річч..ю, по-кавказ..ки, утр..ох, козац..кий, гедз.., Гриц..ко, синесен..кий, різ..бяр, нян..чити, Гор..кий, річен..ка, учител..ство, малесен..кий, доручен.., карпатс..кий, дівчинон..ка.

2. Подані слова записані у формі давального відмінка однини (кому? чому?). Згрупуйте їх у дві колонки: 1) слова із м'яким знаком; 2) слова, у яких не потрібен м'який знак.

Квіт..ці, жін..ці, авос..ці, бджіл..ці, очеретян..ці, жмен..ці, гус..ці, свин..ці, галуз..ці, стеблин..ці, кізон..ці, мис..ці, одноколіс..ці (візок на двох колесах), внучен..ці, снігурон..ці, колис..ці, оболон..ці, нян..ці, тріс..ці, сопіл..ці.

Ключ. У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих літер повинен скластися початок вислову В.Сухомлинського: „... – то найвища людська освіченість”.

3. Перекладіть слова українською мовою. Зіставте правопис слів в обох мовах.

Севастопольский, перевірте, турецкий, менший, листья, близкий, пятьдесят, узкий, улыбается, разбираешься, ночь, палец, токарь, венец, льется, поднебесье, тоньше, Горький.

4. Вставте пропущені букви (**йо** або **ьо**), поясніть правопис.

Мал..ваний, л..тчик, л..довий, зна..мий, Ковал..в, с..мого, дз..бик, чи..му, міл..н, кол..ри, вит..хкувати, л..х, дружн..го, с..рбати, Хвил..вий, білолиц..го, ма..нез, буль..н, Олексі..вич.

5. *Запишіть чоловічі імена по батькові за зразком. Зверніть увагу на правопис буквосполучень йо,ьо.*

Зразок: Савелій – Савелійович.

Микола, Георгій, Віталій, Максим, Євген, Валер'ян, Григорій, Матвій, Онисій, Корній, Василь, Данило, Роман, Степан, Йосип, Геннадій, Михайло, Євстахій, Бенедьо.

6. *Перекладіть українською мовою. Розподіліть слова у дві колонки: 1) у яких пишеться **БО**; 2) у яких пишеться **ЙО**.*

Знакомый, Ёлкина, серьёзный, Пискарев, Муравьева, всего, Матвеевич, обедного, волевой, осеннего, район, лён, сегодня, бодрый, пулевое, болевой, боевой, его, Шишмарёв.

7. *Запишіть слова в алфавітному порядку. Поставте наявність чи відсутність у них апострофа.*

Святослав, безідейний, під'їзд, повітря, дит'ясла, без'язикий, рятувальник, під'їжджати, в'язати, слов'яни, ім'я, морквяний, з'явитися, надвечір'я, кам'яниця, полив'яний, голуб'ята, В'ячеслав, здоров'я, плем'я, кур'єр, кав'ярня, свято.

8. *Перекладіть слова українською мовою; поясніть правопис.*

Заполярье, Лукьяненко, объект, праздновать, пьеса, семья, батальон, предъявить, разезд, премьеры, каменный, племя, торфяной, карьера, гвоздь, мяч, Вячеслав, морковный, Пятигорск, румяный, здоровье, Репин, сэкономить, разезжать.

9. *Від поданих слів утворіть нові, у яких відбувалось би подвоєння приголосних.*

Ціна, вина, дзеркало, машина, година, звук, дати, дякувати, закон, ділити, знати, бігти, день, захищати, число.

10. *Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини.*

Постать, галузь, сіль, радість, щедрість, мазь, вісь, повість, блакить, свіжість, любов, деталь, подорож, велич, масть, вдячність, даль, далечінь, кров, вічність.

11. *Замість крапок вставте, де потрібно, літери. З'ясуйте правопис слів.*

Корін.я, узбереж.я, Поліс.я, подвір.я, вишн.я, подорож.ю, вил.ещ, пісен.ий, вчен.я, міськ.ом, пташин.ий, незрівнян.ий, лист.я, письмен.ик, напоєн.ий, міц.ю, гран.ю, узбіч.я, крижан.ий, мовлен.я, піщан.ий, качин.ий, без..містовний, спросон.я, повін.ю, тел.я, зрошен.ий, імен.ик, скатерт.ю, любов.ю, об..ігти, шерст.ю, вил..ється, багатомільйон.ий, Запоріж.я, нездолан.ий, спечен.ий, буквен.ий.

12. *Від поданих дієслів утворіть іменники, поясніть наявність чи відсутність подвоєних букв.*

Малювати, запитати, копати, марити, роззброїти, збирати, мити, читати, вчити, щebetати, зітхати, чути, садити, піклуватися.

13. *Від поданих слів утворіть прикметники, поясніть їх правопис.*

Ячмінь, гречка, весна, глина, туман, диван, овес, спина, буква, ненависть, без сну, тьма, крига, вовна, машина, без імені, без закону.

14. *Перекладіть слова українською мовою. Порівняйте їх написання в обох мовах.*

Закарпатъе, вечностью, судья, платье, бессмертъе, мазью, гостья, столетие, третьє, Подольє, собранный, гордостью, поверье, скатертью, написанный, воссоединенный, предместье, листься, нежностью, повреждение.

15. *У першу колонку запишіть слова з подвоєними або подовжженими приголосними, а в другу – без подвоєних і подовжжених приголосних.*

В.ічливий, відкрит.я, стомлен.ий, зрошен.я, розпаян.ий, знищен.я, бажан.я, списуван.я, зціджен.ий, тін..бовий, знайден.ий, поєднан.я, юніст.ю, одноймен.ий, вихованіст.ю, з.омка, зсунен.ий, скован.ий, дан.ий, зран.я, путан.я, грам.атика, згуртуван.я, обурен.ий, навчан.я.

КЛЮЧ ДО ВПРАВИ: підкресліть у кожному слові другу літеру й прочитаєте вислів з народної мудрості.

16. Від поданих слів утворіть прикметники, поясніть їх правопис. До виділених слів доберіть синоніми.

Радість, заїзд, контраст, баласт, якість, область, тісно, **щастя**, совість, користь, честь, аванпост, капость, доблесть, дилетант, пристрасть, зап'ястя, тиждень, **турист**, заздрість, швидкість, масло, випуск, пропуск, захист, **нещастя**, вартість, кількість.

17. Перепишіть слова, вставляючи на місці крапок, де це необхідно, пропущені букви. Поясніть значення виділених слів.

Тиж..невий, кож..ний, піз..но, виїз..ний, чес..ний, віс..ник, нещас..ний, корис..ний, жаліс..ливий, щас..ливий, кіс..лявий, хвас..ливий, со..нце, сер..це, мас..ний, **реміс..ник**, ляс..нути, пис..нути, тріс..нути, вис..нути, аген..ство, ровес..ник, **контрас..ний**, очис..ний, влас..ний, ціліс..ний, шіс..десят, совіс..ний, хрус..нути, ус..ний, **улес..ливий**, блис..нути, щотиж..ня, п'я..десят, тис..нути, випус..ний, відпус..ка.

18. До поданих іменників доберіть прикметники, у яких відбулося спрощення приголосних. *Зразок: нарада – виїзна.*

Звістка, день, смуга, робота, відпустка, показники, воїни, вчення, дівчина.

19. Впишіть з підручників історії, географії, літератури 20 прикладів речень різного вживання великої букви у власних назвах.

20. Провідмінійте власне прізвище, ім'я й по батькові. Укажіть, де можливо, паралельні форми.

21. Вставте малу або велику букву. Що позначають подані словосполучення?

Київська (Р,р)усь, (Н,н)обелівська (П,п)ремія, (С,с)оціал-демократична (П,п)артія України, (З,з)бройні (С,с)или ООН, (Р,р)ектор університету, (К,к)абіне́т (М,м)іністрів (У,у)країни, (У,у)країнська (Ф,ф)ондова (Б,б)іржа, (К,к)ієво-(П,п)ечерський заповідник, місто (В,в)еликі (Л,л)уки, член (Р,р)ади (Б,б)езпеки

ООН, (А,а)сканія-(Н,н)ова, (К,к)иївські (В,в)ійськові училища, (Л,л)уганщина, (І,і)ванківська (С,с)ередня (Ш,ш)кола (Б,б)ориспільського (Р,р)айону (К,к)иївської (О,о)бласті, (Б,б)рестський (М,м)ир, (Л,л)ьвівська (П,п)лоща, (К,к)оран, (Ф,ф)ілологічний (Ф,ф)акультет, (Б,б)іловезька (П,п)уща, (П,п)салтир, (В,в)елика (В,в)едмедиця, (С,с)півдружність (Н,н)езалежних (Д,д)ержав, (С,с)пасівка, (Д,д)алекий (С,с)хід.

22. *Розкрийте лексичне значення іменників. Складіть з ними речення.*

Земля – земля, Кривий Ріг – кривий ріг, Орел – орел, Місяць – місяць, Сорока – сорока, Кравець – кравець.

23. *Поясніть уживання великої літери в словах.*

Генеральний прокурор України, Академія наук України, Прикарпаття, Перше травня, Голосіївський парк, Європа, Великий Кобзар, Юпітер, Галичина, Говерла, Волино-Подільська височина, Міловський район, Зевс, майдан Незалежності, Українська республіканська партія, Сосюрине слово, Ольжин лист, Велика Вітчизняна війна, Великодня п'ятниця, Запорізька Січ, Придніпров'я, Лісовий провулок, Перше травня, Будинок побуту, епоха Відродження, Покрова.

24. *Запишіть текст, визначте його стиль і тип мовлення. Вставте малу чи велику літеру.*

Найсамобутнішим українським мислителем вважають (Г,г)ригорія (С,с)ковороду. Син бідного козака з (Л,л)івобережжя, він у дванадцятирічному віці вступає до (К,к)ієво-(М,м)огиланської (А,а)кадемії. Процес навчання включав і тривалі подорожі країнами (З,з)аходу. Як свідчить легенда, (С,с)коворода мандрував, щоб ближче пізнати людей. Він опанував латинську, грецьку, польську, німецьку та церковнослов'янську мови. Деякий час викладає етику в (П,п)ереяславському та (Х,х)арківському колегіумах.

(С,с)ковороду часто називали „українським (С,с)ократом”. Передусім мислителя цікавило те, як людина може стати щасливою (За О. Субтельним).

25. *Перепишіть слова, позначаючи рискою перший можливий перенос з рядка в рядок.*

Зайти, пригнічена, здалеку, підживлення, намагання, назвати, зайченятко, підірвати, загострення, восьмигранний, власноручний, надходження, знайомий, об'єднання, роз'яснити, професор Мацько, російська, передбачення, зіставлений, щонайкращий, район, А. В. Головка, 48 га, суцвіття, майка.

26. *У поданих словах напишіть з або с, розподіліть їх у дві колонки: 1) зі вставленою буквою з; 2) зі вставленою буквою с.*

Ро..пис, вро..сип, ..кат, ..цементувати, ро..чин, ..формувати, ..тискач, ..чепити, ро..кис, ..прожогу, ..пад, бе..крилість, ..ковзко, ..сох, ро..сунув, ..чавити, ..хов, ро..сіл, ..шити, не..проста, ро..тин, бе..платно.

Ключ. З останніх букв виписаних слів прочитаєте вислів Й.-В.Гете.

27. *Перекладіть словосполучення українською мовою. З п'ятьма складіть речення і запишіть їх.*

Рассматривать картину, счесьывание шерсти, счищать пятно, сседить отвар, бескрайнее поле, бесперебойная работа, присмотреться к товарищу, осеннее бездорожье, бескорыстная помощь, смять полотенце, сформировать взгляды, сморщиться от боли, раскраснеться от мороза, пригородный транспорт.

28. *На місці крапок поставте пропущені букви з або с. Поясність правопис.*

..рости, ..пуститись, ро..квашений, ..писати, ..чистити, ро..повісти, ро..правити, ..хил, бе..смертник, бе..сильний, ро..стилається, ..скочити, ро..ходитись, ..чавити, ро..шарпати, бе..карно, ро..цвіла, ..підлоба, ..сунути, ..початку, ро..сада, ..кладати, ..цементувати, бе..соння, ро..грати, бе..хвостий.

29. *У наведених словах допишіть потрібні префікси пре-, при-, прі-, пере-, з- (с-).*

..старий, ..звисько, ..вчити, ..забутий, ..кордонний, ..явитися, ..зирливий, ..жорстокий, ..пихнути, ..шкодити, ..чудовий, ..ставити, ..пекти, ..тиснути, ..погано, ..формований, ..плив,

..звище, ..колихнутися, ..їхати, ..фарбувати, ..ліпити, ..вітати.

30. *Перепишіть слова, вставляючи замість крапок і, и, ї. Значення незрозумілих слів з'ясуйте за „Словником іншомовних слів”.*

Дез..нформатор, рад..ола, рад..куліт, реж..м, ф..зичний, моза..ка, Р..га, шпр..ц, г..мназія, арха..зм, Ваш..нгтон, зод..ак, жорж..на, д..агностика, віск.., д..ференц..ац..я, н..мфа, ц..стерна, ш..ньон, дез..нтеграц..я, Великобр..тан..я, т..бетці, ауд..енція, на..вний, Ц..церон, ..нженер, Аргент..на, с..рена, ав..ац..я, д..версія, істер..ка, дез..нфекція, рад..ус, еп..скоп, ш..мпанзе.

31. *Перепишіть слова, вставляючи замість крапок, де потрібно, апостроф або м'який знак. Поясніть правопис.*

Миш..як, т..любик, рел..єф, асфал..т, шампін..йон, дос..є, суб..єкт, медал..йон, п..єдестал, барел..єф, ад..ективація, б..юро, Н..ю-Йорк, ін..екція, міл..ярд, ад..ютант, ф..юзеляж, торф..яний, конферанс..є, Н..ютон, б..юджет, Монтеск..є, Д..юма, В..єтнам.

32. *Напишіть твір на одну із запропонованих тем „Я – майбутній педагог”, „Моє покликання в житті”, „Я хочу стати...”, використовуючи слова іншомовного походження.*

Університет, інститут, аудиторія, ректор, декан, група, колектив, сесія, іспит, семінар, факультет, спеціальність, бібліотека, консультація, ефективно, дисципліна, стипендія, факультатив, канікули, практика, пріоритет, кафедра, контингент, абітурієнт, проект та ін.

33. *Від поданих сполук слів та словосполучень утворіть складні слова. Поясніть правопис. Написання перевірте за „Орфографічним словником”.*

Біла Церква, лексика і фразеологія, двадцять сім поверхів, вимірювати звук, північний схід, відомий світові, подібний до м'яча, яскравий і жовтий, червоний і гарячий, два відсотки, темна шкіра, швидко плинути, вісімдесят п'ять років, фізика і техніка, ремонтувати машини, східні слов'яни, синій і жовтий, мовний стиль, солоний і гіркий, Західна Європа, лівий берег, висока кваліфікація, навчальний і виховний, Кам'яний Брід, Івано-

Франківськ.

34. *Перепишіть, знявши ризик, і поясніть правопис слів з пів-, напів-, полу-*

Пів/олівця, пів/Львова, напів/оголений, полу/вал, пів/відра, пів/острів, пів/Азії, пів/ящика, напів/фабрикат, пів/ягоди, пів/Києва, полу/мисок, пів/юрти, пів/лимона, напів/стаціонар, пів/Ялти, напів/механізований, пів/Євразії, пів/відрізок, напів/темрява.

35. *Від поданих словосполучень утворіть, де можливо, складні слова. Поясніть їхнє написання.*

Навчальна лабораторія (консультація, аудиторія, виховання, спорт, тренування, координація, теорія); короткий зір (волосся, строк, термін, хвиля, шерсть, дзьоб, лице); збирати силос (картопля, капуста, буряк, овочі, кукурудза); східні слов'яни (українці, Європа, німці); важко зрозуміти (озброїти, атлетика, розчин, вантаж); п'ять етапів (поверх, вуха, година, відсоток, день, мова, акт, мільйон).

36. *Перепишіть приклади, розкриваючи дужки. Перевірте написання за „Орфографічним словником”. Поясніть наголос.*

(Високо) якісний, ідейний, механізований, освічений, прибутковий, розвинений, художній.

(Військово) авіаційний, зобов'язаний, історичний, медичний, навчальний, політичний, полонений, спортивний.

(Музично) літературний, педагогічний, танцювальний, теоретичний, хоровий.

(Науково) виробничий, методичний, обґрунтований, педагогічний, розроблений, технічний, художній.

(Яскраво) білий, виражений, зелений, золотистий, освітлений, синій, фіолетовий, червоний.

37. *Напишіть твір-опис на тему „Барви осені”, максимально використовуючи складні слова.*

38. *Запишіть слова, знявши ризик. Обґрунтуйте написання.*

Де/хто, що/найкраще, будь/який, адже/ж, хто/зна/де,

ні/скільки, кого/сь, наві/що, що/духу, де/не/будь, аби/куди, а/все/ж/таки, аяк/же, немов/би, аби/хто, що/дня, не/на/че/б/то, таки/купила, де/з/ким, з/ким/не/будь, приїхав/таки, не/аби/який, дарма/що, що/небудь, який/будь, як/най/швидше, тільки/що, ані/когісінько, тікай/но.

39. Розподіліть слова й словосполучення в три колонки залежно від того, як пишеться слово, що в дужках: 1) окремо, 2) разом, 3) через дефіс.

Намалював (би), неначеб (то), (який) небудь, економимо (чи) мало, сміється (що) разу, тепло (ізоляція), казна (що), робив (таки), емоційна (ж), майнув тільки (що), а як (же) зробити, експериментують з чимо (сь), альма (матер), розкладає аби (як), ні (у) кого, інсценізуй (же), пішов (аби) куди, (будь) куди, чого (б) небудь, (ні) звідкіля, скажи (бо), (он) куди, іди (що) найшвидше, (ген) далеко, тільки (но), ось (так), шелестить начеб (то), ото (ж), все (таки), отак (от), гнуть (ся), от (же).

Ключ. Підкресліть перші букви. З них прочитайте вислів Ч. Дарвіна.

Тести до розділу „ОРФОГРАФІЯ”

1. У якому рядку в усіх словах на місці крапок треба ставити знак м'якшення?

- а) шампін..йон, т..мяний, тон..ший, кін..ця;
- б) бал..зам, дон..чин, мен..шість, яблун..ці, дівчин..ці;
- в) п'ят..сот, пан..ство, хустин..ці, фал..ш, волин..с..кий;
- г) різ..бяр, джерел..це, сіл..ський, молот..ба, сяд..мо.

2. У якому рядку допущено орфографічну помилку?

- а) донецький, користю, сімдесят, вузько, банці;
- б) тьмяний, рученька, сміється, користю, склянці;
- в) учительство, їдальня, німецький, лялці, веселиться;
- г) багатьма, мільйон, ремінь, літні, батьківський.

3. У якому рядку всі слова пишуться без знака м'якшення?

- а) кров.., степ.., мен..ший, вел..мога, кіл..це;
- б) нен..ці, поділ..с..кий, баб..ці, склян..ці, учител..ство;
- в) бояз..кий, рід..кий, секретар.., дал..ній, німец..кий;
- г) кін..чик, куз..ня, гіл..ці, кухар.., доч..ці.

4. У якому рядку в усіх словах на місці крапок треба ставити

апостроф?

- а) п..ять, р..ябий, моркв..яний, без..язикий, п..едестал;
- б) різдв..яний, ін..екція, зв..язок, Лук..яненко, в..янути;
- в) транс..європейський, пів..яблука, торф..яний, черв..як;
- г) ал..янс, к..ювет, вар..ете, без..ядерний, цв..ях.

5. У якому рядку допущено орфографічну помилку?

- а) кур'єр, дев'ять, з'явитися, Лук'ян, двох'ярусний;
- б) з'єднаний, рум'яний, дзвякнути, свято, цвях;
- в) вітряк, духмяний, різдвяний, торф'яний, моркв'яний;
- г) без'ядерний, надвечір'я, п'явка, міжбрів'я, кров'ю.

6. У якому рядку всі прислівники пишуться через дефіс?

- а) по/нашому, де/не/де, віч/на/віч, часто/густо, казна/коли;
- б) по/перше, по/вашому, ні/куди, на/весні, на/зло;
- в) будь/як, по/братерськи, в/голос, з давніх/давен, на/певно;
- г) хтозна/де, коли/не/коли, на/бік, у/перше, на/вигляд.

7. У якому рядку допущено помилку в написанні прислівників?

- а) день у день, без кінця-краю, рік у рік, не до вподоби, казна-де;
- б) на зло, зозла, час від часу, без упину, безперестанку;
- в) у стократ, по-друге, як-небудь, віч-на-віч, навиворіт;
- г) по-моєму, по-зимовому, хтозна-коли, будь-де, рік-у-рік.

*8. У якому рядку всі прислівники пишуться з двома літерами **нн**?*

- а) гума..о, актив..о, людя..о, со..о;
- б) відмі..о, стара..о, нескказа..о, щоде..о;
- в) голос..о, негада..о, дореч..о; нездола..о;
- г) невгамов..о, впевне..о, відда..о, радіс..о.

9. У якому рядку допущено орфографічну помилку?

- а) ближчий, дужчий, сміється, піщаний, у шапочці;
- б) стомишся, дуб, казка, нігті, легкий;
- в) боротьба, вишчий, зцідити, книжці, дочці;
- г) молотьба, легший, дорожчий, нижчий, річці.

*10. Укажіть рядок, у якому в усіх словах слід вписати літеру **и**:*

- а) пр..блуда, пр..білий, пр..білений, пр..віз;
- б) пр..хороший, пр..хорошений, пр..спокійний, пр..мерзання;
- в) пр..знатися, пр..їхати, пр..вітність, пр..кидатися;
- г) пр..бічник, пр..дорогий, пр..жорстоко, пр..землити.

11. Укажіть, у якому рядку всі слова написано правильно:

- а) сфотографувати, дужчий, з черги, дьохтю;
- б) безжурний, піщаний, без клопоту, молодший, ложка;

- в) ягідка, сщідити, стружка, просьба, книжка;
- г) борідка, стомиться, юшка, дужка, квітка.

12. *З'ясуйте, у якому рядку допущено орфографічну помилку:*

- а) інтелігентний, швидкісний, чесний, нещасний, захисний;
- б) контрастний, обласний, шістнадцять, сутністний, студентський;
- в) пестливий, кістлявий, благочесний, пискнути, агентство;
- г) тижневий, хвастливий, крикнути, шістдесят, п'ятнадцять.

13. *У якому рядку допущено орфографічну помилку?*

- а) колектив, апарат, сума, група, панна;
- б) манна, нетто, міра, бароко, контрреволюція;
- в) комісія, тона, вілла, ірреальний, інтермецо;
- г) Руссо, Ніцца, Шиллер, Голландія, Міссурі.

14. *У якому рядку на місці пропущеної літери слід писати **и**:*

- а) кред..т, гард..на, ц..ферблат, дж..гіт, метод..ка;
- б) р..туал, д..спетчер, інц..дент, ц..фра, в..кінг;
- в) д..версант, д..ктор, б..льярд, Р..м, д..ригент;
- г) р..нг, конт..нент, експер..мент, К..тай, б..ографія.

15. *Укажіть, у якому рядку допущено орфографічну помилку:*

- а) згрупувати, згаснути, здогадатися, змазати, змарнувати;
- б) скрутити, стерти, схвилювати, скінчити, створити;
- в) спинити, зчепити, скинути, сфотографувати, зносити;
- г) збирати, збити, зпекти, звернути, зникнути.

16. *З'ясуйте, у якому рядку допущено орфографічну помилку:*

- а) машинний, змінний, цінний, старанний, беззахисний;
- б) розніжений, розбросений, безземельний, беззаконний, південний;
- в) іменник, бризкання, коріння, латаття, піддашшя;
- г) віддзеркалення, ссавці, стаття, цілинник, юннат.

17. *Відбувається спрощення в групах приголосних на письмі в усіх словах рядка:*

- а) проіз..на, безжаліс..но, гіган..ський, ряс..ний;
- б) доблес..ний, цінніс..ний, захис..ник, студен..ський;
- в) безжаліс..ний, тріс..нути, форпос..ний, улес..ливий;
- г) блис..нути, сутніс..ний, благовіс..ний, благочес..ний.

18. *Виділене слово слід писати окремо в реченні:*

- а) На/дворі ніби ще стояло літо.
- б) На сімнадцятому році Остап у/перше пішов на заробітки.

в) *З/переляку* хлопці ніби язика ковтнули.

г) *На/зустріч* мені суне величезне хмаровище.

19. *Через дефіс слід писати всі прислівники в рядку:*

а) часто/густо, по/англійськи, яюсь/то, без/угаву;

б) як/от, по/латині, де/таки, десь/не/десь;

в) рука/в/руку, віч/на/віч, де/факто, аби/як;

г) десь/інколи, по/іншому, по/часті, хоч/не/хоч.

20. *Усі слова правильно написані в рядку:*

а) Кримський півострів, фабрика Киянка, Народи півночі, західна Україна;

б) Москва-Ріка, Князівство Монако, вулиця Ярославів вал, Софійський собор;

в) Епоха Відродження, палац спорту, конституція України, Нобелівська премія;

г) Інститут педагогіки, шевченківський стиль, День незалежності України, Божа Мати.

21. *У словах якого рядка допущено орфографічну помилку?*

а) район, гайок, майонез, медальйон, бульйон;

б) бадьорий, вольовий, гільйотина, гайочок, войовничий;

в) льонарство, чотирьох, мільон, льодяник, вйокати;

г) серйозний, павільйон, мальовничий, Селезньов, майор.

22. *З'ясуйте, у якому рядку допущено орфографічну помилку:*

а) інтелігентний, швидкісний, чесний, нещасний;

б) контрастний, обласний, шістнадцять, безвиїздно;

в) пестливий, кістлявий, зап'ястний, пискнути;

г) тижневий, хвастливий, крикнути, шістдесят.

23. *Усі слова з **пів-**, **полу-** написані правильно в рядку:*

а) пів'ідальні, пів-Європи, полудень, пів-ясена;

б) півмісяць, пів'яблука, пів-Одеси, пів Дніпра;

в) пів'ясена, пів-України, півмашини, полукіпок;

г) півуроку, пів-усмішка, півкниги, пів-Києва.

24. *Закінчення **-у (-ю)** у формі родового відмінка однини мають усі іменники в рядку:*

а) щавл., каталог., метрополітен., мотор..;

б) процес., жар., синтаксис., Єгипт..;

в) хист., родовод., театр., майданчик..;

г) теніс., момент., Ельбрус., конус..

25. *Усі складні слова потрібно писати разом у рядку:*

- а) військово/полонений, радіо/фізик, воєнно/стратегічний;
- б) кримсько/татарський, екс/чемпіон, мікро/схема;
- в) мало/населений, авіа/лайнєр, Дніпро/ріка;
- г) контр/атака, східно/слов'янський, гори/цвіт.

26. *Правильно написано всі імена по батькові в рядку:*

- а) Васильович, Якович, Іллівна, Миколаївна;
- б) Юрієвич, Ігорєвич, Валерієвна, Григоріївна;
- в) Кузьмівна, Олексійович, Оксентійович, Федорєвич;
- г) Борисович, Леонтієвич, Мусієвич, Мефодієвна.

27. *Разом треба писати всі прислівники в рядку:*

- а) спокон/віку, чим/раз, в/смак, від/тепер;
- б) в/вечері, під/вечір, насам/перед, за/панібрата;
- в) чим/дуж, в/день, по/волі, на/самоті;
- г) на/провесні, від/нині, що/ночі, на/світанку.

28. *Правильно написано всі присвійні прикметники в рядку:*

- а) школярів, Софійн, материн, Інгин;
- б) Стешин, соловейків, Зоєн, Прісьчин;
- в) Василєве, Марієне, свєкрушин, пташиний;
- г) Парасчин, Надіїн, сорочин, ведмежий.

29. *Усі іменники якого рядка в родовому відмінку множини мають закінчення -ів, -їв:*

- а) батько, гість, степ, день;
- б) сом, громадянин, соловей, герой;
- в) робітник, підпис, татарин, товариш;
- г) хазяїн, грузин, солдат, осетин.

30. *У формі орудного відмінка однини відбувається подовження приголосних звуків у всіх іменниках рядка:*

- а) акварель, ніч, жовч, область;
- б) вісь, мораль, подорож, зелень;
- в) синь, деталь, далеч, повість;
- г) піч, діагональ, неповторність, тїнь.

31. *У якому з рядків усі слова записані правильно:*

- а) різьбяр, рибалці, лебідь, велетеньські, дійовий, цвях;
- б) перелазьмо, промїнь, батько, дончин, радісьть, ріж;
- в) мілліон, тьмяний, смієшься, близько, сердець, знань;
- г) медальйон, редьці, менше, дьоготь, нєньчин, ганьба.

32. *Знайдіть рядок, у якому в написанні тільки одного слова є помилка:*

- а) рюкзак, об'єднати, Соловйов, реп'ях, пір'я, арф'яр;
- б) черв'як, святковий, горохвяний, дитясла, півяблука;
- в) мавпячий, бур'ян, звязковий, возз'єднати, інтерв'ю;
- г) прем'єр, пьеса, комп'ютер, краков'як, морквяний.

33. У якому рядку всі слова необхідно писати з великої літери:

- а) (Ж, ж)анна, (Ю, ю)пітер, (Д, д)екан, (Б, б)айкал, (П, п)окрова;
- б) (Н, н)аталчин, (Д, д)ень (У, у)чителя, (П, п)єтрівка;
- в) (С, с)осяринський стиль, (Н, н)овий (Р, р)ік, (Р, р)ектор, (Б, б)іблія;
- г) (С, с)ин (Б, б)ожий, (З, з)апорізька (С, с)іч, (Є, є)вангеліє, (В, в)Володимир (В, в)великий.

34. У якому рядку в усіх словах необхідно писати літеру **и**:

- а) пр..пізнитися, пр..стол, пр..мудрий, пр..звук;
- б) пр..думати, пр..браний, пр..блуда, пр..буття;
- в) пр..морський, пр..чистий, пр..багато, пр..скорити;
- г) пр..єднання, пр..зирство, пр..сипати, пр..звище.

35. У якому рядку всі слова записані правильно:

- а) нетто, священик, даний, страшенний, беззубий;
- б) століття, спалений, огнений, лимонний, голубиний;
- в) годинник, мільонний, зчеплений, священний, літній;
- г) ранній, орлинний, антенний, народжений, сонний.

36. Укажіть, у якому рядку допущено помилки при переносі слів:

- а) юна-цтво, по-дзвонити, ван-на, шіст-сот, май-ка;
- б) піді-гнати, кукуруд-за, зац-вісти, студент-ство;
- в) ра-джу, під'-їхати, зав-госп, без-смертний, пар-та;
- г) О.Гон-чар, під-живити, щонай-краще, вугіл-ля.

37. У якому рядку допущено орфографічну помилку:

- а) кістлявий, шістдесят, проїзний, чесний, якісний;
- б) тижневий, контрастний, випускний, хвастнути, серце;
- в) улесливий, туристський, баластний, корисний, щастя;
- г) контрастний, очисний, захисник, злісний, зап'ястний.

38. У яких рядках в написанні слів трапляються помилки.

- а) мовно-літературний, військовополонений, горицвіт, першоджерела, з діда-прадіда, віч-на-віч, біохімія;
- б) спідлоба, тишком-нишком, чорно-зелена, трьохсотий, на жаль, давньоруський, 9-відсотковий, темношкірий;
- в) будь-який, мовно-стильовий, історико-філософський, напівдикий, мати-й-мачуха, будь ласка, полегеньку;

г) кінець-кінцем, молочнокислий, молочно-м'ясний, не сьогодні-завтра, всесвітньо відомий, з давніх -давен.

39. У якому рядку в усіх словах необхідно писати літеру **є**:

- а) бр..нькіт, пр..вітати, пр..тензія, пр..мія, пр..тока;
- б) пр..зентація, пр..рогати́ва, пр..стиж, пр..мірник;
- в) к..рівник, п..ченіг, ч..пурний, д..таль, пр..зидент;
- г) пр..погано, д..легат, гр..міти, кр..дит, в..сочінь.

40. У якому рядку в усіх словах приголосні подвоюються:

- а) бравіс..имо, віл..а, ір..еальний, шас..і, груп..а;
- б) ін..овація, мадон..а, ім..іграція, Рус..о, пан..а;
- в) інтермец..о, тон..а, барок..о, Гол..андія, сум..а;
- г) Марок..о, ап..ерцепція, грип.., ан..отація, фін..и.

41. У якому рядку на місці пропущеної літери слід писати **и**:

- а) к..нджал, с..луєт, ф..алка, рад..ус, д..ректор;
- б) ск..п..дар, ц..ліндр, ш..ньйон, к..парис, т..тан;
- в) ш..фон, граф..ка, с..луєт, р..тор..ка, ж..рафа;
- г) рец..пієнт, д..алог, р..туал, артер..я, с..стема.

42. У якому з рядків виділене слово слід писати з малої літери:

- а) Щороку в березні в усіх навчальних закладах України відбуваються (Ш, ш)євченківські читання (3 газети);
- б) Живе й не вмирає (Ш, ш)євченківська мати, колгоспна кріпачка, забута не раз (П. Скунць);
- в) За видатні заслуги перед Батьківщиною його нагородили (Ш,ш)євченківською премією (3 газети);
- г) Оригінальні (Ш, ш)євченкові твори дають щедрі інформації про те, як він жив (Г. Грабович).

43. Позначте рядок, у якому всі прислівники пишуться разом:

- а) по/ночі, до/речі, на/провесні, на/мить, у/розтіч, на/справді;
- б) на/приклад, попід/тинню, уві/сні, пліч/о/пліч, на/двоє;
- в) на/вिवоріт, по/середині, в/щерть, ані/скільки, що/правда, до/тла;
- г) у/зимку, по/латині, рік/у/рік, що/духу, як/не/як, як/най/дужче.

44. Правил написання слів іншомовного походження дотримано в рекламному оголошенні

а) **Нікітський ботанічний сад**

Нікітський ботанічний сад запрошує на щорічний бал хризантем, протягом якого буде обрана „Королева балу”. У спеціальному павільйоні демонструються численні сорти та групи

хризантем: від дрібноквіткових бордюрних до крупноквіткових високорослих.

б) **Спробуйте новинки піци:**

„Домініканка” (з тунцем);

„Марокко” (з копченою куркою);

„Вегетаріанська” (з печерицями, маслинами та сиром „Моцарела”);

„Фірмова українська” (з беконом, маринованою телятиною та помідорами).

в) **Національний дендрологічний парк „Софіївка”**
в Умані є шедевром світового православного мистецтва.

Запрошуємо на екскурсії парком, у якому злилися воедино мальовничі красвиди, численні водоспади та фонтани, кам’яні гроти, античні скульптури. Ви побачите Англійський парк, Долину гігантів, грот Венери, храм Фетіди. Тут Ви можете потрапити до царства Аїда, пропливти на човні підземною рікою.

45. *Правильно утворено всі імена по батькові в рядку*

а) Юрійович, Петрівна, Валерієвич

б) В’ячеславівна, Євгенович, Кузьмич

в) Святославович, Матвійович, Ігоревна

г) Іванівна, Іллінічна, Геннадійович

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Лексичне значення слова

Усі слова в мові становлять її **словниковий склад**, або **лексику**. Розділ мовознавчої науки, яка вивчає лексику, називається **лексикологією**.

Основна одиниця лексикології – слово. Воно дає найменування всім предметам (*стіл, телефон, квітка*), явищам (*дощ, сніг, мороз*), властивостям (*чесний, розумний*), діям (*їсти, жити, учитися*). Закладений у слові реальний, предметно-речовий зміст і є його **лексичне значення**; воно з’ясовується в тлумачному словнику. Наприклад: *пакувати* – укладати речі, у’язувати їх у пакунок, *бринза* – сир з овечого молока.

Основні ознаки слова:

– слово має лексичне значення, тобто щось називає або виражає (*олівець – предмет, яким пишуть, малюють*);

– слово може складатися з одного звука (*о, а*) чи кількох (*вона*,

сукня);

– слово має наголос (*новій; озна́ка*);

– слово пов'язується з іншими словами в словосполученні або реченні;

– слово має граматичні форми (*шко́ла – шко́ли – шко́лі*);

– слово виконує синтаксичні функції.

Розрізняють **повнозначні слова** (*дівчина, ліс, посадити, вони*), яких в українській мові абсолютна більшість, і **неповнозначні** (*у, і, під, та, не*). Неповнозначні слова лексичного значення не мають, а тільки служать для зв'язку між повнозначними словами й виражають відношення між явищами об'єктивної дійсності, що позначаються ними. Неповнозначним словам властиве лише граматичне значення.

Усі слова поділяються на однозначні й багатозначні. **Однозначні** слова мають одне значення: *комп'ютер, пальто, десять*. До однозначних слів належать терміни (*префікс, числівник, водень, азот, аспірин*), назви конкретних предметів (*стілець, блокнот, телефон*), власні назви (*Луганськ, Лондон, Олена, Дністер*). Однозначних слів в українській мові небагато.

Слова з декількома значеннями називаються **багатозначними**. Наприклад, слово *слива* означає „фруктове дерево” (Слива росте в саду) або „плід цього дерева” (Слива була смачною).

Слово *сідати* має щонайменше чотири значення: „займати місце”; „приземлятися” (про літак); „опустатися за лінію обрїю” (про сонце); „застрявати” (про автомобіль).

Серед багатозначних слів є й „рекордсмени”. Так, слово *іти* має 30 значень, *ставити* – 20, *червоний* – 13, *ряд* – 12.

Багатозначні слова можуть мати **пряме** й **переносне** значення. Наприклад, слова *золота, гострий, грала, ніс* у словосполученнях *золота монета, гострий ніж, гралася дитина, ніс людини* вжиті в прямому значенні, а вирази *золоті руки, гострий біль, вода грала, ніс літака* – у переносному.

Типи переносних значень

Розрізняють такі типи переносних значень: метафора, метонімія.

Метафора – це вид перенесення найменування з одного предмети на інший на основі подібності, схожості ознак.

Метафору іноді називають прихованим порівнянням. *Сідає* сонце – ніби сідає людина, опускається на стілець. У фразі „Вишневі пахощі думок” (М. Драй-Хмара) слово *вишневі* – метафора (за внутрішнім відчуттям), бо думки такі приємні, як вишня. Найчастіше перенесення найменування відбувається 1) за формою (*полотно* снігів), 2) за розміром (*краплина* щастя), 3) за кольором (*бронзовий* загар).

Метонімія – це вид перенесення найменування предметів за їх суміжністю в просторі або часі. Насправді ми читаємо твори Шевченка, хоч нерідко скорочуємо до словосполуки „читаємо *Шевченка*” (метонімія). З їдальні принесли *срібло*, тобто посріблені ложки, виделки, ножі. Випив *чашку* кави, власне, випив те, що в чашці. Назва країни може заступати народ країни: *Україна зустрічає весну; Україна співає*.

Омоніми. Синоніми. Антоніми

Слова, однакові за звучанням, написанням, але різні за значенням, називаються **омонімами**: *А журавлі летять собі в той бік ключами* (Т. Шевченко); *На деці* (Саїд) *пальцем написав скрипковий ключ* (Іван Ле); *Уже окріп у ключ* кипить (Г. Барвінок). Від багатозначних слів відрізняються тим, що означають предмети, ознаки, дії, що не мають між собою нічого спільного. Омоніми бувають переважно іменникові і дієслівні: *скат* – колесо, *скат* – схил гори, *скат* – риба; *топити* бойові кораблі і *топити* піч.

Незначна частина найдавніших омонімів зберігає однаковий звуковий склад в усіх формах. Це прості омоніми: *коса* – волосся, *коса* – сільськогосподарське знаряддя, *коса* – мілина в морі, річці.

Є омоніми, які виникли внаслідок запозичення іншомовних слів. Наприклад: *тур* – дика тварина (відоме в давньоруській мові); *тур* (з франц.) – 1) коловий оборот у танці; 2) етап у конкурсах та спортивних змаганнях; *чайка* – птах і *чайка* (з тур.) – козацький човен.

Слова, різні за своїм звучанням, але близькі за лексичним значенням називаються **синонімами**. Наприклад: *ліс, бір, діброва, пуца, праліс; сміливий, відважний, хоробрий.*

Синоніми бувають іменникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові, прийменникові. Наприклад: *бігти, скакати,*

мчати, нестися (дієслівні); *раптово, несподівано, зненацька* (прислівникові), *люба, мила, кохана, жадана* (прикметникові), *близько, біля, коло, край, побіля* (прийменникові).

Синоніми об'єднуються в синонімічні ряди або гнізда, у яких виділяється основне стрижневе слово, яке найточніше виражає значення, властиве всьому рядові. Таке слово є стилістично нейтральним, тобто вживається в усіх стилях мовлення. Наприклад, у синонімічному ряді *ходить – вешатися – швендяти – походжати* стрижневим є слово *ходить*.

У синонімічні зв'язки можуть вступати й фразеологізми: *утекти – дати драла – взяти руки в ноги*.

Використання синонімів урізноманітнює нашу мову, допомагає оригінально оформити думку, уникнути повторень, робить мову гнучкою, яскравою, виразною: *Багрець вечірньої зорі палав, мигтів, палахкотів* (М. Бажан). Явище синонімії в мові свідчить про високий рівень її розвитку.

Слова з протилежним значенням називаються **антонімами**. Антоніми утворюють пари слів, які можуть бути різнокореневі й спільнокореневі: *любов – ненависть, тривога – спокій, злий – добрий; надія – безнадія, плідний – безплідний, правда – неправда*.

Антонімічними бувають іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Багатозначні слова можуть мати антоніми для прямих і переносних значень, наприклад: *спокійний хлопець – гарячий хлопець, спокійний океан – бурхливий океан; суха зустріч – щира зустріч, сухий одяг – мокрий одяг*.

Антоніми широко вживаються в художній літературі, в усній народній творчості (піснях, прислів'ях, приказках), у публіцистичних творах. Наприклад: *Ситий голодному не товариш* (Нар. тв.). Часто їх використовують у назвах художніх, публіцистичних творів та кінофільмів: „*І мертвим, і живим...*” (Т. Шевченко), „*Війна і мир*” (Л. Толстой). Антоніми збагачують нашу мову, роблять її образною й виразною.

Поділ лексики за походженням

За походженням слова поділяються на власне українські та запозичені з інших мов.

Найбільше слів української мови (90 %) належить до **корінної лексики** й позначає різні тематичні групи: назви спорідненості, тварин, рослин, явищ природи, дій, якостей.

Значна частина корінних слів вирізняється специфічними словотворчими засобами, зокрема суфіксами: *-ник, -ниц(я)* (*візник, мрійниця*); *-ин(а)* (*долина*); *-ець, (кравець)*; *-ищ(е)* (*селище*); *-ня* (*комашня*), *-от(а)* (*гіркота*). Специфічними префіксами є *перед-, по-, під-, зне-, по-* (*передбачити, поверх*).

До найдавніших запозичень належать **старослов'янськи** (*врата, приязнь, грядущий, благодать*), грецизми та латинізми. З **грецької** мови прийшли релігійні слова (*ангел, монах, єпископ, ікона*), наукові терміни (*історія, педагогіка*), політико-економічна термінологія (*електрика, каустик*), терміни різних видів мистецтва (*ідея, драма*). Грецизми розпізнаються за звуками [а], [е], [ф] на початку слова (*авто, єврика, фаза*), за поєднанням приголосних [кс], [пс], [мв], [мп], [ск] (*синтаксис, психологія*), за кореневими морфемами (*біо-графія, лекс-икон, бібліо-графія* тощо), суфіксами *-іст, -ад(а), -ит, -изм, -ізм* (*анархіст, декада, гастрит, історизм*). Ознакою **латинізмів** є деякі кінцеві звукосполучення (*радіус, акцент, медіум*).

Тюркізми характеризуються наявністю кількох звуків **а**: *атаман, сарай, базар, баклажан, барабан, казна* тощо.

Запозичення з **французької** мови стосуються військової справи, мистецтва, назви продуктів, страв, одягу тощо (*азарт, ажур, салют, марш, пальто, екіпаж, жакет*).

Англійські запозичення поповнили спортивну й комп'ютерну лексику (*ринг, футбол, баскетбол, сайт, файл*).

Слова **німецького** походження пов'язані з військовою справою (*броня, офіцер, штаб*), торгівлею (*агент, акція*), побутом (*графин, рюкзак*) тощо.

З **голландської** мови прийшли перш за все терміни мореплавства (*гавань, флот, каюта*); з **італійської** та **іспанської** – поняття мистецтва (*піаніно, арія, віолончель*).

Лексика української мови поділяється на активну і пасивну. **Активна лексика мови** – це слова повсякденного вжитку: вони відомі всім мовцям (*ходити, сніг, ящик, білий, багато*) або мовцям певної сфери діяльності (слова *префікс, лінгвістика, синтаксис, синоніми* відомі й активно застосовані в мовленні мовознавців).

Пасивна лексика охоплює слова, які вже вийшли з ужитку (застарілі) – архаїзми, історизми і нові слова – неологізми, які

лише нещодавно були створені або запозичені з інших мов і ще не стали загальноновживаними.

Залежно від того, як часто і в якому саме стилі використовуються ті чи інші слова, лексика української мови з погляду стилістичного вживання поділяється на певні шари (групи): **загальноновживана** лексика, **виробничо-професійна**, **науково-термінологічна** тощо.

Основу кожного стилю становлять **загальноновживані слова**, якими користуються всі мовці незалежно від віку, освіти, посади, віросповідання. Це найпоширеніші слова, які називають основні явища і предмети навколишньої дійсності: *стіл, ручка, веселий, сумлінний, високий, молодіти, сумувати, десять, п'ятий* та ін. Загальноновживана лексика широко використовується як в усному, так і в писемному мовленні.

Проте в словниковому складі є значна частина спеціальних слів, уживаних людьми певних професій. Подібні слова називаються **професіоналізмами**. Наприклад, від учителів часто чуємо слова *учень, урок, екзамен, школа*; від музикантів – *акорд, мелодія, соната*; від лікарів – *бинт, вата, укол, шприц*. У складі виробничо-професійної лексики найбільше науково-термінологічних слів. **Термін** – спеціальне слово або словосполучення, що вживається для точного найменування певного поняття в якійсь галузі знання. Термін звичайно однозначний; він точно називає поняття, риси, ознаки якогось явища; стилістично нейтральний. Терміни найчастіше не мають синонімів. Серед них багато запозичених слів, наприклад: *адвокат, нотаріус, прокурор* (юридична термінологія); *агрегат, апаратура, турбіна* (технічна термінологія). Мовознавці вживають такі терміни, як *алітерація, безособове дієслово, діалект, говірка*. Терміни звичайно фіксуються в тлумачних термінологічних словниках.

У мові є слова, які вживаються тільки в певній місцевості; вони називаються діалектизмами. Наприклад: *димник* – димар, *ровер* – велосипед, *бульба* – картопля, *слободá* – центр села. У різних місцях України словами *соловій, соловейко, соловик, словка, лозиняк, лозинчак* називають солов'я.

Діалектизми не входять до складу літературної мови, але нерідко вживаються в художніх текстах для відтворення

місцевого колориту, для мовної характеристики персонажів.

Архаїзми – це застарілі слова, що є назвами різних предметів і явищ, які мають відповідні найменування в сучасній мові. Наприклад: *зело* – дуже, *ректи* – говорити, *зигзиця* – зозуля, *рать* – військо, *чадо* – дитя, *глас* – голос.

Історизми – це слова, що вийшли з ужитку разом з тими предметами, які вони позначали. Наприклад: *осавул*, *кріпак*, *боярин*, *холоп*, *галера*, *земство*, *бунчук*.

Неологізми виникають у мові для позначення нових предметів і явищ. Наприклад: *дизайнер*, *пейджер*, *файл*, *сканер*.

Окрему групу становлять **індивідуальні неологізми**, що творяться письменниками зі стилістичною метою й уживаються в художніх творах. Індивідуальні неологізми збагачують художній стиль мови і його виражальні засоби. Наприклад: У *давній золотій печалі лебедіють небеса* (Д. Павличко).

Окрему групу становить **емоційна** лексика. Це слова, що мають позитивне чи негативне забарвлення або набувають його за допомогою словотворчих засобів (префіксів, суфіксів). Вони виражають почуття (радість, горе, смуток, любов, ніжність та ін.). Наприклад: а) *коханий*, *милий*, *любий*; б) *вітерець*, *білявенький*, *малесенький*, *предобрий*, *вітриюган*, *хлопчисько*.

Фразеологія

Словосполучення бувають вільні і стійкі. У вільному словосполученні кожне слово не втрачає свого власного значення при розриві словосполучення. Наприклад: *розумна дівчина*, *розумне кошеня*, *розумна порада*, *розумна відповідь*.

Стійкі словосполучення, що складаються з двох і більше слів, існують у мові в готовому вигляді й здатні відтворюватися у свідомості людей, називаються **фразеологізмами**. За своїм значенням фразеологізми сприймаються як одне ціле. Наприклад: *п'ятами накивати* (утекти), *сушити голову* (думати), *пускати півня* (підпалювати).

У широкому розумінні під фразеологізмами розуміють й прислів'я (*колодязь копати – води не пити*), приказки (*вік живи – вік учись*), афоризми (*у щастя людського два рівних є крила: троянди й виноград, красиве і корисне*).

Джерелами виникнення фразеологізмів можуть бути:

- давній побут, трудові процеси селянського життя: *волам хвости крутити, нарубати дров*;
- історичні події, факти життя: *Мамаєве побоїще, заголити в солдати*;
- рослинний і тваринний світ: *тремтіти як осиновий лист, брати бика за рога*;
- соціальні відносини: *невістка – чужа кістка, набивати ціну*;
- одиниці виміру: *від горшка два вершка, на заячий скік*;
- духовна культура: *заучувати аз та буки, покуштувати гарбуза*;
- фольклор: *тридцять царство, залишити ріжки та ніжки*.

Фразеологічні ресурси поповнюються також з багатьох інших джерел:

- виробничо-професійної лексики: *підвести фундамент* (з мови будівельників), *грати першу скрипку* (з мови музикантів);
- з політичної, наукової, публіцистичної та художньої літератури: *холодна війна, вивести на орбіту*;
- з влучних виразів виданих людей: *бути чи не бути* (В. Шекспір);
- з біблейських висловів: *випити чашу до дна; око за око, зуб за зуб*;
- з античної літератури та міфології: *лебедина пісня* „останній прояв якої-небудь діяльності” (від повір’я, що ніби лебідь співає один раз у житті перед смертю), *крокодилові сльози* (в оповіданнях давніх греків і римлян говорилося, що крокодил, з’їдаючи свою жертву, нібито плаче – звідси і походить вислів).

Завдання

1. Прочитайте поезію Д. Білоуса, вишиїть парами діалектні слова і загальноєвживані. Допишіть до них слова вашої місцевості.

Чудесні барви

Які чудесні барви у нашій рідній мові,
які відтінки різні від Сейму аж по Сян!
У Києві говорять інакше, ніж у Львові, –

і чорногуз, і бусол, лелека і боцян.
Так наче називаєш різновиди лелек ти,
а це лиш різні назви, синонімічний ряд.
А є ще риси мови, що зветься діалекти:
це говори місцеві на дещо інший лад.
На Київщині (в Літках) взуття зовуть обувка,
а огірок звичайний в Чернігові – гурок,
а кошик на Поліссі (в Іванкові) – кошівка,
і назви, і вимова різняться що не крок .

2. *Складіть речення, у яких би подані нижче слова були омонімами.*

- Бал, туш, гриф, тур, лама, вид, міна, край, балка.
- Топити, переводити, доходити, засипати.

3. *Складіть речення зі словами, які б уживалися в першому випадку в прямому значенні, а в другому – в переносному.*

Варіант 1: сміятися, гіркий, прямий, ламати.

Варіант 2: плакати, відкрити, м'який, загубити.

4. *Конкурс „Хто більше?” До кожного з іменників доберіть синоніми.*

Шлях, бій, нероба, глибина.

5. *До поданих прислівників доберіть синоніми.*

Раптово, завжди, брудно, скрутно.

6. *До поданих слів доберіть антоніми.*

Щастя, перемога, північ, день, початок, далекий, тепло, весело, твердо, швидко, голосно, зранку.

7. *Напишіть прислів'я, приказки, назви пісень, творів, казок, кінофільмів, у яких уживаються антоніми (8-10).*

8. *Доберіть до виділених слів синоніми, поясніть ваш вибір.*

Над річкою **вечоріє**, прохолоднішає на ніч. На сухому пагорбі по той бік річища **маячило** село, майже зо всіх боків **обступлене**

тихим оранжевим, як і небо, паводком. Тоді Андрій **прожогом схоплювався** з постелі, смалив цигарки, **никав** по хаті, натикаючись на стільці й гуркаючи ними об підлогу... Як тільки сонце **виринуло** з-за перелогів і степ усміхнувся до нього рум'яними росами, почули куренівці **далекий** грізний гуркіт, що все **наближався** й наближався (Гр. Тютюнник).

*9. Стисуючи, замініть слова з коренем **біг-, біж-** синонімічними словами.*

1. Біжить річка-невеличка.
2. А хліб біжить, мов золото, у засіки.
3. Думки вперед біжать – одна з-перед одної.
4. Легкі санчата біжать з гори.
5. Біг час, проходили дні за днями.
6. Біжать свинцеві хмари в небі.
7. Автомобілі біжать по автостраді.
8. А лис біжить, що має сили.
9. На базарі крик, лемент. Бігли люди.
10. Біжать літа – вже й осінь скоро.
11. Над нами біжать проводи високої напруги.

10. Поясніть значення фразеологізмів і через тире запишіть їх одним або кількома словами.

Крокодилячі сльози, сон рябої кобили, ведмежа послуга, заяча душа, наківати п'ятами, молоко на губах не висохло, хоч греблю гати, як кіт наплакав, запала в душу, десята вода на киселі, як сніг на голову, стояти ні в сих ні в тих, море по коліна, утерти носа, за царя Гороха, п'яте колесо до воза, пасти задніх, дати гарбуза, ахіллесова п'ята, як дві краплі води, бісики пускати, пекти раки, наговорив сім мішків гречаної вовни, як кіт у маслі, вовчий апетит.

Тести

1. У якому рядку до складу словосполучень входять омоніми?

- а) гостре слово – гострий зір, тихий голос – тихе життя;
- б) чисте небо – чисті руки, ламати голову – ламати кригу;
- в) гостра коса – дівоча коса; моторний цех – моторний хлопець;
- г) старий клен – старі погляди, вершина Карпат – вершина слави.

2. У якому рядку всі слова є синонімами?

- а) батьки, опікун, заступник, брат;
- б) домівка, дворище, оселя, шафа;
- в) гуртом, разом, спільно, вкупі;
- г) одяг, убрання, спідниця, гардероб.

3. У якому реченні слова вжито в переносному значенні?

- а) Великі нічні метелики влітали у відчинені вікна;
- б) Мудрим ніхто не вродився;
- в) Катруся, бавлячись з індичатами, сама себе забавляла;
- г) Сміються у траві суниці жарини.

4. До якого шару лексики належать слова гусар, верства, печеніги?

- а) архаїзми;
- б) історизми;
- в) неологізми;
- г) активна лексика.

5. Укажіть речення, у якому наявна застаріла лексика:

- а) Вітер заснув і лише зрідка колишеться серед земного листя;
- б) Скуту зимою природу голубило по-весняному радісне сонце, всіваючи віття дерев сльозами;
- в) Місяць був ясний, блискучий, як златий турецький ятаган;
- г) Гейзери – гарячі джерела, що періодично фонтанують водою або паром.

6. Оберіть правильний варіант відповіді:

Лексикологія вивчає:

- а) будову слова;
- б) звуки мови;
- в) словниковий склад мови;
- г) будову речення.

7. Виберіть словосполучення, у якому прикметник ужито в прямому значенні.

- а) м'яке очищення;
- б) м'яка подушка;
- в) м'який шампунь;
- г) м'який голос.

8. У якому рядку правильно підібрано антоніми до слова **велетень**?

- а) титан, вернигора;
- б) силач, гігант;
- в) карлик, ліліпут;
- г) здоровань, силач.

9. У якому рядку слова є синонімами до слова **метелиця**?

- а) сніг, вітер, мороз, холод, зима;
- б) сніговий, снігопад, снігур, сніжний, сніговик;
- в) віхола, завірюха, хуртовина, заметіль, сніговиця;
- г) сипати, віяти, мести, заносити, жбурляти.

10. У якому рядку слова становлять синонімічний ряд?

- а) незалежність, свобода, суверенітет, Україна, воля;
- б) мило, славно, чудово, добре, гарно;
- в) світло, світити, просвіт, просвіта, світлий;
- г) святий, свято, священний, священник, свічка.

11. Виберіть рядки з діалектними словами.

- а) телефон; б) айстра;
- в) коц; г) когут.

12. У якому рядку всі слова є загальноживаними?

- а) стежка, хата, досвід, вуйко, торт;
- б) рис, гречка, просо, рекрут, малина;
- в) радість, добро, совість, крупа, ятаган;
- г) зима, квітка, сон, лелека, голова.

13. У якому рядку всі слова є термінами?

- а) книга, підручник, стаття, пролісок, вода;
- б) дефіс, гіпербола, асиміляція, префікс, синус;
- в) тире, відмінок, суниця, липа, тополя;
- г) повітря, лексика, золото, солдат, ручка.

14. Виберіть рядок, у якому не всі слова належать до запозиченого шару лексики:

- а) акварель, акваріум, алігатор, алюр;
- б) кампанія, акомпанемент, повість, амбіція;
- в) драматургія, трагедія, роман, романс;
- г) скелет, штатив, церемонія, бестселер.

15. З'ясуйте, у якому рядку всі словосполучення є фразеологізмами:

- а) читати повість, стримано засміятися, перейти вулицю, довести додому;
- б) кінець уроку, пекти картоплю, відчинені двері, чужа праця;
- в) засипати вугілля, брати воду, говорити правду, гнути гілку;
- г) читати по очах, пекти раків, з відкритим серцем, запасти в душу.

16. У якому рядку всі фразеологізми мають однакове значення?

- а) носа не показувати, нема живої душі, за тридев'ять земель;
- б) зганяти з світу, вішати собак, з легкої руки;
- в) живіт присох до спини, крихти в роті не було, ріски в рот не брати;

г) ворожити на бобах, вити вовком, дати звістку про себе.

17. У якому рядку фразеологізми становлять синонімічний ряд:

а) без вогню пекти, байки правити, багато брати на себе, зронити сльозу;

б) теревені правити, оповідати сон рябої кобили, боби розводити, плести сухого дуба;

в) зробити хибний крок, зривати завісу, зорі знімати з неба, обіцяти золоті гори;

г) міряти лозиною, наклеювати ярлики, на ногах не стояти, передбачати події.

18. Який із фразеологізмів має значення „кого-небудь щось постійно хвилює, турбує, мучить, завдає душевного болю”?

а) кішці смішки, а мишці слізки; б) черв'ячок точить;

в) зав'яз пазурець, і пташці кінець; г) пробігла чорна кішка.

19. Який фразеологізм є антонімом до вислову ревма ревіти?

а) рвати і метати;

б) рвати на шматки;

в) ревно любити;

г) реготи справляти.

20. Визначте рядок із синонімом до фразеологізму **мати голову на плечах**:

а) мати порожню голову;

б) голова варить;

в) гаряча голова;

г) голова з вухами.

21. Визначте рядок з антонімом до фразеологізму **не мати царя в голові**:

а) не мати клепки;

б) аж голова загула;

в) держати розум;

г) голова ходить обертом.

22. Знайдіть український відповідник до російського фразеологізму **два сапога пара**:

а) не з нашої парафії;

б) під чоботом у когось;

в) одним миром мазані;

г) бити чоботи.

23. Визначте, який з поданих фразеологізмів уживається зі значенням **зробити неприємність**:

а) укрутити хвоста;

б) підсунути свиню;

в) покласти око;

г) дати гарбуза.

24. Доберіть замість пропусків потрібні слова.

Речення

1 Замість паспорта можна подати ... про народження.

2 Це було натхненне й поетичне ... в коханні.

3 На вході чергові обов'язково перевіряють ... особи.

4 Лейтенант уважно занотував ... очевидця події.

Пропущене слово

А свідомство

Б свідчення

В освідчення

Г засвідчення

Д посвідчення

25. Доберіть українські відповідники до іншомовних слів.

Іншомовне слово

Український відповідник

1 критерій

А чинник

2 фіаско

Б мірило

3 фактор

В учення

4 рецепт

Г припис

Д провал

БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР

Усі повнозначні слова української мови складаються з окремих неподільних значущих частин – **морфем**. Основними морфемами є корінь, префікс, суфікс, закінчення, інтерфікс (сполучний голосний) та постфікс. Отже, морфеміка вивчає морфемну будову слова.

Частина слова без закінчення називається **основою**. Якщо основа має у своєму складі лише корінь, то вона **непохідна**. До слів з непохідними основами належать, наприклад, слова *море, сонце, весна, зелений*. **Похідні** основи складаються з кореня й інших значущих частин (префіксів, суфіксів, постфіксів), що виконують словотвірну функцію, наприклад, *морський, сонячний, провесна, позеленіти, перехідний*.

Змінна морфема, що займає кінцеву позицію в слові і є засобом зв'язку слів між собою, називається **закінченням**. Воно може виражатися звуками (на письмі літерами): *коханн-я, бадьор-ий, створю-є*, а може бути відсутнім і виявлятися тільки на фоні інших словоформ: *мудрість, мудрост-і, мудріст-ю*. У слові *мудрість* закінчення нульове – мудрість□.

Розрізняють **змінні** слова, що мають основу й закінчення (іменники, прикметники, дієслова, займенники, числівники, дієприкметники), і **незмінні**, що не мають закінчень

(прислівники, дієприслівники, безособові форми на *-но*, *-то*, службові та модальні слова, вигуки, окремі іменники та прикметники).

Спільне значення всіх споріднених (спільнокореневих) слів виражає **корінь**. Корінь становить основне лексичне ядро слова: *писати*, *письмо*, *писанка*, *письменник*, *письмовий*, *писання*, *напис*, *підпис* тощо. Звуковий склад кореня, як правило, однаковий, але іноді (найчастіше внаслідок чергування) він може частково змінюватися: *просити* – *прошений* – *просьба*, *мова* – *мовлю*, *ходити* – *ходжу* – *хід*. Такі зміни кореня називають його **варіантами**.

Корінь – це основна частина слова. Слів без кореня не існує. Обов'язковій морфемі слів – кореню – протистоять факультативні морфemi, які називаються **афіксами**. Це службові морфemi, які приєднуються до кореня або до іншої службової морфemi й виражають граматичне чи словотвірне значення, тобто вони уточнюють значення кореня, видозмінюють первісне лексичне значення слова. Афіксальні морфemi – це префікси, суфікси, інтерфікси, постфікси.

Префікс – це значуща частина слова, що стоїть перед коренем й утворює слова з новим лексичним значенням або змінює форму слова. Формотворчу функцію виконують префікс **най-**, що утворює форму найвищого ступеня порівняння прикметників (*найкращий*, *найбільший*), та префікси, за допомогою яких утворюються форми доконаного виду дієслів (*прочитати*, *написати*). Словотворчі префікси утворюють нові слова тієї самої частини мови (*дід* – *прадід*, *мудрий* – *премудрий*, *єднати* – *приєднати*). Як і корені, префікси можуть виступати у своїх варіантах: *здивувати*, *скочити*, *зійти*; *віддати*, *відірвати*; *убити*, *увійти*, *вдертися*.

Суфікс – значуща частина слова, яка стоїть після кореня й служить для творення нових слів (*кохати* – *коха-нн-я*, *новий* – *нов-ин-а*) та нових форм (*білий* – *біл-ий-ий*, *кохати* – *коха-в*, *співати* – *співа-л-а*).

Кожна частина мови має свої суфікси. Виділяються суфікси іменникові (*-ець*, *-ан-и*, *-ган-и*, *-ик*, *-енк-о*, *-ук*, *-чук* тощо), прикметникові (*-н-ий*, *-ськ-ий*, *-уват-ий*, *-ов-ий*, *-ян-ий* тощо), дієслівні (*-ну-ти*, *-ига-ти*, *-іва-ти*, *-ва-ти*, *-а-ти* тощо),

прислівникові (-о, -е, -ичі, -ом, -и та ін). Той самий суфікс не створює слів різних частин мови; немає суфіксів, які зустрічалися хоча б у двох частин мови (іменниковий суфікс **-ист-** у слові *бандурист* і прикметниковий суфікс **-ист-ий** у слові *барвистий* є омонімами).

У слові може бути один суфікс (*кобз-ар, осін-н-ій, чит-а-ти*) і кілька суфіксів, кожний з яких відображає колишні процеси творення відповідного слова: у слові *випадковість* суфікс **-к-** (варіант суфікса **-ок-**) відображає процес творення іменника *випад-ок*, суфікс **-ов-** відносного прикметника *випад-к-ов-ий*, **-ість** – абстрактного відприкметникового іменника *випад-к-ов-ість*.

Інтерфікс (сполучний голосний) – елемент, що служить для зв'язку частин у складному слові: *сонц-е-сяйний, довг-о-очікуваний, тр-и-кутник*.

Постфікс – найчастіше частка, що займає місце після флексії (**-ся, -небудь, -бо, -но, -таки**): *розрісся, хто-небудь, ходи-бо, ходи-но, все-таки*.

Процес творення нових слів у мові має назву **словотворення**. Нові **похідні** слова утворюються від тих, що вже існують. Розділ мовознавчої науки, який вивчає будову й творення похідних слів, називають **словотвором**.

Слово, що служить для утворення іншого, називається **твірним**. Твірне слово найближче за значенням до похідного. Наприклад, для іменника *культурність* твірним словом є *культурний*, а для прикметника *культурний* – іменник *культура*; для дієслова *ощасливити* твірним словом є прикметник *щасливий*, а для *щасливий* – іменник *щастя*. Ряд спільнокореневих слів, розташованих відповідно до послідовності їх творення, називається **словотвірним ланцюжком**, або **рядом**: *білий* → *білити* → *побілити* → *побілений*; *слово* → *словник* → *словниковий*. Твірне слово може служити базою і для утворення кількох нових слів:

→ *лік* + *ар*

→ *лік* + *арня*

лікувати → *лікува* + *ня*

→ *лік* + *и*

У процесі словотворення твірне слово в цілому бере участь

лише при деяких способах словотвору: префіксації, постфіксації, префіксації з постфіксацією, субстантивації, зрощенні (злитті сполучень слів в одне слово): *мудрий* → *пре + мудрий*, *купати* → *купати + ся*, *бігти* → *роз + бігти + ся*, *давно відомий* → *давновідомий*. Частіше використовується не все твірне слово, а лише його основна частина, від якої безпосередньо утворюється нове похідне слово і яку називають твірною основою. **Твірна основа** – це спільна частина твірної й похідної слів (при цьому флексія до уваги не береться): *вічн-ий* → *вічн-ість*; *жанр* → *жанр-овий*; *дим* → *дим + к-а*. Твірна основа може без змін включатися в похідне слово (*ліс* → *ліс + ок*; *бруд* → *бруд + н-ий*) і з певними змінами (*верх* → *верш + ин-а*, з чергуванням *х // и*; *голити* → *гол + інн-я*, з усиченням **-и-** та чергуванням *л // л'*; *козак* → *козацький*, з чергуванням *к // ц'* і накладанням останнього звуку твірної основи на перший звук суфікса).

Нові слова здебільшого утворюються за допомогою словотворчих афіксів (префіксів, суфіксів, постфіксів), що залишаються після виділення твірної основи і є цілісними, неподільними при словотвірному (і морфемному) аналізі: *мати* → *мат + еринськ-ий*.

За видом словотворчих засобів виділяються такі **способи словотворення**.

Суфіксальний спосіб – спосіб творення слів за допомогою словотворчих суфіксів: *вітер + ець вітер*, *чита + нн-я чита-ти*, *молод + ість молод-ий*. Словотворчий суфікс може бути й матеріально невираженим (нульовим). При нульовій суфіксації твірне слово усикається й до усиченої частини додається нульовий суфікс із нульовим закінченням. За допомогою нульової суфіксації утворюються: 1) віддієслівні іменники зі значенням предметної дії: *прокол + прокол-о-ти*, *підкоп + підкоп-а-ти*; 2) відприкметникові іменники зі значенням предметної ознаки: *зелень + зелен-ий*, *пріль + пріл-ий*; 3) віддієслівні іменники зі значенням конкретного предмета: *причип + причип-и-ти*, *перелаз + перелаз-и-ти*; 4) віддієслівні іменники із значенням особи: *посол + посил-а-ти*, *недоук + недоуч-и-ти*.

Префіксальний спосіб – спосіб творення слів за допомогою словотворчих префіксів. Словотворчі префікси додаються до цілого слова, що виступає твірною основою, тому

префіксальним способом утворюються слова тієї самої частини мови, що й твірні: *пре + гарячий гарячий, роз + бити бити, не + надовго надовго, су + противник противник*.

Префіксально-суфіксальний спосіб – спосіб творення слів шляхом одночасного приєднання до твірної основи словотворчих префіксів і суфіксів: *над + брів + н-ий бров-а, за + тиши + ок тиши-а, у + ноч + і ніч*.

Постфіксальний спосіб – спосіб творення слів за допомогою словотворчих постфіксів: *будувати + ся будувати, який + небудь який*.

Складання – спосіб творення слів шляхом поєднання в одне ціле кількох слів або основ: *блід + о + рожевий блідий, рожевий; перш + о + джерело перший, джерело*. Словотворчим афіксом у таких випадках виступає **інтерфікс** – морфема, яка сполучає твірні основи. Цей спосіб словотворення може супроводжуватись матеріально вираженою суфіксацією (*одн + о + біч + н-ий один, бік*) і нульовою (*життєпис + життя, писати*). Слова, утворені способом складання, називаються **складними**.

Одним із різновидів складних слів є **складноскорочені слова (абревіатури)**. За структурою абревіатури поділяються на: 1) **ініціальні** – поєднання в абревіатуру початкових звуків або літер: *рагс ресстрація актів громадянського стану, НАН Національна академія наук*; 2) **поскладові** – сполучення частин кількох слів: *студком студентський комітет*; 3) **часткові** – поєднання частин слова з повноцінним словом: *запчастини запасні частини*; 4) **комбіновані** – сполучення частин слова з ініціальними звуками (буквами): *міськвно міський відділ народної освіти*; 5) **ініціально-цифрові**: *ТУ-134, ІЛ-62*.

Завдання

1. Розподіліть слова на дві групи: 1) що мають форми словозміни; що не мають форм словозміни. У словах першої групи позначте закінчення.

Співати, край, синій, вісім, несподівано, збагатитися, хтось, водій, швидко, восени, до, відомий, п'ять, але, здивувавшись, троє, треба, думаючи, схвалено, спасибі, безсумнівно, заздрість, той, який-небудь, жовтогарячий, яюсь, бароко, пальто, невже,

височінь, вулиця, шістка, зелень.

2. Виділіть корінь у словах, укажіть на його можливі модифікації.

Просити, проситися, прошений, запросити, випрошувати, просьба; земля, земелька, земляний, заземлити, приземлений, земний, приземистий, чорнозем; вухо, навушники, вухастий, подушка; гора, гірка, гірняк, горянка, підгір'я, високогірний, гірський; брати, збирати, зібрати, збір; барва, забарвлений, забарвлення, барвистий.

3. Випишіть слова з двома коренями, графічно позначте їх.

Супутник, законотворчість, зерносковище, пересуватися, прикарпатський, пароплав, малозрозумілий, українознавство, вогнепоклонник, глибокошановний, підсніжник, пароплав, контрреволюція, червонопрапорний, ультразвук.

4. Згрупуйте слова за спільним коренем:

Брід, класти, маляр, гора, поклад, бродити, горіти, викладання, бродіння, підгір'я, намалювати, перекладина, горіння, згори, малюнок, заклад, малювання, гірський, переклад, брести, вбрід, кладка.

5. Вставте пропущені букви, виділіть префікси. Сформулюйте правила правопису префіксів **без-, від-(од-), між-, над-, об-, під-, перед-, понад-, пред-, роз-, через-, з-(с-)**.

Бе...словесний, ві...хреститися, мі...шкільний, на..хмар'я, о...стругати, на...крилля, пі...ступний, пере...світанковий, пона...строковий, ро...подібнення, ...чистити, мі.хребетний, ро...продаж, ...фотографувати, ві...чіплювання, пере...бачення, ...писаний, ...їхати, ро...крита, на...потужний, ...псуватися, о...тесати, ро...тягнути, мі...континентальний, бе...корислива, ро...подібнення.

6. Поділіть слова на морфемі в такому порядку: відокремте закінчення від основи, знайдіть корінь, добираючи спільнокореневі слова, відділіть від кореня префікси, суфікси, постфікси. За потреби користуйтеся словниками.

Доцільний, безповоротно, прадавній, землепроходець, вічнозелений, приєднати, здружитися, перечитаний, підстрибнувши, легенько, побілілий, молодість, почепити, учитель, схований, навесні, передопераційний, народження, наукавник, який-небудь, польовий, приятельський, перепочити, непереможний, перевиконати, безперешкодний, по-старому, переможець, знеболити, знесилений, писання, найтепліший, вуличний, малометражний, родовідний, міжгір'я, бра, братнього, лікарня, снігопад, сніжечок, висотник, орденоносець, землекоп, непоміщений, по-українськи.

7. Запишіть слова, згрупувавши їх на похідні й непохідні.

Сонце, всесвіт, стрибок, синій, збагатитися, миротворець, скраю, синь, краса, чистий, вечір, одвірок, шукати, небо, успішно, яблуко, юність, щось, день, чужий, правда, частування, слово, усмішка, укласти, вересень, порядок, по-родинному, обдарований, нечемність, хитрий, порозуміння, бігти, юний, медоносний.

8. Доберіть до поданих слів твірні, визначте твірні основи, словотворчі засоби, з'ясуйте способи творення.

Українка, сховище, записаний, родовідний, зверху, митися, гордитися, прадавній, легенько, безбарвний, почорнілий, зупинка, доброзичливий, лежень, небокрай, коник, сходинка, актуальність, схопивши, плідно, веснянка, приєднати, світанок, доцільний, премудрий, провесна, наново, увечері, прмова, пересолити, надшвидкість, турботливий, весело, заспівати, вчотирьох, співвітчизник, наукавник, жовтизна, українець, надлюдина, хатинка, по-людськи, униз, осінній, паросток, зблизити.

Тести

1. У якому рядку всі слова спільнокореневі:

- а) лікар, перелік, лічити, лікувати;
- б) синок, синівський, усиновити, синачок;
- в) лисичка, лис, лисеня, лисий;
- г) гіркий, гірка, згори, гірський.

2. Позначте рядок, у якому всі слова спільнокореневі:

- а) брід, бродити, брести, бродіння;

б) горіння, горіти, згори, гора;

в) малюнок, малювання, малюк, маляр;

г) переклад, перекладина, перекладацький, перекладач.

3. Яке зі слів відповідає такій будові: префікс, корінь, суфікс, закінчення:

а) замріяний;

б) дошкільний;

в) похмурий;

г) відважний.

4. Позначте рядок, у якому слово відповідає такій будові: префікс, корінь, суфікс, закінчення:

а) підписаний;

б) прибережний;

в) прийти;

г) вибачення.

5. Позначте рядок, у якому слово відповідає такій будові: префікс, корінь, суфікс, закінчення:

а) приручити;

б) по-нашому;

в) краплина;

г) зшити.

6. Позначте рядок, у якому слово відповідає такій будові: корінь, суфікс, суфікс, закінчення:

а) довжина;

б) зроблений;

в) вічно;

г) учитель.

7. Позначте рядок, у якому слово має два префікси:

а) недооцінка;

б) повмирали;

в) переправа;

г) зусилля.

8. Позначте рядок, у якому всі слова мають префікс:

а) достроково, достойно, дочиста;

б) донизу, доцільно, доміно;

в) достатньо, докірливо, додому;

г) доісторичний, документальний, докорінний.

9. Позначте рядок, у якому всі слова мають префікс:

- а) архіскладний, немолодий, передумати;
- б) допрацювати, дорожити, досидітися;
- в) вмістити, вгору, власний;
- г) влітку, взутися, видихати.

10. Позначте рядок, у якому всі слова мають нульове закінчення:

- а) вгору, по-українськи, добре;
- б) можливий, вільний, день;
- в) молодість, раптом, тішився;
- г) перехід, зелень, митник.

11. Позначте рядок, у якому всі слова мають нульове закінчення:

- а) повість, шість, материн;
- б) наснага, місяць, бюро;
- в) водограй, голіруч, правда;
- г) повідомив, лебідь, слово.

12. Позначте рядок, у якому всі слова без закінчення:

- а) пальто, бюро, вгорі;
- б) весело, шимпанзе, пані;
- в) буревій, по-справжньому, вп'яте;
- г) сон, взимку, мати.

13. Позначте рядок, у якому всі слова мають однакову будову:

- а) дожити, докучати, допливти;
- б) водний, малиновий, документальний;
- в) дорога, няня, журі;
- г) весло, село, весело.

14. Позначте рядок із словом, що відрізняється будовою від інших:

- а) лісостеповий;
- б) першоджерело;
- в) десятиріччя;
- г) родовідний.

15. Позначте рядок, у якому слово має два корені:

- а) контрреволюція;
- б) переддень;
- в) всепоглинаючий;
- г) антиядерний.

16. Позначте рядок, у якому в усіх словах однакова кількість морфем:

- а) заздрість, активний, пташка;

- б) вивчити, рабство, колоситися;
- в) неухильно, розмістити, з'єднати;
- г) зіпсувати, вершина, веселковий.

17. *Укажіть рядок, у якому всі слова не мають закінчення:*

- а) стан, паралелепіед, льон, радіо, марно;
- б) похмуро, таксі, схопившись, бордо, удвох;
- в) правильно, комп'ютер, словотвір, консенсус, вірус;
- г) начисто, пальто, кохаючи, зелен, танго.

18. *Позначте рядок, у якому всі слова мають похідну основу:*

- а) мрійник, глибоко, вічний;
- б) вільний, зелений, довіра;
- в) співати, ходити, довіряти;
- г) подвір'я, суцвіття, вулиця.

19. *Позначте рядок, у якому всі слова мають непохідну основу:*

- а) степ, намір, літо;
- б) ходити, писати, зеленіти;
- в) синь, дощ, сонце;
- г) білий, голова, бігти.

20. *Позначте рядок, у якому всі прикметники утворені префіксальним способом:*

- а) прегарний, престижний, презавзятий;
- б) престарий, престарілий, превеликий;
- в) надзвичайний, надмірний, надлишковий;
- г) неуважний, завеликий, розвеселий.

МОРФОЛОГІЯ

Одним з розділів граматики є **морфологія** – розділ, що охоплює вчення про структуру слова, форми словозміни, способи вираження граматичних значень, а також учення про частини мови і властиві їм способи словотворення.

Завданням морфології є всебічна характеристика всіх граматичних ознак слова, а її основним об'єктом – слово. Але морфологія (на відміну від лексикології) вивчає слово як граматичну одиницю – словоформу, тобто як частину мови певної морфологічної будови з усіма властивими їй граматичними категоріями, в усій сукупності її граматичних значень і форм. Усі морфологічні одиниці вивчають в їх

взаємозв'язках і взаємозалежності.

Отже, за своїми граматичними ознаками всі слова української мови поділяються на класи, або розряди, які називаються **частинами мови**.

В українській мові десять частин мови: шість **самостійних**, або **повнозначних**, які мають і лексичне, і граматичне значення, вони є членами речення, до них можна ставити питання (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник), три **службових**, або **неповнозначних**, що не мають лексичного значення і служать для зв'язку й вираження відношень між повнозначними словами або надання різних смислових чи емоційних відтінків членам речення чи всьому реченню (прийменник, сполучник, частка). Окремий клас слів становлять вигуки та звуконаслідувальні слова, які виражають емоції або волевиявлення мовця, є етикетними формулами.

ІМЕННИК

Найменування предметів матеріального світу є первинним значенням іменників, що виражається в граматичних категоріях роду, числа й відмінка.

Іменники відрізняються від інших частин мови засобами словотворення та синтаксичними функціями. У реченні іменник найчастіше виконує роль підмета, наприклад: *Життя людське унікальне і, по суті, невичерпне* (О. Гончар), додатка: *Мало бачити зовнішність дитини, треба бачити її душу* (В. Сухомлинський); рідше – присудка: *Життя – як ріка* (І. Цюпа), обставини: *На дніпрових схилах пробудилася зі сну весняна квітка* (В. Пархоменко), неузгодженого означення: *Сонце грає на срібній хвилі Дніпра чорними блискітками* (В. Собко).

Отже, **іменником** називається повнозначна частина мови, що означає предметність, відповідає на питання *х т о ?* *щ о ?*, має категорії роду, числа, відмінка і в реченні вживається в різних синтаксичних функціях, серед яких найтиповішими є функції підмета й додатка.

Якщо іменники позначають цілі класи однорідних предметів, їх називають **загальними**, наприклад, *дорога, олівець, дуб, кохання* тощо. **Власні іменники** – це індивідуальні назви осіб чи предметів: *Ліна Костенко*, „*Київський*” (торт),

„Дивослово” (журнал) тощо. Власні імена можуть переходити в загальні, тоді вони пишуться з малої літери: *Галіфе* (прізвище французького генерала, що носив брюки особливого крою) – *галіфе* (брюки).

Між власними й загальними назвами немає чіткої межі, вони здатні переходити з одного лексико-граматичного розряду в інший. Власні назви переходять у загальні, коли прізвищем або іменем людини названо її відкриття, винахід: *ом*, *ампер*, *вольт* (назви фізичних одиниць по імені учених); *дизель* (від прізвища німецького інженера, винахідника цього двигуна); *кольт*, *маузер*, *браунінг*, *вінчестер* (моделі й типи зброї, названі за прізвищами їх винахідників); *галіфе* (від прізвища французького кавалерійського генерала); *френч* (від прізвища головнокомандуючого англійською армією); *ловелас* (від прізвища героя роману Річардсона „Клариса Гарло”); *каолін* (біла глина; від назви гори Као-Лін в Китаї); *бостон* (від назви міста в Англії).

Власні назви переходять у загальні, коли вони живаються із зневажливим значенням, наприклад: *фріц* (у значенні «фашист»).

Загальні назви переходять у власні – *Орел* (місто), *Лілія* (ім'я), *Нові Луки* (назва населеного пункту). Такі слова живаються то як загальні назви, то як власні.

Власні назви відрізняються від загальних не тільки семантикою, а й граматичними ознаками. Загальні назви сполучаються із власне кількісними числівниками (*вагон – два вагони*, *студент – чотири студенти*), а власні звичайно мають форму тільки однини (*Дніпро*, *Луганськ*, *Шевченко*) або тільки множини (*Альпи*, *Суми*).

Серед усіх іменників вирізняють назви **істот** і **неістот**. До **назв істот** належать іменники, що позначають осіб, тварин, міфологічних істот, померлих, наприклад: *хлопець*, *лисиця*, *домовик*, *небіжчик*. Інші назви – предметів, рослин, явищ природи, дій тощо – належать до **назв неістот** (*парасолька*, *троянда*, *сніг*, *ходіння*).

Грамматичні відмінності назв істот і неістот виражаються формою знахідного відмінка в такий спосіб:

форма знахідного відмінка однини чоловічого роду іменників–

назв істот збігається з родовим відмінком однини (*послати брата, зустріти посла*);

форма знахідного відмінка однини чоловічого роду іменників–назв неістот збігається з називним відмінком однини (*викопати колодязь, посадити дуб*);

у знахідному відмінку множини іменників усіх трьох родів, що означають назви істот, мають форми, спільні з родовим відмінком (*зустрічати друзів, сестер, малят; знати корів, волів, ягнят*, щоправда, у діалектному мовленні зустрічаємо: *пастити телят і телята, гусей і гуси*);

іменники–назви неістот (теж усіх трьох родів) у знахідному відмінку множини мають форми, спільні з називним відмінком (*розписувати хустки, читати романи, бачити будинки*).

Уявлення про „живе” і „неживе” може не збігатися з уявленням про живі і неживі предмети в граматичному плані. Наприклад, назви дерев, рослин або іменники на позначення сукупності істот (*народ, полк, загін*) належать до неістот, а іменники, що означають назви міфічних істот (*бог, чорт, русалка, домовик*) та назви неживих істот (*покійник, мрець, небіжчик, лялька*) належать до категорії істот.

Усі іменники української мови мають один рід з **трьох родів: чоловічий** (*ведмідь, стіл*), **жіночий** (*квітка, душа*), **середній** (*явище, вікно*). Граматичний рід є однією з найістотніших категорій. Вона охоплює всі іменники (і відмінювані, і невідмінювані), крім тих, що вживаються тільки у формі множини (*ворота, верики*).

Рід визначається: за семантикою (*жінка – чоловік*), закінченням (*стіл□, жінка, село, вогнище, листя*), суфіксами (*викладач, радість*), за синтаксичним зв'язком з іншими словами (*директор затвердив, директор затвердила*). **Рід незмінюваних іменників** іншомовного походження визначають так: назви осіб – відповідно до статі (*мадемуазель, маестро*), назви тварин мають чоловічий рід (*какаду, поні*), назви неістот – середній рід (*кіно, ательє*), власні назви належать до того ж роду, що й позначувані ними загальні назви (*знаменита Міссісіпі – ріка*). Іменники, що походять від прикметників та дієприкметників, зберігають рід відповідно до лексичного значення (*минуле, лісничий*).

Іменники **спільного роду** можуть позначати осіб обох

статей (*сирота, нероба*), їх рід визначають за контекстом: *До нас завітав листоноша; Доктор наук Петренко Анастасія Василівна.*

За граматичним значенням **числа** іменники в сучасній українській літературній мові поділяються на дві групи: 1) іменники, які мають форму **однини** й **множини** (*телефон – телефони, чоловік – чоловіки*); 2) іменники, що кількісного протиставлення не виражають: вони вживаються або **тільки в однині** (абстрактні назви: *блиск, тиша*; збірні іменники: *рідня, студентство*; слова з речовинними значенням: *мука, сіль, цукор*; власні назви: *Дмитро, Харків*; назви сторін світу й країн: *південь, Україна*), або **тільки в множині** (назви частин будівель: *двері*; назви знарядь праці: *ножиці, граблі*; музичні інструменти: *цимбали*; одяг і взуття: *штани, бутси*; назви продуктів харчування: *макарони*; назви залишків: *недоїдки, висівки*; відрізків часу: *будні, канікули*; власні назви: *Чернівці, Карпати*; назви ігор: *городки, жмурки*). Протиставлення однини множині може бути семантично нечітким. Наприклад, іменники *гурт, бригада, колектив* виражають однину як сукупність багатьох істот, а слова *ряд, низка* – як сукупність багатьох предметів.

Іменники, пов'язуючись у реченні з іншими словами, змінюються за відмінками. Традиційно розрізняють **7 відмінків**.

Називний відмінок (прямий) (хто?, що?) виконує власне номінативну функцію без вираження будь-якого відношення; він становить початкову форму іменника й виступає в ролі підмета, рідше – в ролі іменної частини складеного присудка.

Родовий відмінок (кого?, чого?) вказує на об'єкт (*не побачив книги*), може позначати частину від цілого (*принести солі*), проміжок часу (*місяця не пройшло*), належність (*хата лісника*), порівняльно-зіставні відношення (*краций з крацих*), обставинні значення (*сміятися до сліз*).

Давальний відмінок (кому?, чому?) виражає особу, якій приписується певний стан (*дітям радісно, студентам не сидиться*), значення належності, стосунку, спрямованості (*пам'ятник Т. Шевченку, послання правнукам*); застосовується в безособових реченнях (*Дівчинці полегшало*).

Знахідний відмінок (кого?, що?) означає предмет, на який переходить дія; часто іменник у цій формі сполучається з

перехідним дієсловом (*вивчити віри, вибрати подарунок*); інші значення знахідного відмінка передаються здебільшого за допомогою прийменників (*спустити на воду, покласти на шафу, сильніший за смерть*).

Орудний відмінок (ким?, чим?) уживається переважно при дієсловах та іменниках і означає знаряддя праці (*копати лопатою*), засіб пересування (*їхати машиною*), значення часу (*сидіти годинами*), порівняння (*летіти стрілою*).

Місцевий відмінок (коїму?, чоїму?) завжди поєднується з прийменником, який разом з флексіями виражає значення цього відмінка. Місцевий відмінок означає місце дії (*жити в оселі, навчатися в університеті*), рідше – знаряддя дії (*грати на фортепіано*).

Кличний відмінок виконує в реченні функцію звертання до адресата мовлення. Творюється така форма слова від іменників чоловічого чи жіночого роду, що означають осіб, істот і персоніфікованих осіб (*Вікторе, діду, земле*).

За типами відмінювання іменники поділяються на **чотири відміни**.

До **першої відміни** належать іменники чоловічого, жіночого та спільного роду із закінченням **-а (-я)**: *Микола, душа, сирота*. Залежно від кінцевого приголосного основи такі іменники поділяються на три групи: 1) до **твердої групи** належать ті іменники, основа яких закінчується на твердий приголосний, окрім шиплячого (*відміна, буква*); 2) до **м'якої** – з основою на м'який приголосний (*земля, суддя*); 3) до **мішаної** – з основою на шиплячий (*душа, гу[шч]а*).

Другу відміну складають іменники чоловічого роду з нульовим закінченням (*вітер*) та із закінченням **-о** (*Дмитро*), середнього роду із закінченням **-о, -е, -я** (*лихо, поле, листя*). За системою відмінкових форм іменники другої відміни поділяються на три групи: 1) до **твердої групи** належать іменники чоловічого роду з чистою основою на твердий приголосний (крім шиплячих), іменники чоловічого та середнього роду на **-о** (*Дніпро, ремесло*); більшість іменників з чистою основою на **-р** (*мир, сир*), у тому числі іншомовного походження на **-ар, -яр, -ир, -ур** з наголосом на останньому складі (*гектар, абажур*); також *звір, комар*, хоча в називному

відмінку множини набувають закінчення м'якої групи **-і**; 2) **м'яка група** охоплює іменники чоловічого роду з чистою основою на м'який приголосний (*хлопець, біль, край*), частина іменників на **-р** (**-ар, -ир**), у яких в однині наголос падає на корінь або на закінчення, а в множині – тільки на закінчення (*кобзар, пузир*); іменники середнього роду на **-е** (крім тих, основа яких закінчується на шиплячий) та **-а (-я)** (*поле, знання*); 3) **мішану групу** представляють іменники чоловічого роду з чистою основою на шиплячий (*ніж*); середнього роду на шиплячий із закінченням **-е** (*плече*), на подовжений шиплячий (*збіжжя*); іменники на **-р**, що означають назви осіб за професією або характером діяльності з наголошеним суфіксом **-яр** і сталим наголосом на флексії при відмінюванні (*школяр, вугляр*).

До **третьої відміни** належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням (*піч, любов, велич*) та іменник *мати*. На групи такі іменники не поділяються.

Четверта відміна представлена іменниками середнього роду із закінченням **-а (-я)**, які при відмінюванні набувають суфіксів **-ат- (-ят-), -ен-** (*лоша – лоша^{ти}, ягня – ягня^{ти}, плем'я – племені*).

Множинні іменники (*ворота, чари*), іменники прикметникового і дієприкметникового походження (*черговий, лікарняний*), невідмінювані іменники (*журі, таксі*) перебувають поза відмінами.

Творення українських імен по батькові

1. Творення чоловічих імен по батькові відбувається за допомогою суфікса **-ович**: *Васильович, Іванович, Сергійович*.

Від імені *Григорій* творяться такі імена по батькові: *Григорович* і *Григорівна*; від *Ілля* – *Ілліч* і *Іллівна*.

2. Творення жіночих імен по батькові відбувається тільки за допомогою суфікса **-івн(а), -ївн(а)**: *Юрійвна, Олександрівна, Петрівна*.

3. Від деяких імен творяться дублетні форми імен по батькові:

Кузьма	Кузьмич (Кузьмович)	Кузьмівна (Кузьмівна)
Лука	Лукич (Лукович)	Луківна (Луківна)
Сава	Савич (Савович)	Савівна
Хома	Хомич (Хомович)	Хомівна (Хомівна)

Микола Миколайович (Миколович) Миколаївна (Миколівна).

Творення форм кличного відмінка іменників I та II відмін

	Однина				Множина
1 відміна	тверда група	мішана група	м'яка не на й	м'яка на й	
	-о	-е	-е, -ю	-є	як у Н.в.
	<i>комахо</i>	<i>листоноше</i>	<i>Ілле, бабуню</i>	<i>сім'є</i>	<i>жінки</i>
2 відміна	-е, -у		-ю		як у Н.в.
	<i>друже, козаче, сину, слухачу, батьку</i>		<i>дідусю, Віталію, Ігорю</i>		<i>сини</i>

Творення форм кличного відмінка іменників III відмін

Однина	Множина
-є	як у Н.в.
<i>любове, радосте але: мати, Богоматір</i>	<i>матері</i>

Творення форм кличного відмінка іменників IV відмін

Однина	Множина
Як у Н.в.	
<i>ім'я, імена, ведмежа, теля, коліща, білча, ягня</i>	

Завдання

1. Випишіть іменники. Схарактеризуйте їх значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

Найбільша сила – людська думка!

Ще донедавна люди в Україні оминали по можливості сварки, хрестили рота, коли з язика злітало недобре слово. Великим гріхом уважалося когось проклинати. То не забобони, а глибинні закони космічного співжиття.

Коли б ми знали, яке зло чинимо собі й планеті, посылаючи в простір злі думки, як захаращуємо власне життя злою енергією! Коли б відали, що ця духовна інфекція перетвориться невдовзі у фізичну! Наші предки були переконані,

що образити думкою більший гріх, ніж вчинком.

Думки – вічна енергія. Вони утворюють у Космосі світлі й темні хмари, бо мають властивість притягуватися до собі подібних. Ми самі, а не хтось інший, провокуємо великі стихійні лиха.

Тож кожна думка – матеріальна. І найбільше зло робимо собі, проклинаючи когось (К. Мотрич).

2. Розподіліть іменники на назви істот і неістот. Зі словами, які можуть називати і істоти, і неістоти, складіть речення.

Натовп, покійник, учитель, студент, студентство, народ, бактерія, кінь, загін, табун, брат, вівця, винищувач, знайомий, молодняк, мрець, дівчина, Марс, розвідник, мікроб, дочка, Юпітер, боягуз, колектив, гадюка, відьма, учень, рій.

3. Серед наведених іменників знайдіть власні назви, що вживаються і як загальні. Значення загальних назв поясніть.

Вольт, Вольтер, Силует, Мадаполам, Рентген, Рим, Бостон, Макінтош, Маузер, Браунінг, Бойкот, Фіакр, Као-Лін, Бордо, Ом, Панама, Кулон.

4. Визначте рід поданих нижче іменників. Укажіть, на основі яких ознак ви відносите кожен іменник до певного роду.

Ворон, ворона, відерце, гість, Дніпро, динго, ООН, біль, писака, какаду, трюмо, дівчина, дівча, дівчатко, дівчисько, хід, хода, воїн, вояк, вояка, теля, телятко, письменник, письменниця, Валя, Микола, сирота, невдаха, плакса, кашне, поні, мужність, поривання, паливо, запис, біль, велич, Сочі, писака, забіяка, колібрі, трюмо, крокодил, карась, профком, ВНЗ, гусеня, столиця, Міссісіпі, Баку, доповідь, нежить.

5. Перекладіть іменники українською мовою. Визначте їх належність до граматичного роду в українській та російській мовах.

Пыль, боль, степень, кофе, корь, стихотворение, человек, Сибирь, рысь, сыпь, тюль, дверь, вуаль, дробь, степь, путь, дорога, картофель, шахтёр, надпись, ярмарка, накипь, жизнь,

цвіток, цыплёнок, кризис, ягнёнок.

6. *Випишіть з тексту іменники в початковій формі, розподіливши їх на групи: 1) ті, що мають однину та множину; 2) ті, що вживаються тільки в однині; 3) ті, що вживаються тільки в множині.*

Бажання знати якомога більше й щедро поділитися набутим з тими, хто прагне духовного розкріпачення, – найхарактерніша риса великого Г. С. Сковороди. Педагог за покликанням, він бачив своє завдання у вихованні працюючої, чесною, морально досконалою людини. Філософ-просвітитель на перший план своєї діяльності висував людські проблеми, простежував і аналізував стосунки людини із суспільством. Адже цілком справедливо вважав, що щасливим може бути тільки той народ, у якого щаслива кожна особа (З календаря).

7. *Поділіть іменники на відміни й групи. Провідмінійте по два слова кожної відміни.*

Слово, ягнятко, дитя, батько, Ілля, староста, суддя, коліща, тиша, мати, Дніпро, буря, основа, поле, сонечко, кобзар, двір, хабар, комар, дігтяр, Дмитро, дівча, юнь, нехворощ, коліщатко, козеня, дочка, світло, грязь, болото, рілля, ніч, душа, лихо, море, колесо, морока, куш, голова, сирота, Ігор, Василь, цуценя, мрія, телятко, весілля, гривня, зустріч, хлоп'я, любов, вишня, нежить, кров, січ, повінь.

8. *Поставте іменники у форму родового відмінка однини, поясніть відмінкові закінчення.*

Дош, турист, університет, оркестр, щавель, овес, конверт, сіяч, сміх, Донбас, Кривий Ріг, Буг, Луганськ, відмінок, сюжет, план, ключ, Крим, бокс, дуб, ведмідь, вогонь, сад, садок.

9. *Поставте підкреслені слова у кличному відмінку.*

1. Будеш, батько, панувати, поки живуть люди. 2. Зоря моя вечірняя, зійди над горою. 3. Моя ти доля молодая, не покидай мене. 4. Вийди, Катря, з хати. 5. Вона тебе, Марко, дожидає. 6. Взяла зілля, поклонилась: „Спасибі, бабуся”. 7. Чого в'янеш, моя доня? (За Т. Шевченком). 8. Я пізнаю тебе, я знаю,

мій любий, рідний стоголосий край (За М. Рильським). 9. О мій русявий Прометей, загублений в ночах війни (За А. Малишком). 10. Без мови рідної, юнак, й народу нашого нема (За В. Сосюрою). 11. Моя любов, я перед тобою, бери мене в свої блаженні сни. 12. Чоловік мій, запрягай коня. 13. Я йшов, Маруся, у повстання. 14. А я за тебе, Гриць, не піду. 15. Іван, брат, як ти встиг? 16. Оце і все, що є тепер у мене, моя матуся, неня моя, неня. 17. Прощай, Іван, найвірніший друг, шляхетна іскра вічного вогню (За Л. Костенко).

10. Визначте спосіб творення іменників.

Молодь, хлібороб, роздорижжа, сідло, теплінь, переддень, бурячиння, подвір'я, розподіл, світанок, пристань, лісостеп, праліс, далечінь.

Тести

1. Позначте рядок, у якому всі подані слова – іменники:

- а) рух, завдання, ми, читання, зелень;
- б) синява, сміливість, чотири, ніхто, тиждень;
- в) залізо, старий, життя, провесінь, хід;
- г) п'ятірка, мова, чоло, календар, біганина.

2. Позначте рядок, у якому всі іменники є загальними назвами:

- а) пальма, декан, робінзон, вишняк;
- б) люди, символ, Аполлон, пушкініст;
- в) барон, край, Рентген, адвокатура;
- г) Чумацький Шлях, студент, шовк, дворище.

3. Позначте рядок, у якому всі іменники є назвами істот:

- а) народ, коваль, боєць, муха;
- б) покійник, студентка, краб, соловей;
- в) людство, президент, комар, лісовик;
- г) білоручка, телятко, сорока, табун.

4. Позначте рядок, у якому всі іменники належать до назв неістот:

- а) птах, листя, дерева, товариш;
- б) хата, ніж, одяг, осінь;
- в) дощ, небо, ягоди, покійник;
- г) будинок, русалка, картина, радощі.

5. Позначте рядок, у якому всі іменники жіночого роду:

- а) місіс, мадам, леді, путь, велич;
- б) степ, Сибір, біль, шимпанзе;
- в) куниця, сорока, білуга, поні;
- г) дріб, любов, насип, суддя.

6. Позначте рядок, у якому дібрано іменники лише чоловічого роду:

- а) лист, край, Ілля, піч;
- б) честь, вість, путь, доповідь;
- в) пень, Микола, собака, запит;
- г) книга, вогнище, рахівник, Крим.

7. Позначте рядок, у якому всі іменники спільного роду:

- а) гуляка, лікар, недотепа, хитрун;
- б) нероба, базіка, сирота, путь;
- в) задавака, причепа, мушва, забудько;
- г) невдаха, хитрюга, злюка, суддя.

8. Позначте рядок, у якому правильно узгоджено прикметники та займники з іменниками:

- а) велике кенгуру, уважний рефері, швидке таксі;
- б) бідна сирота, чорний поні, сміливий тореро;
- в) уважне журі, галасливий какаду, широке авеню;
- г) авторське кіно, високе Кіліманджаро, нове кашне.

9. Позначте рядок, у якому всі іменники вживаються тільки в однині:

- а) школа, вода, ворота, павутиння;
- б) гордість, розвиток, успіх, ніч;
- в) здивування, слава, любов, вояцтво;
- г) мить, заздрість, подія, темп.

10. Позначте рядок, у якому всі іменники вживаються тільки у формі множини:

- а) граблі, дебати, памороки, черевики;
- б) сходи, висівки, надра, сутінки;
- в) проводи, оглядини, обіцянки, дріжджі;
- г) заручини, іспити, переговори, канікули.

11. Позначте рядок, у якому рядку не всі іменники мають форми і однини, і множини:

- а) гори, небо, ходіння, Луганськ;
- б) людина, дерево, будинок, книга;
- в) край, держава, буква, форма;

г) садок, поле, море, хмара.

12. Позначте рядок, у якому всі іменники належать до I відміни:

- а) Чернігівщина, мати, дівтора, лисичка;
- б) надія, школа, зернина, нероба;
- в) суддя, крейда, перерва, весілля;
- г) історія, стежка, збіжжя, земля.

13. Позначте рядок, у якому всі іменники належать до II відміни:

- а) дворище, серце, місто, тюль;
- б) гектар, дідуган, путь, сокіл;
- в) міраж, серденько, дівча, скляр;
- г) коліща, ложе, вантаж, майстер.

14. Позначте рядок, у якому всі іменники належать до II відміни:

- а) гектар, дідуган, путь, сокіл, Петро;
- б) міраж, серденько, хлоп'я, скляр, вітрище;
- в) дворище, серце, місто, тюль, збіжжя;
- г) коліща, ложе, вантаж, майстер, листя.

15. Позначте рядок, у якому всі іменники належать до III відміни:

- а) сміливість, мідь, любов, мігрень, мати;
- б) папороть, розкіш, гордість, дріб, осінь;
- в) стиль, байдужість, ожеледь, міць, форель;
- г) старість, контроль, велич, вуаль, голуб.

16. Позначте рядок, у якому всі іменники IV відміни:

- а) гусеня, лабораторія, почуття, земля;
- б) лоша, курчатко, часня, зайчатко;
- в) хлоп'я, дівчатко, ім'я, плем'я;
- г) коліщаї, ягня, ведмежа, дівча.

17. Позначте рядок, у якому всі іменники IV відміни:

- а) лещата, вовчєня, дівча, дитятко, пташа;
- б) онуча, хлоп'я, гусеня, коліща, немовля;
- в) горобєня, поросятко, дитя, зайча, оленя;
- г) свиня, ім'я, лоша, теля, гуся, вим'я.

18. Позначте рядок, у якому всі іменники не належать до жодної з чотирьох відмін:

- а) лісничий, баяністи, Альпи, звірі;
- б) очі, черговий, віки, висновки;
- в) штани, окуляри, канікули, Чернівці.
- г) сани, ворота, сни, двійки.

19. Позначте рядок, у якому всі іменники не належать до жодної з чотирьох відмін:

- а) прийми, таксі, пальне, місіс, шимпанзе;
- б) шпроти, авто, вапно, ворота, наречена;
- в) авто, галіфе, леді, котедж, райвно.
- г) канікули, каша, юннат, листя, любов.

20. Позначте рядок, у якому всі іменники – твердої групи:

- а) календар, каменяр, стіл, море, палац;
- б) вітер, плащ, дизель, поводитир, село;
- в) командир, абажур, місто, вітер, граф;
- г) годинник, лікар, різьбяр, аромат, татусь.

21. Позначте рядок, у якому всі іменники у формі родового відмінка однини мають закінчення -а (-я):

- а) сокіл, клас, науковець, майданчик, світ, Донбас, туман;
- б) берег, курінь, Харків, вівторок, погріб, гектар, малюнок;
- в) атом, іменник, Дніпро, інженер, трикутник, тин, відмінок;
- г) університет, синтаксис, гвинт, хліб, живопис, пісок, вуж.

22. Позначте рядок, у якому всі іменники у формі родового відмінка однини мають закінчення -у (-ю):

- а) ідеал, баскетбол, Буг, дощ, університет;
- б) батальйон, футбол, Лондон, чай, роман;
- в) син, сонце, інститут, очерет, степ;
- г) квас, чоловік, хор, сир, Роман.

23. Позначте рядок, у якому всі іменники у формі кличного відмінка мають закінчення -у (-ю):

- а) хлопчик, конвалія, науковець, тато;
- б) Василь, доня, Андрій, Зоя;
- в) край, Віталій, товариш, дослідник;
- г) Надя, Надія, слухач, читач, доповідач.

24. Позначте рядок, у якому всі іменники у формі кличного відмінка мають закінчення -е:

- а) Петро, Дніпро, Микола, депутат;
- б) Володимир, майстер, хлопець, друг;
- в) сіль, Марина, людина, дівка;
- г) брат, любов, Олег, українка.

25. Позначте рядок, у якому всі імена по батькові утворені з помилкою:

- а) Левівна, Карловна, Миколаєвна, Анатолівна;

- б) Артемовна, Корнієвич, Кузьмич, Глібович;
- в) Григорійович, Петрович, Іллівна, Кузьмович;
- г) Павлівна, Федіровна, Антоновна, Левович.

ПРИКМЕТНИК

Прикметник – частина мови, яка називає різні властивості й ознаки (колір, розмір, смак, якість, належність тощо), відповідає на питання *який?, яка?, яке?, чий?, чия?, чиє?* У реченні прикметники найчастіше виступають у ролі означення, наприклад: *Любить травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня* (Л. Костенко), *Стовпи струнких тополь підперли небо* (Б.-І. Антонич) та іменної частини складеного присудка: *Весна стояла суха і вітряна* (М. Коцюбинський).

Прикметники узгоджуються з іменниками в роді (в однині), числі й відмінку: *цікава книга, цікавий роман, цікаве завдання, цікаві розмови, цікавих розмов, цікавим розмовам* тощо.

Залежно від типу ознаки, що лежить в основі значення, та граматичних властивостей усі прикметники поділяються на такі **розряди**: якісні, відносні та присвійні.

Якісні прикметники частіше виражають ознаку предмета безпосередньо лексичним значенням своєї основи (*білий, теплий*), такі прикметники означають якості й властивості предметів, які сприймаються зором, слухом, смаком, дотиком (*червоний, солоний, тупий*), просторові ознаки (*далекий, довгий*), часові та вікові (*давній, молодий*), риси людського характеру (*гордий*) і розумового складу (*мудрий, талановитий*), фізичні риси (*лисий, сліпий*), загальну оцінку (*поганий, гарний*).

Ознаки якісних прикметників:

- вони можуть утворювати ступені порівняння: *розумний – розумніший, більш розумний, найрозумніший, найбільш розумний*;
- з ними можуть сполучатися прислівники міри й ступеня якості: *надзвичайно щедрий*;
- деякі прикметники мають коротку й повну форму: *зелений – зелен*;
- від багатьох з них можна утворити співвідносні прислівники на **-о, -е**: *високо, гаряче*;

- від якісних можуть утворюватися прикметники із суфіксами суб'єктивної оцінки: *величезний, хитрющий, тихесенький*;

- якісні прикметники вступають в антонімічні відношення: *добрий – злий, високий – низький*;

- від більшості з них утворюються іменники з абстрактним значенням: *молодість, чистота, синява*.

Відносні прикметники виражають ознаку за відношенням до предмета (*гарбузове насіння*), особи (*учнівські збори*), абстрактних понять (*творчий процес, початкова фраза*), дії (*перелітний птах*), обставини (*сьогоднішній день*), числа (*подвійна плата*).

Присвійні прикметники означають належність предмета особі, істоті, від назви якої вони утворені. Перехід іменника – назви особи – у присвійний прикметник відбувається за допомогою словотворчих афіксів *-ів, -ин (-ін)*: *батьків, Ігорів, Ольжин, Надійн*.

Прикметники можуть переходити з одного розряду в інший. **Відносно-якісні прикметники** вживаються то з відносним, то з якісним значенням залежно від іменника, з яким сполучається прикметник (*залізний міст – залізна воля*). Як бачимо, відносний прикметник стає якісним, якщо набуває переносного значення. **Присвійно-відносні прикметники** можуть означати і відносність, і присвійність (*лисяча шапка – лисяча нора*). Зрідка **якісні прикметники** набувають **значення відносних**: *дзвінкий голос – дзвінкий приголосний звук, чорна фарба – чорна металургія, важка цеглина – важка промисловість*. Деякі прикметники можуть набувати значень і якісних, і відносних, і присвійних, пор.: *ведмежа послуга – ведмежа підстилка – ведмежа нора; лисячий характер – лисяча шуба – лисячий хвіст*.

Якісні прикметники можуть утворювати **ступені порівняння**. Прикметники, які ідеї порівняння не виражають, є **прикметниками нульового (звичайного) ступеня**: *холодні тумани, високі гори*.

Вищий ступінь порівняння вказує на те, що в одному предметі, особі більше певної ознаки, ніж в іншому. Вищий ступінь порівняння має дві форми: *Ольга була вища, ніж я собі*

уявляв. Вона була **худіша**, ніж я пам'ятав. Вона стала наче **старша** (Ю. Смолич). **Проста форма** утворюється від звичайної форми прикметника за допомогою суфікса **-иш-** (**-иш-**): *світлий – світліший, сильний – сильніший*. При творенні вищого ступеня можуть відбуватися чергування приголосних: *дорогий – дорожчий, близький – ближчий*.

Деякі прикметники можуть мати паралельні форми вищого ступеня порівняння – з суфіксом **-иш-** і з суфіксом **-иш-**. Ці форми нерідко різняться відтінком свого лексичного значення: *старіший* (за віком) і *старший* (за становищем), *багатіший* (стосується лише матеріальних цінностей) і *багатий* (стосується і змісту), *здоровіший* (за станом здоров'я і за розмірами) і *здоровий* (за станом здоров'я), *товстіший* (стосується лише осіб) і *товщий* (стосується і предметів).

Складена форма вищого ступеня утворюється за допомогою слів **більш**, **менш** та форми звичайного прикметника: *більш світлий, менш сміливий*.

Найвищий ступінь порівняння вказує на найвищу міру вияву ознаки у предметі порівняно з іншими предметами: *І найвища, по-моєму, краса – це краса вірності* (О. Гончар). Найвищий ступінь порівняння має три форми. **Проста форма** найвищого ступеня утворюється від простої форми прикметника вищого ступеня і префікса **най-**: *найбільший, найвищий*. **Складна форма** найвищого ступеня утворюється додаванням до простої форми найвищого ступеня префіксів **як-**, **що-**: *щонайбільше, якнайшвидше*. **Складена форма** найвищого ступеня утворюється додаванням до звичайної форми прикметника слів **найбільш**, **найменш**: *найбільш вдалих, найменш видатний*.

Окремі якісні прикметники не мають ступенів порівняння. Це прикметники, що означають масть тварини (*вороний*), колір за схожістю до інших предметів (*малиновий, вишневий*), прикметники зі значенням неповного вияву ознаки (*жовтавий, зеленавий*), прикметники із суфіксами **-еньк-**, **-есеньк-**, **-езн-** (*тихесенький, широчезний*), слова, що виражають безвимірну ознаку (*мертвий, німий, жонатий, сліпий*), складні прикметники (*кисло-солодкий*), прикметники дієприкметникового походження (*нездоланний, незбагненний*).

У сучасній українській мові прикметники мають **повну** й

коротку форми. **Повна**, або **відмінювана**, **членна**, форма прикметника має флексії в усіх відмінках і вживається в усіх стилях і жанрах мови: *чорно-синя, молодий, яскраве*. Повні прикметникові форми жіночого і середнього роду називного й знахідного відмінків однини й множини існують у двох морфологічних варіантах: 1) **нестягнений варіант** – це прикметники жіночого і середнього роду, граматичними показниками яких є закінчення **-ая, -ую, -еє** (*зірочко вечірняя, серце моє коханеє, шляхи святії*); вони вживаються у фольклорі, а також у літературно-художніх творах з метою стилізації під народнопоетичну мову; 2) **стягнений варіант** – типова для української мови прикметникова форма (*славна, чарівна, нове*). **Коротка**, або **невідмінювана**, **нечленна**, форма прикметників вживається лише у формі називного й знахідного відмінків однини чоловічого роду і становить чисту основу (*повен, зелен*). Такі прикметники не змінюються за родами, числами й відмінками, а значення непрямих відмінків передаються повними формами. Коротку форму мають також присвійні прикметники (*Ольжич, Ігорів*).

Прикметники, залежно від кінцевого приголосного основи, поділяються на дві групи. До **твердої групи** належать прикметники, що мають твердий кінцевий приголосний основи й закінчення **-ий, -а, -е**: *закритий, закрита, закрите*. До твердої групи належать й присвійні прикметники: *батьків, сестрин*. До **м'якої групи** відносять прикметники з м'яким кінцевим приголосним основи **-н-** і закінченням **-ій, -я, -є** та прикметники з кінцевим приголосним основи **-й-**: *синій, вечірня, крайнє, безкрайї*.

Завдання

1. *Випишіть іменники. Схарактеризуйте їх значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль.*

1. Найбільше й найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу (П. Мирний).
2. Стоїть на землі Мати, вища і святіша від усіх богинь (Я. Гоян).
3. Де степ широкий, наче море, Де дише пахощами гай, Де небо зоряне, прозоре – То мій святий, чудовий край (В. Залізник).
4. Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня,

вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь коня (Л. Костенко).
5. Ніжно вплітається в гомін Дніпра добре і щире Шевченкове слово (В. Скомаровський).

2. Запишіть словосполучення з поданих слів. З'ясуйте морфологічні ознаки прикметників: які граматичні значення виражає їх закінчення; чим зумовлені граматичні значення прикметників.

(Полуденний) сонце, (північний) край, (яскравий) сукня, (теплий) море, (ласкавий) кошения, (спортивний) змагання, (старенький) поні, (чарівний) сани, завітати до (старий, друг), перекласти (англійський, мова), намалювати на (білий, папір), подарунок на (довгий, пам'ять).

3. Розподіліть наведені прикметники на якісні, відносні й присвійні.

Великий поет, заповітна мрія, сільський клуб, світовий ринок, атомна електростанція, учителеве слово, яблуневий цвіт, людський потік, вовчі зуби, бджолиний рій, вороняче крило, дерев'яні сходи, рідкісний випадок, вчорашня розмова, батьківські збори, материне серце, світлий шлях, лисяча нора, лисяча вдача, лисяча шуба, лебедина вірність, золоте серце.

4. Утворіть від поданих прикметників усі можливі форми ступенів порівняння. З'ясуйте, які фонетичні зміни відбуваються в процесі творення вищого ступеня порівняння.

Свіжий, сизий, гладкий, тихий, рідний, солодкий, глибокий, гарний, малий, старий, гіркий.

5. Серед якісних прикметників виділіть такі, що не утворюють ступенів порівняння. Поясніть причини цього явища.

Бузковий, маковий, близький, чистенький, могутній, карий, зозулястий, синюватий, глухий, низький, премудрий, голий, кволий, білявий, сірий, кисло-солодкий, рудий, милесенький, пристаркуватий, добрий, ультрамодний, предобрий.

6. У кожній групі слів знайдіть і виправте неправильно

утворену форму ступеня порівняння прикметників.

- 1) Вужчий, нижчий, кращий, ближчий, дорощий.
- 2) Легший, нижчий, тонший, душчий, важчий.
- 3) Якнайпотрібніший, менш смачніший, найбільш цікавий.
- 4) Корисніший, більш достовірний, менш прийнятніший.

7. Знайдіть повні й короткі форми прикметників. Визначте стягнені й нестягнені форми, поясніть їх стилістичну роль.

1. Дощ – дівчина, що чеше в присмерк мокрі коси. Тоді приємно бути з нею самотньому (Б. Бойчук). 2. Слово, моя ти єдина зброе, Ми не повинні загинуть обоє (Леся Українка). 3. Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем... І хоч про нього скажуть: навіжений, то не біда, – він все одно блаженний (Л. Костенко). 4. Зеленеє жито, зелене, хороші гості у мене, зеленеє жито за селом – хороші гості за столом (Нар. пісня). 5. Пливе човен води повен (Нар. пісня).

8. Утворіть присвійні прикметники. Поясніть, від яких іменників не можна утворити присвійні прикметники.

Іван, Андрій, Ольга, Варвара, Микола, Василь, Сергій, Марія, Наталка, мати, сестра, сусід, сусідка, товариш, школа, інститут, бригада, вовк, півень, бджола, ведмідь, Таня, Софія.

9. Поставте наведені прикметники з іменниками у формі давального, орудного й місцевого відмінків однини чоловічого, жіночого й середнього роду. Укажіть наголос у кожній формі та поясніть правопис відмінкових закінчень.

1) Червоний колір, червона квітка, червоне тло; вечірній виступ, вечірня передача, вечірнє сонце; довгоший жираф, довгоший фламінго, довгоше лебедятко.

2) Сергіїв зошит, Василів олівець, Лукашів трактор, Одарчина книжка, Маріїн перстень, Миколин подарунок.

3) Білолиций юнак, білолиця дівчина, білолице дитя.

Тести

1. Позначте рядок, у якому всі слова є прикметниками:

- а) м'який, новий, середній, четвертий;
- б) високий, вологий, пшеничний, мій;
- в) брудний, зразковий, зроблений, лимонний;
- г) дерев'яний, страшний, сердешний, вчорашній.

2. Позначте рядок, у якому тільки якісні прикметники:

- а) широкий, великий, новий, червоний;
- б) сердитий, літній, гарний, легкий;
- в) холодний, веселий, батьківський, качиний;
- г) яскравий, вишневий, сільський, малиновий.

3. Позначте рядок, у якому тільки якісні прикметники:

- а) вовняний, лагідний, широкий, чорний, осінній;
- б) весняний, теплий, ніжний, приязний, добрий;
- в) світлий, веселий, лисий, величезний, дрібенький;
- г) босий, червоний, залізний, стометровий, вечірній.

4. Позначте рядок, у якому всі прикметники – відносні:

- а) овочевий, лимонний, пластмасовий, плаксивий;
- б) морквяний, трав'янистий, грайливий, зручний;
- в) яскравий, грошовий, книжний, ласкавий;
- г) літній, квітневий, грушевий, дерев'яний.

5. Позначте рядок, у якому всі прикметники вжито з відносним значенням?

- а) сонячна усмішка, лисяче хутро, літній день, українська мова;
- б) сонячні промені, риб'ячий жир, перелітні птахи, дерев'яна хода;
- в) молочна каша, дерев'яний стіл, золотий ланцюжок, осінній день;
- г) батьківська хата, пташиний галас, ведмежа послуга, морська пригода.

6. Позначте рядок, у якому тільки присвійні прикметники:

- а) учителів портфель, мамина хустка, батькові речі, ясен місяць;
- б) Іванів син, материна сумка, парубкові штани, Нініна донька;
- в) Маріїна сукня, тітчина коса, дядькові вуса, радісна усмішка;
- г) майстрові інструменти, Симоненкові твори, літній дощ, небесне світило.

7. Визначте прикметники, що можуть уживатися і як якісні, і як відносні:

- а) дерев'яний;
- б) залізний;
- в) сонячний;
- г) близький.

8. Позначте рядок, у якому від усіх прикметників можна утворити ступені порівняння:

- а) високий, білий, приємний, сміливий;
- б) чорний, м'який, сліпий, широкий;
- в) товстий, надзвичайний, глибокий, синій;
- г) красивий, маленький, цікавий, важливий.

9. Позначте рядок, у якому всі прикметники вжито у формі ступенів порівняння:

- а) менший, щонайважчий, кращий від усіх, м'якенький;
- б) новенький, білуватий, мовчазніший, більш детальний;
- в) ліпший, найглибший, найменш вдалий, більш прогресивний;
- г) більш модний, жирнючий, предовгий, відважніший.

10. Позначте, у якому рядку допущено помилку при творенні вищого ступеня порівняння прикметників:

- а) більш розумний, ширший, розумніший, менш вдалий;
- б) старанніший, більш переконливий, нижчий, менш уживаний;
- в) більш відомий, веселіший, сумлінніший, більш дорожчий;
- г) менш впертий, дотепніший, здібніший, більш здоровий.

11. Позначте рядок, у якому не від усіх якісних прикметників можна утворити ступені порівняння:

- а) величезний, широченний, буланий, прекрасний;
- б) багатючий, сліпий, великий, шоколадний;
- в) живий, швидкий, зелений, кароокий;
- г) німий, прездоровий, малий, білуватий.

12. Знайдіть рядок з правильно утвореними формами вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників:

- а) гарніший, більш гірший, найбільш високий, найохайніший;
- б) найбільш вищий, світліший, найсильніший, більш добрий, складніший;
- в) найгірший, найбільш красивий, більш авторитетний, щонайдовший;
- г) якнайвищий, більш гірший, найбільш сильний, тепліший.

13. Позначте рядок, у якому є неправильно утворені ступеневі форми прикметників:

- а) сумлінніший, гірший, більш відповідальний, різкіший;
- б) найбільш переконливий, вагоміший, менш старанний, старший;
- в) найдобріший, найвеличезніший, найбагатший, самий добрий;
- г) найгучніший, найменш дотепний, гірший, більший.

14. Позначте рядок, у якому до складу всіх словосполучень входять якісні прикметники в короткій формі:

- а) німий чоловік, прездоровий козак, синенька хустка, біла криниця;
- б) безкрайї степ, городня культура, царський палац, височенні дуби;
- в) дрібен дощик, ясен місяць, зелен цвіт, повен човен;
- г) благословен день, квітчасті луки, дружній сміх, широкий степ.

15. У якому рядку всі прикметники належать до м'якої групи відмінювання:

- а) ближні, довговії, бідолашні, давні, юні;
- б) братні, тугі, прийдешні, заміжні, путні;
- в) короткошії, сині, могутні, спідні, верхні;
- г) вечірні, чисті, мужні, весінні, кругосвітні.

ЧИСЛІВНИК

Числівником називається повнозначна частина мови, яка означає якесь числове поняття й відповідає на питання *скільки?*, *котрий?* Числівники можуть **означати**: а) число, числове математичне поняття: *один, два, три, двадцять, двісті, триста, одна чверть, п'ять шостих*; б) назву певної кількості предметів: *дві школи, чотири інститути*; в) кількість, що складається з певного числа частин цілого: *одна десята гектара, шість десятих кілограма, три цілих і чотири п'ятих центнера*; г) сукупність перелічуваних предметів або істот: *п'ятеро дітей, семеро друзів, восьмеро ягнят*; д) порядок предметів при лічбі: *перший виступ, дванадцята сторінка, шістнадцятий поверх*.

У сучасній українській мові **родові ознаки** мають лише числівники *нуль, мільйон, мільярд* (чоловічий рід), *тисяча* (жіночий рід), *один (-а, -о, -е)*. У числівників *два – дві, обидва – обидві, півтора – півтори* родові відмінності сприймаються як пережиткове явище, оскільки збереглися вони лише в називному й знахідному відмінках.

Поняття **числа** в числівниках виражається самим їх лексичним значенням. Їм не властива співвідносність форм однини й множини. У сучасній українській мові лише числівник *один* змінюється за числами.

Порядкові числівники, як прикметники, змінюються за родами, числами й відмінками: *двадцятий* (вислів), *двадцята* (перешкода), *двадцятье* (яблуко), *двадцяті* (роки), *двадцятих* (років) тощо.

Синтаксичні функції числівників в українській мові досить широкі й різноманітні: вони у сполученні з іменником можуть виконувати роль підмета, присудка, додатка, означення, обставини, зрідка можуть бути відокремленими членами, службовими словами. *Три верби стояло над ставом* (І. Нечуй-Левицький) – підмет; *Дівчинка була років дванадцяти* – присудок; *Вітчизна в нас одна* (М. Рильський) – присудок; *Мені подобається гра в чотири руки* – означення; *Візьми п'ять зошитів* – додаток; *Мати хліб і сіль давала, а сестра обнови: дві сорочки дарувала, хусточку шовкову* (А. Малишко) – додаток; *Налякані пасажири кілька секунд мовчали* (М. Трублаїні) – обставина часу; *За двадцять років від хати росла груша* (І. Нечуй-Левицький) – обставина місця.

За значенням і граматичними ознаками числівники поділяються на **кількісні** і **порядкові**.

Кількісні числівники виражають кількісну характеристику предметів або абстраговане число і відповідають на питання *скільки?* Кількісні числівники поділяються на такі групи: 1) власне кількісні, 2) збірні, 3) дробові, 4) неозначено-кількісні.

Власне кількісні числівники означають кількість предметів або абстрактно-математичні кількості у цілих одиницях: *десять зошитів, сто ділиться на два*. До цієї групи насамперед належать: назви чисел першого десятка (*один – десять*); другого десятка (*одинадцять – дев'ятнадцять*); назви десятків (*двадцять, тридцять тощо*); назви сотень (*сто, двісті* і т. д.), а також назви більших кількостей (*тисяча, мільйон* та ін.). Власне кількісні числівники поєднуються з іменниками, що означають предмети, які піддаються лічбі: *шість книг, тринадцять морів, сто карбованців*.

Збірні числівники означають певну кількість предметів, як сукупність, як одне ціле: *четверо дітей, семеро друзів*. До збірних числівників належать такі утворення: *двоє, троє, четверо – десятеро; одинадцять – дев'ятнадцять; двадцять, тридцять*, а також слова *обидва, обидві, обоє*. Від окремих збірних числівників творяться похідні з експресивно-оцінним (пестливим) значенням: *двійко, трійко, четвірко*. Збірні числівники поєднуються з іменниками – назвами осіб чоловічого роду (*четверо вчителів, восьмеро випускників*), з іменниками середнього роду, що є назвами істот (*четверо поросят, семеро телят*) або неживих предметів (*двоє відер, п'ятеро яблук*).

Дробові числівники означають кількість, що складається з певного числа частин цілого. Вони можуть сполучатися з іменниками, які не піддаються лічбі (*одна третя суходолу*). Дробові числівники утворюються з власне кількісного числівника (у чисельнику) і порядкового числівника (у знаменнику): *одна сьома кілометра, шість десятих центнера*. До цього розряду належать числівники *пів, півтора (-и), півторасти, а половина, третина, чверть* є іменниками.

Неозначено-кількісні числівники – це назви точно не визначених, узагальнено-кількісних понять: *багато, небагато, мало, немало, чимало, кілька, декілька, кільканадцять* (більше десяти), *стонадцять* (більше ста), *кількадесят* (кілька десятків). Вони можуть сполучатися з іменниками, що означають масу, речовину, збірні або узагальнені поняття: *багато глини, небагато бадилля, чимало клопоту*. Слова *багато, небагато, мало, немало, чимало* можуть уживатися як прислівники. Це буває тоді, коли вони відносяться до дієслова і виступають у реченні в ролі обставин, наприклад: *Він багато працює* (прислівник) і *Багато днів минуло* (числівник).

Числівники, що позначають порядкове місце одного предмета в ряду інших предметів при їх лічбі і відповідають на питання *котрий?*, *котра?*, *котре?*, *котрі?*, називаються **порядковими**: *третій клас, двадцять шосте липня*.

За будовою та особливостями творення числівники поділяються на **прості** і **складені**. Простими називаються числівники з однокореневою основою. До простих числівників належать: назви чисел першого десятка (*один – десять*), назви

другого десятка та назви десятків (*одинадцять – дев'ятнадцять, двадцять – тридцять, п'ятдесят – дев'яносто*); числівники *сто, тисяча, сорок, мільйон, мільярд, нуль*; збірні числівники *обоє, двоє, троє, шестеро тощо, одинадцятеро – двадцятеро*; неозначено-кількісні числівники: *кілька, багато, чимало*. Простими також є числівники, утворені від двох числівникових основ. До них належать: назви сотень (*двісті – дев'ятсот*), дробові (*півтора, півторасти*), неозначено-кількісні (*кількадесят, кількасот*), порядкові числівники, співвідносні з простими кількісними: *третій, сьомий вісімдесятий, семисотий*.

Складеними називаються числівники, що становлять сполучення двох, трьох і більше простих числівників: *двадцять чотири, двісті п'ятдесят сім, сто тридцять п'ятий*. Окрему групу в складених числівниках становлять дробові числівники: *одна друга, п'ять шостих, вісім десятих*.

Числівники змінюються за відмінками і становлять такі типи відмінювання:

1. Числівник *один*, який змінюється за родами, числами, відмінками, як прикметник твердої групи, і може мати паралельні форми: *одно (одне), (на) одному (однім), однієї (одної), однією (одною)*.

2. Числівники *два, три, чотири, багато, кілька*, а також всі збірні. В орудному відмінку вживається форма *трьома*, але *чотирма, багатьма* й *багатьома*.

3. Числівники *п'ять – двадцять, тридцять – вісімдесят, кільканадцять, кількадесят*, для яких в усіх відмінках, крім називного, допускаються паралельні форми:

Н. в.	<i>п'ять</i>	<i>п'ятдесят</i>
Р. в.	<i>п'яти (п'ятьох)</i>	<i>п'ятдесяти (п'ятдесятьох)</i>
Д. в.	<i>п'яти (п'ятьом)</i>	<i>п'ятдесяти (п'ятдесятьом)</i>
З. в.	<i>п'ять (п'ятьох)</i>	<i>п'ятдесят (п'ятдесятьох)</i>
О. в.	<i>п'ятьма (п'ятьома)</i>	<i>п'ятдесятьма (п'ятдесятьома)</i>
М. в.	<i>(на) п'яти (п'ятьох)</i>	<i>(на) п'ятдесяти (п'ятдесятьох)</i>

У назвах десятків в українській мові змінюється лише друга частина (*шістдесятьох, вісімдесятьма*). У числівниках *шість, сім, вісім* при відмінюванні відбувається чергування *і* з *е*: *шести, семи, восьми*.

У числівниках *п'ятдесят, п'ятсот* в українській мові не зберігається знак м'якшення, що є в слові *п'ять*. Крім того, його немає після першої частини в числівниках *шістдесят, сімдесят, вісімдесят, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот*.

4. Числівник *сорок, дев'яносто, сто* в усіх непрямих відмінках мають закінчення **-а**.

5. Складні числівники, що є назвами сотень *двісті – дев'ятсот*. У них відмінюються обидві частини слова: *п'ятистам, дев'ятистам*. В орудному відмінку можливі паралельні форми: *п'ятьмастами (п'ятьомастами), шістьмастами (шістьомастами), сьомастами (сімомастами), вісьмастами (вісьмомастами), дев'ятьмастами (дев'ятьомастами)*.

6. Числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд*, які відмінюються як іменники.

7. У складених кількісних числівниках змінюються всі складові частини, у порядкових – тільки останнє слово.

8. У дробових числівниках перша частина змінюється як кількісний числівник, а друга – як порядковий.

9. Порядкові числівники змінюються за родами, числами і відмінками як прикметники твердої групи.

Завдання

1. Випишіть числівники. Схарактеризуйте їх значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

1. Один баранець пасе тисячу овець. 2. Одне поліно і в печі не горить, а два горять і в полі. 3. Двоє несуть, третій за ними йде, а четвертий сліди замітає. 4. Коли нещастя в одному вікні, то щастя – в другому. 5. Два коти в одному мішку не живуться. 6. Кине дурень камінь у воду – десятеро розумних не витягнуть (Нар. творчість). 7. Щастя – те ж саме, що правда: не існує половини, трьох чвертей, дев'яти десятих правди, – у такому випадку одна десята буде брехнею і вся правда рушиться в прірву (Л. Первомайський). 8. Багато ж тих корінців – страх як багато (М. Коцюбинський).

2. Слова з кількісним значенням розподіліть за частиномовною належністю.

Сотня, подвоїти, вісімнадцять, четверо, утрое, одиниця, тринадцять, двійка, по двоє, сорок, дев'яносто, чверть, половина, сімка, кілька, раз, десяток, мало, кільканадцять, тридцять чотири, трійка, три, дев'ятеро, утричі, три четвертих, десятка, три четверті, пара, маса, шістка, шість, одинадцять, утрете, учотирьох, дюжина, сто тридцять одні.

3. Визначте розряди числівників за значенням.

Двісті шістдесят один, троє, обидві, півтори, три п'ятнадцятих, кількадесят, сто сорок шостий, десятеро, тринадцять, п'ятсот, дев'яносто три, тисяча два, чотирнадцятий, вісім десятих, один, п'ять шостих.

4. Провідмініайте числівники, укажіть на особливості відмінювання кожного. Запишіть паралельні форми.

I. Кілька, півтора, вісімнадцять, сімсот, п'ятеро, тринадцятий, тридцять, дев'яносто, шістсот, дев'ятеро, восьмий, триста двадцять сім, троє.

II. Восьмеро, чотириста сорок сім, дванадцятий, обидва, сімсот, сто, двадцять два, триста сорок п'ять, двадцятий, обоє, вісімсот, сімдесят.

5. Запишіть числівники словами.

Привезли 76 кілограмів борошна, роздали книги 468 учням, привезли запчастини до 3650 автомобілів, 2768 примірниками, близько 1769 учасників, перед 650000 глядачів, відстань вимірюється 785 кроками.

6. Провідмініайте числівники з іменниками.

Три восьмих мішка, троє хлопців, три шостих гектара, три з половиною аркуші, одна восьма стіни, чотири з половиною тонни, три брати, два з половиною кілограми, чотири чоловіки.

Тести

1. Позначте рядок, у якому всі слова – числівники:

- а) обидва, семеро, вісімдесят шість, потроїти;
- б) три, тридцятий, трійка, тридцять п'ять;
- в) п'ять, двадцять третій, вдвоє, півтораєста;

г) двоє, двадцятий, нуль, півтора.

2. Позначте рядок, у якому всі числівники є кількісними:

а) перший, третій, п'ятий, сьомий, дев'ятий;

б) десять, одна десята, десятеро, сорок один;

в) дві третіх, двоє, десять, перший;

г) тридцять четвертий, дев'ять, одна друга, одинадцять.

3. Позначте рядок, у якому всі кількісні числівники – збірні:

а) два, третій, чотири, восьмеро;

б) дванадцять, тринадцять, вісімнадцятеро, дев'ятнадцять;

в) мільйон, мільярд, тисяча, дві восьмих;

г) четверо, троє, п'ятеро, десятеро.

4. Позначте рядок, у якому всі числівники – дробові:

а) три восьмих, дві п'ятих, одна ціла і сім десятих, чверть;

б) три четвертих, дві цілих і три восьмих, дев'ять десятих; половина;

в) півтора, дві третіх, п'ять дев'ятих, півтораєста;

г) одна четверта, дві п'ятих, три шостих, п'ятеро.

5. Позначте рядок, у якому всі числівники – неозначено-кількісні:

а) кілька, стонадцять, мільйон, багато;

б) декілька, кільканадцять, стонадцять, мало;

в) небагато, декілька, чимало, море, тьма;

г) кільканадцять, кількасот, декілька, кілька.

6. Позначте рядок, у якому всі числівники належать до порядкових:

а) двоє, троє, четверо, п'ятеро, десятеро;

б) перший, двадцятий, чотирнадцятий, двадцятеро;

в) другий, сорок третій, дев'яностий, двісті тридцять сьомий;

г) десятий, одна друга, тридцятий, сороковий.

7. Позначте рядок, у якому всі числівники мають однакову будову:

а) два, двадцять три, двоє, вісімнадцять;

б) п'ятнадцять, сорок три, сотий, третій;

в) перший, тринадцятий, п'ятдесятий, двохсотий;

г) нуль, тисяча, три, дві п'ятих.

8. Позначте рядок, у якому всі числівники мають граматичне значення роду:

а) тридцять, багато, одна п'ята, двоє;

б) кільканадцять, шість, дев'ять, одна друга;

в) сьомий, шостий, один, трое;

г) один, два, обидва, сто двадцятий, другий.

9. Позначте рядок, у якому всі порядкові числівники вжито у формі давального відмінка:

а) двадцятого, тридцятого, сорокового, п'ятдесятого;

б) одинадцятим, тринадцятим, чотирнадцятим, п'ятнадцятим;

в) другому, десятому, тридцятому, четвертого;

г) третьому, п'ятдесятому, сотому, двохсотому.

10. Позначте рядок, у якому правильно вжито форму давального відмінка числівників:

а) п'ятьом, трьом десятим, мільйону, двом третім, нулю;

б) триста, тисячі, восьми, сімдесяти, ста;

в) дев'яноста, сорока, п'ятьма, мільйону, двох;

г) другому, двох третіх, шістдесятьма, десяти, сімом.

11. Позначте рядок, у якому всі числівники належать до незмінних:

а) півтора, півтора, мало, двійко;

б) чимало, обидва, четверо, кілька;

в) немало, багато, один, небагато;

г) мільйон, мільярд, нуль, тисяча.

12. Позначте рядок, у якому правильно використано форму зв'язку числівника з іменником:

а) три книжки; три селянини, десять човнів;

б) два дня, вісім студентів, п'ятеро курчат;

в) двоє ножиць, чотири місяці, півтора року;

г) мільйон гривень, трое зошитів, вісімнадцять портфелів.

13. Позначте рядок, у якому правильно записано відмінкову форму числівника:

а) ста вісімдесятьма шістьма;

б) ста семидесяти трьома;

в) шістистами сорока п'яти;

г) дев'ятистами тридцяти сімома.

ЗАЙМЕННИК

Займенник – повнозначна частина мови, що вказує на предмети, їхні ознаки, кількість, але не називає їх: *він, отой, абихто, ніскільки*. Усі займенники змінюються за відмінками, частина з них – за родами й числами.

За значенням займенники поділяються на вісім розрядів: **особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні і неозначені.**

До **особових** належать займенники *я, ми* (перша особа), *ти, ви* (друга особа), *він, вона, воно, вони* (третья особа). Займенники *я, ми* вказують на особу мовця, *ти, ви* – на особу співбесідника або адресата мовлення. Займенники третьої особи вказують на особу, яка не бере участі в процесі спілкування.

Зворотний займенник *себе* вказує на відношення виконавця (суб'єкта) дії до самого себе, наприклад: *Хлопець переміг себе й посміхнувся* (О. Донченко). Зворотний займенник не має форми називного відмінка й уживається тільки непрямих відмінках.

Присвійні займенники вказують на належність предмета особі: *мій, наш* – першій особі; *твій, ваш* – другій особі; *свій* – будь-якій особі, що є суб'єктом дії. Вказівка на належність третій особі виражається за допомогою форм родового відмінка предметно-особового займенника *його* (*її, їх*) (*його книжка, її віри*). Крім того, в українській мові вживається присвійний займенник *їхній, (їхня, їхнє, їхні)*, співвідносний з третьою особою, наприклад: *Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві – хазяїн, хазяйка і їхні діти* (М. Коцюбинський).

Вказівні займенники вказують на предмети, ознаки предметів, їх кількість. До цього розряду належать такі одиниці: *цей (оцей), той (отой), такий (отакий), стільки*. Наприклад: *Тільки весною цього року я побував у Солонцях* (Ю. Смолич).

Означальні займенники *сам, самий, весь (увесь), всякий, кожний (кожен), інший* узагальнено вказують на ознаки предметів. Поєднуючись з іменниками – назвами істот, займенник *сам* указує на виконання дії суб'єктом самостійно, без сторонньої допомоги, наприклад: *Зараз дощ. Пишу листа і, може, сам одвезу на вокзал, коли дощ перестане* (М. Коцюбинський). Аналізований займенник виступає також у значенні „один, самотній”, наприклад: *Любив бродить у полі сам і слухать коників і птиць смуглявий хлопчик* (В. Сосюра). Займенник *весь (увесь)* указує на повне охоплення предмета або кількох однотипних предметів дією чи ознакою, наприклад: *Від усієї картини віс чимось пісенним* (О. Довженко). Займенники

кожний (кожен), всякий (всяк) дуже близькі за значенням: вони вказують на те, що виділений з певної сукупності предмет має яку-небудь ознаку, спільну з іншими предметами сукупності. Займенник *інший* має значення „не цей, не той, протилежний чому-небудь”, тобто вказує на відмінність одного предмета (предметів) від подібних до нього, наприклад: *Що вік, то інший світ* (М. Номис).

Питально-відносні займенники вживаються для оформлення запитання про осіб (*хто*) або предмети (*що*), про ознаки, якості чи належність предмета (*який, чий*), про кількість або порядок предметів при лічбі (*скільки, котрий*), а в структурі складнопідрядного речення пов'язують підрядне речення з головним як сполучні слова: *Слава тим, хто прагне волі...* (М. Рильський).

Заперечні займенники *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки* вказують на відсутність предметів, ознак, кількостей. Заперечні займенники виступають другим запереченням у реченні з присудком, ужитим із заперечною часткою *не*, наприклад: *Ніщо не віщувало дощу* (С. Скляренко).

Неозначені займенники утворюються від питально-відносних за допомогою формантів *аби-, де-, будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -сь* і вказують на невизначеність особи, предмета, якості чи кількісного вияву. До цього розряду належать такі займенники: *абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, хтось, щось; абиякий, деякий, дечий, який-небудь, чий-небудь, казна-який, хтозна-який, хтозна-чий, якийсь, чийсь, казна-скільки, хтозна-скільки, скількись, котрийсь*. Наприклад: *Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною* (М. Коцюбинський).

За формально-граматичними ознаками займенники **співвідносяться з іншими частинами мови**.

Займенники, співвідносні з **іменниками**, виражають узагальнену вказівку на особу або предмет і характеризуються незалежними граматичними категоріями. Подібно до іменників вони мають самостійні відмінкові форми і засоби синтаксичного зв'язку з іншими словами, виконують у реченні основні функції підмета або додатка. До цієї групи належать: особові займенники,

зворотний займенник *себе*; питально-відносні (*хто, що*), заперечні (*ніхто, ніщо, нікого, нічого*), неозначені (*дехто, дещо, хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, будь-хто, будь-що, казна-хто, казна-що*).

Займенники, співвідносні з **прикметниками**, указують на узагальнену ознаку предмета. Як і прикметникам, їм властиві залежні категорії роду, числа і відмінка, що виявляються у формах узгодження з пояснюваним іменником. Такі займенники в реченні виступають у ролі означення. До них належать усі присвійні займенники, вказівні (крім *стільки*), питальні й відносні (*який, чий, котрий*), означальні, заперечні (*ніякий, нічий, нікотрий*), неозначені (*деякий, який-небудь, будь-який, якийсь, абиякий, чим-небудь, будь-чий, чийсь* тощо).

Займенники, співвідносні з **числівниками**, указують на визначену кількість. До цієї групи належать вказівний *стільки*, питально-відносний *скільки* і неозначений *скільки-небудь* (*казна-скільки*). З числівниками їх зближує відсутність граматичних категорій роду й числа, здатність керувати іменником в називному-знахідному відмінках (і узгоджуватись з ним в інших відмінках), а також спільність синтаксичних функцій: вони виступають то в ролі підмета або додатка (самостійно чи у сполученні з іменником у називному і знахідному відмінках), то в ролі означення.

Відмінювання займенників.

Особові займенники першої та другої осіб і зворотний *себе* відмінюються так:

Н. я	<i>ти</i>	—	<i>ми</i>	<i>ви</i>
Р. мене	<i>тебе</i>	<i>себе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
Д. мені	<i>тобі</i>	<i>собі</i>	<i>нам</i>	<i>вам</i>
З. мене	<i>тебе</i>	<i>себе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
О. мною	<i>тобою</i>	<i>собою</i>	<i>нами</i>	<i>вами</i>
М. (на) мені	<i>(на) тобі</i>	<i>(на) собі</i>	<i>(на) нас</i>	<i>(на) вас</i>

Особливістю відмінювання займенників третьої особи є поява в них в орудному відмінку та після прийменників початкової букви **н**:

Н.	<i>він (воно)</i>	<i>вона</i>	<i>вони</i>
Р.	<i>його, до нього</i>	<i>її, до неї</i>	<i>їх, до них</i>
Д.	<i>йому</i>	<i>їй</i>	<i>їм</i>

- З. *його, про ньогоїї, про неї* *їх, про них*
 О. *ним* *нею* *ними*
 М. *(на) ньому (нім)* *(на) ній* *(на) них*

Для всіх особових займенників характерна заміна основи (суплетивізм): *я – мене, ми – нас, він – його, вона – її, ти – тебе, ви – вас.*

Суплетивні форми спостерігаємо й під час відмінювання питально-відносних *хто, що* та похідних від них неозначених і заперечних займенників:

- Н. *хто* *що*
 Р. *кого* *чого*
 Д. *кому* *чому*
 З. *кого* *що*
 О. *ким* *чим*
 М. *(на) кому (кім)* *(на) чому (чім)*

У відмінюванні займенників *мій, твій, свій, той, цей, весь* найбільше розбіжностей у чоловічому роді, менше – у жіночому та множині:

Н.	<i>той</i>	<i>та</i>	<i>ті</i>
Р.	<i>того</i>	<i>тієї (тої)</i>	<i>тих</i>
Д.	<i>тому</i>	<i>тій</i>	<i>тим</i>
З.	як Н. чи Р.	<i>ту</i>	як Н. чи Р.
О.	<i>тим</i>	<i>тією (тою)</i>	<i>тими</i>
М.	<i>(на) тому (тім)</i>	<i>(на) тій</i>	<i>(на) тих</i>

Займенники *наш, ваш, всякий, кожний, інший, самий, такий, який, котрий*, а також неозначені й заперечні, співвідносні з прикметниками, відмінюються, як прикметники твердої групи, займенник *їхній* – як прикметник м'якої групи.

Питально-відносний займенник *скільки* і вказівний *стільки* відмінюються як числівники.

Існують певні **правила правопису займенників**. Так, частку *ні* із заперечними займенниками пишемо разом, *не* – окремо, за винятком *неабихто, неабищо, неабиякий*.

З частками *будь-, небудь-, казна-, хтозна-* займенники пишемо через дефіс, а з частками *аби-, де-, -сь* – разом.

Якщо між часткою і займенником є прийменник, то такі неозначені й заперечні займенники пишемо окремо: *будь з ким, ні до кого, аби у кого, ні про що, ні від кого, казна з ким, хтозна до якого.*

Завдання

1. Спишіть речення, позначте в них займенники й визначте їхній семантичний розряд.

1. Ми тоді ще були дітьми і, може, не одразу розуміли всю велич першої науки свого вчителя (В. Кучер). 2. Минали роки, і кожен з нас усе більше й глибше усвідомлював велику ціну знанням (В. Кучер). 3. Хвалилися своїм умінням, а не батьківським (Нар. творчість). 4. Тих, кого люблять твої батьки, і ти люби; тих, кого вони поважають, і ти поважай (Нар. творчість). 5. Безкоштовно ніщо не дається (Нар. творчість). 6. Бажай іншим того, що бажаєш собі (Нар. творчість).

2. Визначте розряд кожного займенника.

Наш, собі, свій, чийсь, ніякий, хто, увесь, кожен, казна-хто, такий, хто-небудь, я, ти, його, сам, якийсь, той, що, ніхто, казна-який, будь-хто, щось, ніщо, який, усякий, ваш, їхній, цей, інший, будь-який, який-небудь, його, її, цей, котрий.

3. Визначте розряд займенників, провідмініяйте їх.

Будь-хто, який-небудь, чийсь, нічий, весь, чий, чия, котрий, котра, мій, свій.

4. Запишіть, знявши ризку. Поясніть правопис займенників.

Будь/хто, аби/що, казна/який, хто/зна/який, казна/з/ким, який/небудь, будь/чий, аби/який, де/хто, де/що, що/не/будь, будь/у/кого, де/чий, будь/на/чому, де/який.

Тести

1. Позначте рядок, у якому всі слова є займенниками:

- а) чи, я, аж, ніби, на;
- б) я, сам, це, хто, будь-що;
- в) ось, такий, от, її, ніщо;

г) ще, дещо, будь-що, немов.

2. Позначте рядок, у якому всі слова є займенниками:

а) ніхто, нічим, ніякий, нікуди, ніскільки;

б) весь, всякий, кожний, такий, інший;

в) наш, свій, їхній, твій, його;

г) деякий, хтось, декілька, який-небудь, будь-що;

д) ким, чим, ним, чийм, яким.

3. Позначте рядок, у якому всі займенники належать до розряду означальних?

а) дехто, весь, той, мій, нічий;

б) всякий, сам, кожний, інший, увесь;

в) такий, деякий, їхній, який, ти;

г) хто-небудь, стільки, ваш, вона, себе.

4. Позначте рядок, у якому всі займенники – неозначені:

а) хтозна-що, з будь-ким, ніщо, ми, ваш;

б) хтось, будь на кому, бозна з ким, комусь, що-небудь;

в) тебе, себе, ця, наш, той;

г) котрий-небудь, казна-чий, ніхто, всякий, хтось.

5. Позначте рядок, у якому всі займенники належать до одного семантичного розряду:

а) мій, наш, ваш, їхній, себе;

б) весь, сам, всякий, жоден, інший;

в) той, отакий, цей, скільки, такий;

г) ніхто, ніщо, ніякий, жоден, ніскільки.

6. Позначте рядок, у якому всі займенники співвідносні з іменниками:

а) хто, що, скільки, мій, котрий;

б) я, ти, вона, будь-хто, щось;

в) хто-небудь, будь-хто, наш, вони, ми;

г) увесь, кожен, інший, сам, його.

7. Позначте рядок, у якому всі займенники співвідносні з прикметниками?

а) хто-небудь, стільки, весь, цей, самий;

б) що, абиякий, мій, будь-що, він;

в) наш, твій, я, себе, цей;

г) інший, такий, твій, деякий, котрий.

8. Позначте рядок, у якому виділений займенник є частиною складеного іменного присудка:

- а) *Ні з кого* по сей день не брала я й пір'їнки (Л. Глібов).
 б) Я був не я. Лиш мрія, сон (П. Тичина).
 в) Чом ти, березо, *така* журлива... (Леся Українка).
 г) І *кожний з нас* те знав, що слави нам не буде (І. Франко).
9. Позначте рядок, у якому всі займенники написані правильно:
- а) де-на-кому, на чому-небудь, де-кількох;
 б) будь-у-кого, казнащо, де в кого, казна при кому;
 в) будь на чому, що-небудь, ніким, щось;
 г) на деяких, ні на якому, хто-сь, де-хто.

ДІЄСЛОВО

Дієслово – частина мови, що означає узагальнене поняття дії як процесу, виражає її у граматичних формах виду, способу, часу, особи, відповідає на питання *що робити?, що зробити?* і в реченні найчастіше виконує синтаксичну роль присудка: *Людина починається з любові* (Я.Гоян).

Початковою формою дієслова є **інфінітив**, або **неозначена форма дієслова**, – це така незмінювана дієслівна форма, яка, називаючи дію або стан, не вказує на час, особу, рід і число, відповідає на питання *що робити?, що зробити?* Інфінітиву властиві перехідність (*будувати мости*) і неперехідність (*летіти над лісом*), вид (доконаний або недоконаний – *написати, писати*). Інфінітив може виконувати функцію будь-якого члена речення: *Життя прожити* (підмет) – *не поле перейти* (частина присудка); *Бажання вчитися* (неузгоджене означення) *спонукало його працювати* (непряий додаток) *далі*.

Дієслова мають такі форми: незмінні (інфінітив: *писати*, дієприслівник: *пишучи, написавши*, безособові форми на *-но, -то*: *написано, зшито*), дієвідмінювані (особові – форми дійсного способу теперішнього та майбутнього часу і форми наказового способу: *пишу, напишеш, пиши* або родові – форми дійсного способу минулого часу та форми умовного способу: *писав, писала б*) та відмінювану (дієприкметник: *написаний*).

Кожна з форм відповідає на певні питання й виступає тим чи тим членом речення: способів форми виконують роль присудка; дієприкметник – означення, іменної частини складеного присудка; дієприслівник – обставини; безособові

форми на *-но, -то* – присудка в безособовому реченні.

Дієслово, порівняно з іншими частинами мови, має найбільшу кількість граматичних категорій, які поділяються на загально дієслівні, тобто такі, які виявляються в усіх дієслівних утвореннях (вид, перехідність/неперехідність) і на категорії особових утворень (спосіб, час, особа, число, рід).

Вид – загальнодієслівна категорія, що вказує на відношення дії до її внутрішньої межі, на її завершеність чи незавершеність.

Дієслова доконаного виду означають дію, яка завершилась у минулому або обов'язково відбудеться в майбутньому, і мають форми минулого (*зів'яв, закричала*) і майбутнього часу (*зів'яну, закричу*).

Дієслова недоконаного виду означають незавершену дію і мають форми теперішнього (*падаю, співаю*), минулого (*падав, співала*) і майбутнього (*падатиму, буду падати*) часів.

Існують такі **засоби утворення видових форм**: префіксація (*читати – прочитати*); зміна або додавання суфіксів (*діти – дівати, купувати – купити*); зміна наголосу (*віносити – віносити*); інша (суплетивна) основа (*брати – взяти*); комбінований спосіб (*падати – впасти*).

Перехідність / неперехідність виражає відношення дії до об'єкта (предмета, на який вона спрямована).

Перехідне дієслово називає дію, яка прямо переходить на об'єкт. При такому дієслові залежний іменник чи займенник має форми: 1) знахідного відмінка без прийменника (*Шукайте цензора в собі...* (Л. Костенко) або 2) родового відмінка без прийменника: а) якщо дія переходить лише на частину об'єкта (*Скільки ж хліба напекли за довге життя працюючої материні руки!*); б) якщо при дієслові є заперечна частка *не* (*Хто не додержує слова, той себе зневажає* (Нар. тв.); в) якщо родовий відмінок ужитий у значенні знахідного (*Я склав вірша улюбленому вчителю*).

Неперехідне дієслово називає дію, яка не переходить на об'єкт: *Вночі скрипів і осипався клен* (Л. Костенко). Усі дієслова з часткою *-ся (-сь)* – неперехідні.

Залежно від контексту перехідні дієслова можуть уживатися в неперехідному значенні: *мати вишиває рушник* –

мати вишиває; співати романс – співати друзям.

Категорія особи – це граматична категорія, що виражає відношення дії до діяча (суб'єкта) з погляду того, хто говорить (мовця). Особовість – важлива дієслівна категорія, завдяки якій встановлюється, кому належить виражена в часі й способі дія: мовцеві – 1 особа однини (*співаю, сумую*) або групі людей, до якої належить і мовець – 1 особа множини (*співаємо, сумуємо*); співбесіднику – 2 особа однини й друга особа множини, якщо йдеться про групу співбесідників (*співаєш, сумуєш; співаєте, сумуєте*); особі, яка в розмові участі не бере – 3 особа однини множини (*співає, сумують*).

Безособовими називаються такі дієслова, що означають дію безвідносно до діяча (суб'єкта), не змінюються за особами, числами, родами, не мають при собі підметів, виступають головним членом односкладних безособових речень: *Мело, крутило, скаженіло, огортаючи присмерками весь край* (О. Гончар). Безособові дієслова виражають явища природи (*дощить*), психічний або фізичний стан людини (*не терпиться, лихоманить*), уявлення про долю людини (*щастить*), буттєвість (*минулося*).

За своїм значенням безособові дієслова поділяються на окремі групи:

- ті, що позначають явища природи: *смеркає, дощить, розвидняється, похолодало*;
- ті, що означають стихійні явища: *замело, висушило, вибило, вигоріло*;
- ті, що означають фізичний стан людини або її відчуття: *нудить, трусить, коле, свербить, пече*;
- дієслова, що означають психічні переживання людини: *гнітить, тягне, хочеться*;
- психічний стан людини: *віриться, (не) сидиться, (не) лежиться*;
- дієслова, які означають буття, існування, стан або заперечують їх: *минулося, не стало*;
- дієслова, які означають випадковість явища, незалежність його від особи: *щастить, везе, пощастило*.

Спосіб дієслова виражає відношення дії до дійсності. Дієслова бувають дійсного, умовного і наказового способів.

Дієслова дійсного способу виражають реальні дії, що передаються формами теперішнього і минулого часу, та ірреальні дії, виражені майбутнім часом: *Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить* (Л. Костенко).

Дієслова умовного способу називають дію, що могла б відбутися за певних умов: *Якби вдалось моє велике діло, я б упилася щастям перемоги* (Леся Українка). Вони утворюються від форм омонімічних минулому часу за допомогою частки *би* (*б*), змінюються за родами й числами. У ролі умовного способу може вживатися наказовий, а також інфінітив: *Часом і досі здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобришав і кинувсь до роботи* (О. Довженко); *Прихилитися б у затінку до зеленої землі, і вона б почала жадібно вибирати з тіла всю вагу, зібрану за трудний тиждень жнив* (М. Стельмах).

Дієслова наказового способу виражають спонукання до дії, яка ще не існує в дійсності, і змінюються за особами й числами:

	Однина	множина
1 особа	–	Специфічна форма на -імо, -мо: <i>пишімо, читаймо</i>
2 особа	-и,-□ <i>пиши ,читай</i>	-іть, -те <i>пишіть, читайте</i> ; архаїчна форма на -іте <i>окропіте</i>
3 особа	<i>хай (нехай) пише</i>	<i>хай (нехай) пишуть</i>

З метою пом'якшення наказу в ролі наказового способу використовується умовний: *Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашім садочку?* (М. Коцюбинський). Для підсилення наказу, висловлення заклик до чогось уживають інфінітив: *Встать!* – гаркнув Грабовський. – *Учні встали* (О. Довженко).

Час дієслова указує на відношення дії до моменту мовлення й виражається у формах минулого, теперішнього й майбутнього часу: *Народе мій, ти жив, живеш, довіку будеш жити безсмертний у віках!*

Дієслова **минулого часу** означають дію, що відбувалася (відбулася) до моменту мовлення, мають обидві видові форми

(знав – узнав) і змінюються за родами й числами (знав, знала, знало – знали).

Дієслова **теперішнього часу** означають дію, що відбувається в момент мовлення, мають лише форму недоконаного виду і змінюються за особами й числами: *знаю, знаєш, знає – знаємо, знаєте, знають*. Теперішній час може виражати дію, непов'язану з моментом мовлення, таку, яка відбувається постійно, завжди або регулярно повторюється. Така форма часто вживається в прислів'ях, сентенціях, наукових визначеннях: *Вода кипить при ста градусах*.

Дієслова **майбутнього часу** означають дію, що відбуватиметься (буде відбуватися) після моменту мовлення, змінюються за особами й числами (*узнаю, узнаєш, узнає – узнаємо, узнаєте, узнають*) і мають три форми: просту доконаного виду (*узнаю*), складну недоконаного виду (*знатиму*) і складену недоконаного виду (*буду знати*).

Дієслова теперішнього і майбутнього часу поділяються на **дві дієвідміни**. Вони розрізняються голосними в особових закінченнях. Дієслова **I дієвідміни** в II і III особах однини та I і II особі множини мають у закінченнях голосні **-е (-є)**, а в III особі множини мають закінчення **-уть (-ють)**: *везеш, везе, веземо, везуть; читаєш, читаєте, читають*. До **II дієвідміни** належать дієслова, які в III особі множини теперішнього або простого майбутнього часу мають закінчення **-ать (-ять)**, в інших формах відповідно – у закінченні **-и**: *побачиш, побачите, побачать, робимо, робиш, роблять*.

Іноді важко визначити дієвідміну дієслова за особовим закінченнями – вони чуються невиразно: *борються* чи *боряться*. Тоді дієвідміна визначається за інфінітивом. Якщо в неозначеній формі перед **-ти** дієслово має суфікс **-і- (-ї)**, **-и-** або після шиплячого **-а-** і цей суфікс у I особі однини (що роблю?) випадає, то це дієслово належить до II дієвідміни: *белькотіти – белькочу, кроїти – крою, стелити – стелю, мовчати – мовчу*. Інші дієслова належать до I дієвідміни. Із цього правила є винятки: 1) дієслова *хотіти, гудіти, сопіти, ревіти, іржати* і похідні належать до I дієвідміни (*хочеш, гудеш, сопеш, реवेश, іржеш*); 2) дієслова *бігти, боятися, стояти, спати* й похідні належать до II дієвідміни: *біжиш, боїшся, стоїте, спиш*.

Завдання

1. *Спишіть текст, підкресліть усі дієслівні форми, характеризуйте їх значення, морфологічні ознаки, синтаксичну функцію. Визначте дієвідмінювані, відмінювані й незмінні форми дієслова.*

I. Понад нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар струшують на землю бентежні звуки далеких передзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями. Тому й піднімаю руки наче крила (М. Стельмах).

II. Особливим здався батько, коли повертався з Капрі. Засмаглий під небом Італії, він світився сонцем і лагідністю. Вечорами розповідав у родинному колі про враження від мандрівки, і Юркові хотілося хоч раз побувати там, де зимують українські птахи і цвітуть вогнисті мальви (І. Цюпа).

2. *Визначте спосіб творення видових форм дієслова.*

Говорити – сказати; вимостити – вимощувати; скоротити – скорочувати; шукати – знайти; питати – спитати; сідлати – осідлати; повторити – повторяти; збути – збувати; брати – взяти; розкідати – розкидати; зшити – зшивати; в’янути – зів’янути; голубити – приголубити; сміти – посміти; застерегти – застерігати; надихати – надихнути.

3. *Дієслова, ужиті в поданому уривку, розподіліть на 2 групи: перехідні й неперехідні.*

Сьогодні на світанку його збудив сум зозулі, яка в цю пору вже не повинна б кувати. Що згадалось їй, грішниці лісу? Напевне, давні любові, бо, кажуть, що після Петрівки озиваються – згадують минуле тільки старі зозулі. Він потягнувся до того кування. Зозуле, зозуле, в чиєму ти саді ранкуеш? „Ку-ку, ку-ку”, – чітко одлічує досвіт чийсь роки тривоги і надій та й підводить зі сну й щоденні турботи, і осміхнене кохання. За сусідським двором заскрипів журавель, із відра пролилася вода і сказала землі: жить-жить. Наперекір їй чиясь хвіртка, як відьма, дражливо прорипіла: смерть-смерть. Тоді журавель насварився на

неї і ствердливо відповів: жить-жить (М. Стельмах).

4. Випишіть у дві колонки дієслова: 1) у наказовому способі; 2) у дійсному способі.

Озеленимо, сточить, кричить, навчить, летімо, збережімо, зворушить, навчить, лящить, зворушіть, узагальнимо, зачепить, сушить, озеленімо, зліпить, вивчімо, сточить, скажімо, запишіть, вивчимо.

Ключ. У словах підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення прислів'я: „Перш ніж шити...”.

5. Знайдіть слова, у яких допущено помилку в утворенні форм наказового способу.

Поїдьмо, учіться, хай заспівають, вчи, розкажуть, несить, нехай простить, ріж, стережись, відпочинь, копають, знай, кричимо, хай подарує, відкинте, дозвольте, нагодуй, хай скаже.

6. Знайдіть неправильні дієслівні форми 3-ї особи множини теперішнього часу.

Косють, колють, сплять, бачуть, мовчать, гудуть, біліють, мелять, труть, несуть, їздять, муркочуть, хотять, летять, орять, чують, креслють, ліплють, ходять.

7. Знайдіть випадки вживання одних часових і способових форм у значенні інших, поясніть їх стилістичну роль.

1. Бувало сядемо до столу, Налле нам мати молока, І раптом падає додолу Черствий окраєць житняка. Тоді нас мати научила Окраєць хліба цілувать. Як дар землі, Як батька сили, Той скарб священний цінувать (Д. Луценко). 2. Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашім садочку? (М. Коцюбинський). 3. „Позавчора ви, Макаре Тихоновичу, – звернувся директор до завуча, – йдете по коридору, а шнурки на черевиках не зав'язані, пливають собі по підлозі як вуса в сома” (С. Гуцало). 4. За столом зібралися всі: тато ніколи не стане вечеряти, коли когось не буде (А. Дімаров). 5. Удар тепер мороз, озимина вся пропаде! (Г. Тютюнник).

8. Спишіть тексти, підкресліть безособові дієслова, поясніть їх значення, морфологічні ознаки й синтаксичні функції.

1. Навкруги посутеніло, потемніло після сліпучої спеки. Усе ближче гриміло й блискало. Ось уже війнуло характерним запахом примоченої гарячої пилюки. З тихим дзвоном упали перші краплини. Усе стрепенулося, і широкою чарівною музикою зашуміла травнева злива (О. Гончар). 2. Буря рвонула, аж затріщала стеля в хаті, загуркотіло у вікно, заголосило в димарі. Надворі насупилося, в хаті потемніло (Панас Мирний).

9. Розподіліть слова за дієвідмінами у дві колонки. Яким способом визначення дієвідміни варто скористатися?

Ударити, пищати, бачити, сипати, колоти, стелити, хилитися, вчити, телеграфувати, ойкати, сидіти, лити, сяяти, вірити, іржати, стогнути, мурувати, зичити, злізти, керувати, гуркотіти, злазити, гуркотати, збороти, виходити, свистіти, відповідати, оборонити, обороняти, одужати, пищати, їхати.

10. Виберіть слова, які з НЕ пишуться разом, поясніть написання. З'ясуйте лексичне значення цих слів.

Не/сказати, не/зчутися, не/турбуватись, не/сподіватися, не/славити, не/навидіти, не/рухатись, не/добачати, не/покоїти, не/покоїтись, не/волити, не/тримати, не/вірити, не/дочитати, не/хтувати, не/вгавати, не/домовитись, не/дорожчати.

11. Розподіліть дієслова за способами словотворення, назвіть їх.

Попочекати, якати, брататися, обезсмертити, збанкрутитися, благовістити, відлетіти, розбити, крикнути, весніти, учителювати, приземлитися, обеззброїти.

Тести

1. Позначте рядок, у якому всі слова належать до дієслівних форм:

- а) виховувати, виховавши, виховано, виховати, виховуй;
- б) переробити, перероблений, переробивши, перероблено, переробка,
- в) любити, улюблений, люблячи, любіть, залюблений;
- г) зроблено, зробивши, зробіть, заробіток, зроби.

2. Позначте рядок, у якому всі дієслова належать до I дієвідміни:

- а) зважити, поїхати, задивитися, залишити, маяти;

- б) намостити, зажуритися, зорати, бродити, гуркотати;
- в) зморитися, перебороти, волочити, клетотати, нести;
- г) оцінювати, тягти, схотіти, поротися, прагнути.

3. Позначте рядок, у якому всі дієслова належать до II дієвідміни:

- а) стояти, колоти, полоти, веліти, співати;
- б) носити, кроїти, стелити, казати, заздрити;
- в) свистіти, їздити, хотіти, боротися, бити;
- г) бігти, спати, бачити, кричати, веселити.

4. Позначте рядок, у якому всі дієслова стоять у формі теперішнього часу:

- а) голубишся, пестимося, пестився, пещуся;
- б) переш, перуть, перемо, перу;
- в) спіймаю, спіймаємо, спіймають, спіймаєш;
- г) захоплююсь, захоплюєтесь, захопимось, захопляться.

5. Позначте рядок, у якому всі дієслова майбутнього часу:

- а) читатимеш, заспіваю, буде малювати, лити, сумую;
- б) покличуть, налякає, принесемо, буду кричати, ходжу;
- в) відвідаєш, сподіватимусь, будеш вірити, переможу, полечу;
- г) будеш танцювати, відпочинеш, рухатимусь, вкажіть, іди.

6. Позначте рядок, у якому всі дієслова стоять у формі простого майбутнього часу:

- а) відпрацюємо, прийду, заспіваю, захочу, стану;
- б) буду їсти, стану, склею, напишу, буду працювати;
- в) відповім, бувало, захочу, буду мріяти, приведу;
- г) дам, створю, буду вчити, хотітиму, пектиму.

7. Позначте рядок, у якому всі дієслова вжито у формі 3-ї особи однини:

- а) кидає, смеркає, буде битись, нехай єднає, раджу;
- б) зачекає, хай спить, адресуватиме, буде надокучати, терпів;
- в) бажає, буде зичити, ображатиметься, принести;
- г) буде плакати, з'їсть, перебіжить, хай рахує.

8. Позначте рядок, у якому всі дієслова безособові:

- а) таланило, не спиться, писали, похилило, хочеться;
- б) розвиднілось, розбилось, розписуються, сутеніє, співає;
- в) світає, сутеніло, вечорітиме, пощастило, лихоманить;
- г) морозить, світиться, вивчиться, думає, забуває.

9. Позначте рядок, у якому всі дієслова мають однакові

граматичні значення часу і виду:

- а) жив, малювала, будувалося, повідомили;
- б) допомагала, виходило, запрошував, відповідав;
- в) шанував, мерехтіло, лунала, виконав;
- г) написала, подумала, заперечувала, прочитала.

10. Позначте рядок, у якому дієслова тільки умовного способу:

- а) спонукало б, збіднів би, відповіла б, вийшов;
- б) допоміг би, зрадила б, зберегти, урахувалося б;
- в) мерехтіло б, сядьмо, змарніла б, відкажи;
- г) горів би, відповідав би, прагнули б, просило б.

11. Позначте рядок, у якому містяться дієслова лише наказового способу:

- а) смійся, намалюйте, нехай зеленіє, сумуватимуть;
- б) простіть, забудьмо, пам'ятай, буду боротись;
- в) пиши, зваріть, порахуймо, хай сидить;
- г) відповідаймо, відріж, зупинімося, порахувати.

12. Позначте рядок, у якому всі дієслова мають однакове граматичне значення способу:

- а) дзвонять, чуєш, зраджу, запам'ятай;
- б) виготовив, скаже, розрахуємось, здійснив би;
- в) зібралися, нашіптує, купатиметесь, дорожчати;
- г) замовив, відрахуєш, ношу, бережемо.

13. Позначте рядок, у якому всі дієслова перехідні:

- а) читати книгу, дякувати матері, думати про батька;
- б) оволодівати професією, насипати борщу, прагнути миру;
- в) чекати сестру, зрозуміти мене, налити молока;
- г) напитися води, дорівнювати нулю, бігти з братом.

14. Позначте рядок, у якому всі дієслова неперехідні:

- а) стояти прямо, побачити простір, уникати зустрічі;
- б) копати землю, сісти на стілець, тішити малят;
- в) телефонувати другові, спати довго, сприйняти на слух;
- г) вирощувати хліб, агітувати виборців, принести вітання.

15. Позначте рядок, у якому всі форми дієслова є особовими:

- а) здивований, вечоріти, робила б, зібрало, зважили;
- б) гуляймо, радіти, будеш планувати, поновлений, звеличений;
- в) працуй, несімо, підклеїш, світять, раджу;
- г) борешся, зустрівшись, підживити, знатимемо, заспіваймо.

16. Позначте рядок, у якому допущено помилку при творенні

форм наказового способу:

- а) поїдьмо, учіться, хай заспівають, вчи, розкажіть;
- б) несіть, нехай простить, стережись, відпочинь, копаймо;
- в) знай, кричимо, ріж, хай подарує, відкиньте;
- г) дозвольте, нагодуй, хай скаже, приносьте, пишімо.

17. Позначте рядок, у якому всі дієслівні форми належать до незмінних:

- а) вкритий, вкрити, вкривши, вкрило, вкрито;
- б) записано, записавши, записуючи, записати, записувати;
- в) посіяно, посіяти, посіявши, посійте, посіють;
- г) відкрити, відкривши, відкритий, відкрито, відкриваючи.

ОСОБЛИВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Дієприкметник – це змінна дієслівна форма, що називає ознаку предмета за дією: *Недалеко від посивілого у віках Києва, що живе нині новим кипучим життям, на мальовничій, повитій зеленню гори підноситься у височінь бронзова постать поета (М. Рильський).*

Дієприкметники поєднують у собі ознаки дієслів і прикметників.

Прикметникові ознаки дієприкметників: вираження ознаки; питання *який? яка? яке? які?*; відмінювання за родами, числами й відмінками (за типом прикметників твердої групи); синтаксичні функції узгодженого означення й іменної частини складеного присудка.

Тісний зв'язок дієприкметника з **дієсловом** виявляється насамперед у спільності основ і їх лексичного значення: *оновлювати – оновлюючий, пожовкнути – пожовклий*. Дієприкметник виражає динамічну ознаку, виявлену в граматичних категоріях виду, перехідності / неперехідності, стану (активного чи пасивного), часу (теперішнього або минулого).

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основ теперішнього часу дієслів недоконаного виду шляхом додавання суфіксів **-уч-**, **-ач-**: *нудьгуючий – нудьгують, блимаючий – блимають*.

Активні дієприкметники минулого часу творяться від основ

інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфікса **-л-**: *обважнілий – обважніти, захохотий – захохотути*.

Пасивні дієприкметники минулого часу творяться від основ інфінітива дієслів доконаного й недоконаного виду шляхом додавання суфіксів **-н-, -ен- (-єн-), -т-**: *здивований – здивувати, митий – мити*.

Дієприкметник із залежними від нього словами називають **дієприкметниковим зворотом**: *Степ і степ, а над ним неосяжний простір неба, сповнений жайворонкового співу* (А. Шиян). Він виконує синтаксичну функцію означення й відокремлюється комами, якщо стоїть після пояснюваного слова.

Безособові форми типу *встановлено, пережито* не мають атрибутивного значення: вони виражають не пов'язану безпосередньо з виконавцем дію, яка має відтінок результативності, і не відмінюються. Ці форми виконують синтаксичну роль головного члена в безособовому реченні. Значення минулого або майбутнього часу безособовим формам може надавати допоміжне дієслово: *Ой у полі жито копитами збито* (Нар. тв.).

Дієприслівник – невідмінювана дієслівна форма, яка означає додаткову дію, що супроводить іншу дію, має морфологічні ознаки дієслова і, пояснюючи інші дієслівні форми, виконує в реченні в роль обставини.

У дієприслівнику суміщаються граматичні властивості дієслова і прислівника. Як і прислівники, **дієприслівники – незмінювані слова**, основна синтаксична функція яких обставина часу, причини, умови, мети, способу дії або допустова: *Не знаючи броду* (обставина умови), *не лізь у воду* (Нар. тв.).

Проте значно тісніші зв'язки мають дієприслівники з дієсловами. Вони всі віддієслівного творення. З дієслівних граматичних ознак дієприслівникам властиві категорії виду, стану, перехідності/неперехідності, часу; здатність керувати залежним словом.

Втрачаючи в реченні здатність керувати залежним словом, дієприслівники можуть переходити в прислівники: *Співають ідучи дівчата* (Т. Шевченко).

Дієприслівники теперішнього часу творяться від основ теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою

суфіксів **-учи** для I дієвідміни і **-ачи** для II дієвідміни: *живуть – живучи, знають – знаючи, кришать – кришачи, стоять – стоячи*. Дієприслівники **минулого часу** творяться від основи інфінітива дієслів доконаного й недоконаного виду додаванням суфіксів **-ши, -вши**: *почав → почавши, аплодувати → аплодувавши*.

Дієприслівник із залежними від нього словами творить **дієприслівниковий зворот**, що є одним членом речення – обставиною: *Не взявшись за сокиру, хати не зробиш* (Нар. тв.). І одиничні дієприслівники й дієприслівникові звороти на письмі виділяються комами.

Завдання

1. Спишіть подані тексти, знайдіть дієприкметники та дієприслівники. Назвіть основні морфологічні та синтаксичні ознаки цих слів. Поясніть, як вони утворені.

I. Все почалося просто: з-за обрію тихо виткнувся ріжечок ледь помітної синьої хмари. Залитий сонцем степ одразу принишк, причаївся, мовби чекаючи, що з цього буде. А ріжечок тим часом уперто вигонився вгору, розростався вишир, поступово перетворюючись на тучу, на темно-синій гірський хребет, що незабаром уже закрив собою величезний сектор неба (О. Гончар).

II. Дівчата рухалися міжряддями, повільно наближаючись до шляху. Там, де вони проходили, із соняшниками творилось щось дивовижне. Втрачаючи свій царський дрімотний спокій, вони зненацька оживали, золоте тарілля, здавалось, само розігнавшись, летіло стрімголов назустріч одне одному, і, з'єднавшись на мить у поцілунку, знову розліталось врзнібіч, і вже знову вільно сміялось, пустотливо погойдуєчись, сяючи розімлілим золотом до сонця (О. Гончар).

III. Перед вікнами ще стріпувався білим зі споду вмираючим листям прикипілий до землі, переламаний в окоренку, розпластаний перед хатою осокір. Василь бачив щось подібне давно-давно. У розпалі цієї останньої війни. У видовбаних серед битого шляху закіпчиках лежали в переможному пориві знерухомілі навіки постаті героїв... (М. Іщенко).

2. *Перекладіть українською мовою. З'ясуйте можливості вживання дієприкметників в українській мові в порівнянні з російською. Поясніть правопис суфіксів в обох мовах.*

Воюющие стороны, отработанный материал, смешанные голоса, обучающаяся молодежь, вращающееся колесо, записанное стихотворение, увеличенная норма, режущий инструмент, заочевшие руки, обслуживающий персонал, треснувший кувшин, предупреждающая надпись, достигший апогея, запрещающий знак, продуманный ответ.

3. *Запишіть слова, поділені рискою, разом або окремо й поясність їх написання. З трьома складіть речення.*

Не/політі тиждень квіти; не/скошені трави; не/засвоєне учнем правило; не/фарбоване ніколи волосся; не/бачена краса; не/скінчена дорога; не/розвішена своєчасно білизна; не/замкнені двері; ніким не/промовлене слово; ні в чому не/підтверджений факт; ні до кого не/спрямований виступ; довго не/стихаючий дзвінок; рана не/загоєна; не/розв'язаний вузлик; не/побачена мною зірка; кімната не/прибрана; не/загатований юнак.

4. *Виправте хиби поданих речень.*

1. Невгасаючий ентузіазм молоді треба підтримувати й розвивати. 2. За рогом будинку промайнув зникаючий з місця пригоди автомобіль. 3. На заводі не забувають вшановувати бувших працівників, ветеранів праці. 4. На площі Привокзальній були затримані підлітки, граючі в азартні ігри. 5. Поїзд, що рухався з високою швидкістю, зробив попереджуючий сигнал.

5. *Відредагуйте подані речення. Доведіть правильність виправлень.*

- 1) Відправившись на прогулянку, з нами трапилась пригода.
- 2) Щоденно тренуючись, нас не полишала віра в перемогу.
- 3) Повернувшись додому, у мене знову з'явився добрий настрій.
- 4) Розбивши наметове містечко, турбаза ще не відкрилася.
- 5) Вивчаючи маршрути Карпат, ми літом поїдемо туди відпочивати.
- 6) Читаючи роман, у нас виникає співчуття до його героїв.

7) Хлопчик кинувся на допомогу бабусі і не звертаючи уваги на свого товариша.

8) Зацікавлений хлопець картиною, ділився враженнями з товаришами.

9) Сидівши біля столу, я читав цікаву книгу.

б. Перекладіть українською мовою. Які особливості ви помітили в структурі дієприслівників обох мов?

1. Идя по дороге. 2. Забежав по дороге в библиотеку.
3. Войдя в класс. 4. Не зная броду. 5. Не долго думая.
6. Оглядевшись вокруг. 7. Обойдя лужу. 8. Прорвав оборону.
9. Схватившись за ветку.

Тести

1. Позначте рядок, у якому всі слова є дієприкметниками:

- а) жовтіючий, пожовклий, жовтий;
- б) співаючий, проспіваний, посивілий;
- в) сповнений, змарнілий, цінний;
- г) в'ялений, в'ялий, навчальний.

2. Позначте рядок, у якому подано дієприкметники лише пасивного стану:

- а) зів'ялий, розквітлий, квітучий, радіючий;
- б) зафарбований, записаний, прочитаний, збентежений;
- в) зароблений, співаючий, заплаканий, попереджений;
- г) закручений, сяючий, замріяний, переспілий.

3. Позначте рядок, у якому всі дієприкметники пасивного стану творяться за допомогою суфікса -т-:

- а) зіпсувати, роззути, вбити, розіп'яти;
- б) забути, зігнути, відтяти, здолати;
- в) увімкнути, розвити, розлити, скривити;
- г) завити, пошити, стерти, налити.

4. Позначте рядок, у якому всі дієприкметники лише активного стану:

- а) скошений, закоханий, записаний, сколотий;
- б) почорнілий, сумуючий, зеленіючий, змарнілий;
- в) збудований, закладений, думаючий, зшитий;
- г) пожовклий, зачарований, збитий, зрізаний.

5. Позначте рядок, у якому всі дієприкметники лише dokonаного

виду:

- а) намальований, стертий, вирізьблений, списаний;
- б) розбитий, зломлений, скопаний, бажающий;
- в) лежачий, вбитий, стомлений, забутий;
- г) побачений, пишучий, зрошений, спалений.

6. Позначте рядок, у якому всі дієприкметники минулого часу:

- а) захоплений, посаджений, одержаний, пишучий;
- б) мальований, палаючий, прочитаний, печений;
- в) сказаний, змужнілий, побачений, литий;
- г) поблідлий, скошений, закоханий, сидячий.

7. Позначте рядок, у якому всі слова – дієприслівники:

- а) побачивши, збудований, створено, світаючи;
- б) казатиму, здивившись, працюючи, їдучи;
- в) воркуючи, прилетівши, взявши, плачучи;
- г) визначивши, посміхаючись, сказано, малюючи.

8. Позначте рядок, у якому всі дієприслівники мають доконаний вид:

- а) принісши, пробігши, взявши, виконуючи;
- б) проспівавши, ладнаючи, танцюючи, вставши;
- в) накривши, опинившись, вмовляючи, посміхнувшись;
- г) заволодівши, захопивши, склавши, назбиравши.

9. Позначте рядок, у якому всі дієприслівники недоконаного виду:

- а) уміючи, питаючи, піднімаючись, переказуючи;
- б) бігаючи, сміючись, дочитавши, радіючи;
- в) кажучи, пливучи, несучи, пізнавши;
- г) сидячи, згадавши, почепивши, віддзеркалюючи.

10. Позначте рядок, у якому всі слова належать до дієслівних форм:

- а) переглянутий, читання, малюнок, читанка;
- б) синіти, ойкати, сумувати, змальований;
- в) сумно, перечитаний, ойкання, малювати;
- г) читач, перекладати, весело, написаний.

11. Позначте рядок, у якому всі дієприкметники активні:

- а) прочитана книга, відпрацьований параграф, запрошена дівчина;
- б) показаний фільм, затужавілі стежки, запорошений снігом;
- в) вишита сорочка, намальована картина, опале листя;
- г) квітучий сад, посинілий від холоду, всохлий від спраги.

12. Позначте рядок, у якому всі дієприкметники активні минулого часу:

- а) змарнілий, опалий, здичавілий, позеленілий, пророслий;
- б) забіганий, створений, посивілий, працюючий, повернений;
- в) викочений, посинілий, розгаданий, проспіваний, мислячий;
- г) порожевілий, осілий, топлений, битий, написаний.

13. Позначте рядок, у якому від усіх п'яти дієслів не можна утворити дієприкметники:

- а) говорити, сідати, писати, вітати, гріти;
- б) сісти, шуміти, бути, їсти, крикнути;
- в) нести, бачити, дивитися, повертати, брати;
- г) гребти, чути, сміятися, творити, дарувати.

ПРИСЛІВНИК

Прислівником називається самостійна невідмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії чи стану або ступінь чи міру вияву іншої ознаки. Наприклад: Сьогодні низько спустилися важкі сірі хмари (Ю. Збанацький).

Прислівники не мають ознак роду та не змінюються за числами й відмінками. Вони переважно похідні, тому лексичні значення прислівників зумовлені значеннями тих частин мови, від яких вони утворилися: *весело веселий, удвох два, знадвору двір, по-моєму мій, втридорога три, дорогий*.

У реченні прислівники найчастіше виконують функцію другорядного члена речення – обставини: *У різні часи по-різному виявляється героїзм людини* (Ю. Збанацький). Зрідка прислівники виступають в ролі частини складеного присудка: *Сонце низенько, то й вечір близенько* (Нар. тв.); *Краще гірка правда, ніж солодка брехня* (Нар. тв.) або головного члена безособового речення: *А навкруги було гарно, як бува напровесні у полі* (М. Коцюбинський).

За значенням прислівники поділяються на дві групи: означальні й обставинні.

Означальні прислівники характеризують якість ознаки дії або стану (*гарно співати, надзвичайно присмно*) та спосіб вияву їх, міру або ступінь (*говорити по-французьки, трохи стомлений*). Означальні прислівники поділяються на три групи: якісно-означальні, способу або образу дії, кількісно-означальні.

Якісно-означальні прислівники творяться за допомогою суфіксів *-о, -е* від основ якісних прикметників і, подібно до них, мають ступені порівняння. Вищий ступінь утворюється за допомогою суфіксів *-ше* або *-іше* (*довго – довше, тепло – тепліше*), а також суплетивно (від інших основ): *гарно – краще, погано – гірше*. Найвищий ступінь твориться за допомогою префікса **най-**, що додається до форми вищого ступеня (*далі – дальше – найдальше, легко – легше – найлегше*). Вищий і найвищий ступені порівняння можуть мати аналітичні форми, що творяться додаванням слів *більше і менше, найбільше і найменше* до звичайного прислівника: *більш довго, менш тепло; найбільш легко, найменш гірко*.

Обставинні прислівники виражають різні обставини, за яких відбувається дія, тобто характеризують дію або процес за часовими, просторовими, причиновими відношеннями, рідше – за метою її виконання.

Обставинні прислівники поділяються на чотири групи:

– прислівники **часу**, які характеризують дію за часовими відношеннями і відповідають на питання *коли? відколи? як довго? доки?*: *сьогодні, вчора, відтепер, щотижня, завжди*;

– прислівники **місця** характеризують дію за просторовими відношеннями і відповідають на питання *де? куди? звідки?*: *тут, там, вгору, здалеку, ліворуч*;

– прислівники **причини** виражають причину дії і відповідають на питання *чому? через що? за якої причини?*: *згарячу, знічев'я, спересердя*;

– прислівники **мети** виражають мету дії й відповідають на питання *для чого? нащо? з якою метою?*: *умисне, на зло, наперекір*.

Завдання

1. *Перепишіть текст. Підкресліть прислівники, з'ясуйте їхнє значення, морфологічні ознаки, синтаксичну роль.*

Я сиджу собі на верболюзі й гойдаюся, й гойдаюся. Не дуже, щоб гіллячок не поламати. Сиджу і слухаю, як народжується вітер. Спочатку десь поблизу м'ясо затріпотіло листя на осокорі, потім той шелест перехопився на дуба, і з нього пороснули додолу жолуді; загули вільхи – волого й гучно, наче

вихор у мокрих після дощу раменах. І заговорив ліс ширше, гучніше. Мабуть, отак народжуються ріки, почуття, музика. Угорі прошелестіло, а внизу, на річці, й очеретини не поворухнуло. Вода блищить, мов мед у щільниках (Гр. Тютюнник).

2. Згрупуйте за розрядами й запишіть подані прислівники.

Добре, по-нашому, вниз, щороку, вперше, вночі, спокійно, завидна, навсидячки, згарячу, туди, де-небудь, радісно, мимохідь, мимохить, навмисно, додому, високо, натроє, вголос, зовсім, завидно, внічию, поневолі, тоді, нашвидкуруч, по-українськи.

3. Від поданих прислівників, де це можливо, утворіть ступені порівняння.

Високо, по-новому, весело, вряди-годи, заново, тепло, дзвінко, завжди, абияк, охайно, незадовго, лагідно, урочисто, старанно.

4. Визначте спосіб творення поданих прислівників.

Щедро, надворі, поблизу, навічно, звечора, точно, згарячу, здалеку, догори, безперестанку, безліч, мовчки, пишно, щопонеділка, втрюх, по-нашому, внічию, вдвоє, голіруч, щороку, набіло, спершу, по-приятельськи, поневолі, щодня, вголос, згорда.

5. Запишіть прислівники, знявши ризку. Поясніть правопис. З підкресленими словами складіть речення.

Віч/на/віч, по/маленьку, будь/коли, на/в/простець, з/ненацька, сама/самотою, на/щастя, сяк/так, в/четверо, всього/на/всього, по/геройськи, мимо/волі, що/най/краще, по/перше, рано/вранці, на/тщесерце, за/пані/брата, з/роду/віку, раз/у/раз, по/під/тинню, що/вечора, перед/усім, вряди/годи, де/не/де, з/боку/на/бік, так/то, як/не/як, на/завжди, у/середині, не/сьогодні/завтра, з/року/в/рік, на/показ, час/від/часу.

Тести

1 Позначте рядок, у якому всі слова – прислівники:

а) удвох, два, двічі, вночі;

б) вгору, вниз, низько, гора;

в) наспіх, смішно, наспід, верх;

г) босоніж, мимоволі, насилу, давно.

2. Позначте рядок, у якому всі прислівники якісно-означальні:

а) тихо, вщент, дбайливо;

б) тепло, радісно, пошепки;

в) привітно, надійно, гарно;

г) рівно, спокійно, по-моєму.

3. Позначте рядок, у якому всі прислівники обставинні місця:

а) зверху, близько, там, вкрай, зсередини;

б) десь, давним-давно, вгору, вниз, зісподу;

в) далеко, тут, наперед, назустріч, нікуди;

г) туди, вбік, впоперек, скраю, спереду.

4. Позначте рядок, у якому є зайвий прислівник щодо належності до певного розряду:

а) зранку, опівночі, вдень, допізна, взимку;

б) дотла, вволю, сповна, налісо, зовсім;

в) спросоння, згарячу, спересердя, тому, чомусь;

г) досита, потроху, удвоє, зовсім, вручну.

5. Позначте рядок, у якому тільки ті прислівники, від яких можна утворити ступені порівняння:

а) свіжо, шалено, криваво, зверху;

б) синьо, м'яко, погано, внизу;

в) твердо, грайливо, часто, віднині;

г) дбайливо, яскраво, мляво, скоро.

6. Позначте рядок, у якому правильно утворені ступені порівняння прислівників:

а) найвеселіше, більш гарно, гірше;

б) прегарно, нижче, якнайдовше;

в) найбільш смачніше, мудріше, щонайвигідніше;

г) краще, якнайвисоко, більш досконало.

7. Позначте рядок, у якому ступені порівняння всіх прислівників творяться від інших основ:

а) багато, мало, погано, гарно;

б) бридко, важко, дорого, впевнено;

в) широко, вимогливо, вузько, голосно;

г) важко, високо, вузько, радісно.

8. Позначте рядок, у якому всі прислівники записано правильно:

- а) від тепер, без відома, по правді;
- б) доценту, убрід, посередині;
- в) навіки, надвечір, на сторожі;
- г) украй, позакону, укупі.

9. Позначте рядок, у якому всі прислівники у реченні можуть бути лише присудками:

- а) навстіж, холодно, можливо, тепло;
- б) можна, варто, потрібно, треба;
- в) соромно, сухо, темно, легко;
- г) добре, жарко, зрання, там.

10. Позначте рядок, у якому прислівник у реченні виконує синтаксичну роль присудка?

- а) Вітерець нараз дмухнув шпарко і сильно (В. Кава);
- б) Холодно й щемко пахло талим льодом (В. Кава);
- в) Слова його пролунали так образливо впевнено (В. Собко);
- г) Було нам добре, і було нам зле. І західно, і східно (Л. Костенко).

11. Позначте рядок, у якому всі прислівники якісно-означальні:

- а) добре, урочисто, наголо, спокійно, впевнено;
- б) швидко, мало, спокійно, важко, високо;
- в) мелодійно, дружно, тихо, сухо, голосно;
- г) наново, близько, розумно, густо, легко.

12. Позначте рядок, у якому всі прислівники – обставинні:

- а) манівцями, приємно, тоді, далеко, натщесерце;
- б) згори, морозно, здалеку, гаряче, зовсім;
- в) найкраще, віч-на-віч, вітряно, навколо, безлюдно;
- г) далеко, нізвідки, додому, кудись, ліворуч.

13. Позначте рядки, у яких допущено помилку в правописі прислівників:

- а) день у день, без кінця-краю, віч-на-віч, до вподоби, казна де;
- б) назло, зозла, час від часу, без упину, безперестанку;
- в) у стократ, по-друге, як-небудь, рік у рік, навиворіт;
- г) по двоє, удвох, десь-то, до ладу, на жаль.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Службовими частинами мови вважають такі категорії слів, які не мають лексичного значення, не є самостійними членами речення. Традиційно до службових частин мови зараховують

прийменник, сполучник і частку.

Прийменником називається службова частина мови, яка в сполученні з іменником (числівником, займенником) виражає відношення між предметами або відношення дії, стану чи ознаки до предмета. Наприклад: *Вигантуї на небо райдугу-доріжку, Простели до сонця вишивку-манішку, Щоб по тій доріжці з лебедями-снами Плавали до щастя білими човнами* (В. Симоненко).

Разом із формами непрямих відмінків прийменники вказують на:

- простір: *по діброві, на захід, за лісом, поблизу школи;*
- напрямок руху: *пішов до школи, приїхав з міста, майнув з озера;*
- місце дії: *росте в полі, лежить на столі, стоїть між вербами;*
- час: *за хвилину, серед дня, через годину, після перерви;*
- причину: *через ті стосунки, сміявся від радості, засумував з горя;*
- мету: *побудувати для дітей, подарувати на згадку, пішли по воду;*
- умову: *у разі перемоги, на випадок дощу;*
- порівняння: *більший за всіх, кращий від нього.*

Більшість прийменників в українській мові вживається не з одним відмінком (як, наприклад, прийменники *без, біля, від, до* та ін.), а з двома (*над, під, перед, поза, по* та ін.) або трьома (*за, між, з, в, у*).

Основна роль прийменників – граматична. Вони служать для вираження зв'язку між словами в реченні. Самостійно як члени речення прийменники не виступають. Відносячись до іменників, числівників, займенників, вони входять до складу другорядних членів речення.

За походженням прийменники поділяються на **первинні** (непохідні) і **вторинні** (похідні). До первинних належать прийменники *в на, до, від (од), у (в), при, з, за, над, через* та ін., до вторинних – прийменники, що походять переважно від повнозначних слів і поділяються на **відіменні** (*внаслідок, край, круг, кінець, коло, перед, протягом, шляхом* тощо) та **прислівникові** (*біля, близько, всупереч, вздовж, вслід, замість,*

крім, обабіч, поверх, поруч, серед тощо). Непохідні прийменники живаються з різними відмінками, а похідні – з яким-небудь одним.

За морфологічною будовою прийменники поділяються на прості, складні й складені. До **простих** належать прийменники *без, від, по, в (у), до, для, за, на, над, під, о, при, через*. Більшість з них – односкладові слова, а двоскладовість пояснюється або повноголоссям (*через*), або появою звука *і* (*наді мною*). **Складні** прийменники утворюються поєднанням двох або кількох простих: *з-за, з-під, з-побіч, з-над, з-понад, з-поміж, задля, заради, поза, побіч*. До **складених** належать прийменники переважно іменникового та прислівникового походження. Відіменні складені прийменники найчастіше являють собою сполучення іменника з абстрактним значенням у непрямому відмінку й первинного прийменника: *з метою, за винятком, у силу, у справі, у галузі, у плані, у разі, у міру, під час, у зв'язку* та ін. Деякі відіменні складені прийменники являють собою ускладнені прийменникові звороти: *у відношенні до, у зв'язку з, у відповідь на, на відміну від, в напрямі до, у порівнянні з, з огляду на* тощо. Прислівникові складені прийменники – це сполучення прислівника й первинного прийменника: *нарівні з, поруч з, згідно з, незалежно від, одночасно з*.

Сполучник – це службова частина мови, за допомогою якої поєднуються рівноправні члени речення та частини складного речення. Наприклад: *Синьо і сонно, в гаю – солов'ї* (В. Сосюра); *Жовтіє лист, і щастя розцвітає, нема йому ні гранів, ані дна...* (В. Сосюра).

Сполучники, як і прийменники, позбавлені власного лексичного значення й виконують у реченні тільки граматичну роль.

За походженням сполучники поділяються на первинні (непохідні) і вторинні (похідні). До **первинних** належать сполучники, які не мають у мові співвідносних повнозначних слів. Таких сполучників усього декілька: *і (й), а, та, чи, але*. За будовою ці сполучники є **простими**. **Вторинні** сполучники утворилися різними способами від інших частин мови. Як правило, це злиття прислівника чи займенника з прийменником

або часткою: *щоб* (займенник *що* + частка *б*), *зате* (прийменник *за* + займенник *те*). За будовою такі сполучники є **складними**. Вторинні сполучники, що є поєднанням кількох слів, називаються **складеними**. Найчастіше це поєднання займенника *той* у різних відмінкових формах (з прийменником чи без) зі сполучниками *що*, *щоб* та прислівником *як*: *тому що*, *через те що*, *після того як*, *так щоб*, *тоді як*, *незважаючи на те що*.

За значенням і синтаксичними функціями в реченні сполучники поділяються на сполучники сурядності й підрядності.

Сполучники **сурядності** – це сполучники, які поєднують рівноправні члени речення або рівноправні частини складного речення (частини складносурядного речення або однорідні підрядні частини у складнопідрядному реченні). До сурядних сполучників належать:

- еднальні – *і (ї)*, *та* (у значенні *і*), *і ... і*, *ні ... ні*, *також*, *не тільки*, *а й і*, *як ... так*;
- протиставні – *а*, *але*, *та* (в значенні *але*), *зате*, *проте*, *однак*;
- розділові – *або*, *чи*, *або ... або*, *чи ... чи*, *то ... то*, *чи то ... чи то*, *не то ... не то*, *хоч ... хоч*.

Сполучники **підрядності** – це сполучники, які виражають залежність однієї частини складнопідрядного речення від іншої. До підрядних сполучників належать:

- часові – *коли*, *як*, *доки*, *поки*, *щойно*, *ледве*, *відтоді як*, *як тільки*, *перш ніж*, *з того часу як*, *поки не*, *після того як*;
- причинові – *бо*, *тому що*, *через те що*, *у зв'язку з тим що*, *оскільки*, *завдяки тому що*;
- умовні – *якщо*, *якби*, *як*, *коли б*;
- мети – *щоб*, *для того щоб*, *аби*, *з тим щоб*;
- допустові – *хоч*, *незважаючи на те що*, *дарма що*, *хай*, *нехай*;
- наслідкові – *так що*, *так що аж*, *так що й*;
- порівняльні – *як*, *мов*, *немов*, *наче*, *неначе*, *немовби*, *начебто*;
- з'ясувальні – *що*, *щоб*, *як*, *чи*.

Поряд із сполучниками для зв'язку частин складнопідрядного речення вживаються деякі самостійні частини мови. Їх називають

сполучними словам. У ролі сполучних слів найчастіше використовуються прислівники *де, чому, звідки, як, куди, коли;* відносні займенники *хто, що, котрий, чий, який, скільки.* Сполучні слова відрізняються від сполучників тим, що, крім службової функції, вони виступають членами підрядного речення: *Я не знаю нічого у світі, що дорожче за юності дні* (М. Нагнибіда). Тут займенник *що* сполучає підрядне речення з головним і виступає підметом підрядного речення.

Частками називаються службові слова, які надають окремим словам, словосполученням або реченням певних смислових чи емоційно-експресивних відтінків або служать для творення морфологічних форм та нових слів. Наприклад: *Як пахнуть влітку квітами простори* (Д. Луценко); *Ні людей, ні ім'я не забути! Безіменних між нас не було!* (М. Сингаївський); *Хороше думати, що колись тебе хто-небудь згадає* (О. Гончар).

Від інших службових слів (прийменників, сполучників) частки відрізняються тим, що не виступають засобом синтаксичного зв'язку. Основне призначення часток полягає у видозміні окремих слів і цілих речень.

У реченнях частки можуть займати різні місця. Наприклад, *хай, ну, не, ні, що, за* стоять перед словами, до яких відносяться, частки *ж, же, но, бо* – після таких слів. Деякі частки можуть переміщатися у реченні: *Так сніг пішов, аж день осліп* (Д.Павличко), порівняйте: *Так сніг пішов, день аж осліп.*

За значенням і вживанням частки поділяються на словотворчі, формотворчі й фразові:

Словотворчі частки:

- *аби-, будь- (-будь), -небудь, казна-, хтозна-, -завгодно*, які служать для творення займенників і прислівників: *абищо, будь-який, як-небудь, казна-хто, коли-завгодно;*
- *би (б), же (ж)*, за допомогою яких утворюються сполучники: *якби, щоб, якже, атож;*
- *не, ні*, що служать для творення багатьох частин мови: *неволити, неабиякий, ніхто, нікчема, нізвідки, нічийний.*

Формотворчі частки:

- *би (б)*, що служать для творення форм умовного способу: *стирала б, співав би;*

- *хай, нехай*, за допомогою яких утворюється описова форма наказового способу: *Нехай вороги бояться нас* (Є. Гуцало);
- *-ся (-сь)*, що утворюють зворотні форми дієслів: *купатися, навчаються*.

Фразові частки або увиразнюють один із компонентів речення, або виражають ставлення мовця до змісту всього висловлювання.

Фразові частки поділяються на:

- **Ті**, що надають смислових відтінків:
- **вказівні** (*ось, оце, це, он, ген, то, ото*);
- **означальні** (*просто, прямо, саме, якраз, справді, точно, майже, власне*);
- **видільні** (*навіть, лише, тільки, хоч би, хоча б, аж, уже, -таки; і, й, та* (у ролі часток), *же, бо*).
- Частки, що вносять модальні і модально-вольові відтінки у значення:
 - **власне модальні**, які виражають невпевненість, сумнів, припущення або впевненість у чомусь (*мов, мовби, мовляв, наряд чи, ледве чи, ой, ну, чи не, ніби, наче*);
 - **стверджувальні** (*так, еге, аякже, авжеж, атож*);
 - **заперечні** (*не, ні, ані*);
 - **питальні** (*чи, хіба, невже, що за*);
 - **спонукальні** (*давай, бодай, на, бо, ну, -бо, -но*).
 - **Емоційно-експресивні** частки, що увиразнюють емоційну оцінку висловлювання (*як, який, що за, що то за*).

Завдання

1. Прочитайте текст, знайдіть у ньому прийменник. Визначте їхнє значення, походження, будову.

Ліси, ліси, ліси...

Чорне море дерев, поміж яких білими островами лежать засніжені поля або ж тонкими вервечками простяглись од села до села дороги, пухове ху́стя замерзлих і заметених озерець, звивисті лисячі хвости лісових річечок, теж закутаних кригою. Села поховалися в лісах, вони майже непомітні серед них, бо дерева підступають до самісіньких обійсть; ялини, сосни, берези, вільхи ростуть над сільськими шляхами, попід хлівами й хатами,

оточили садки, ніби хочуть витіснити їх звідси, бо це ж споконвіку їхня супіщана земля, угноєна їхньою глищею, листям, гіллям... Велике чорне море переоране навпіл широкою борозною – це ріка.

Кригу з-під правого берега вже знесло, а коло лівого вона ще тримається... (Є. Гуцало).

2. Спишіть текст. З'ясуйте тип сполучників за синтаксичними функціями (що поєднують і яким синтаксичним зв'язком).

Він тремтів та схоплювався з лави, як хто ввіходив до хати. Часом уві сні вбачалося йому, що соцький приніс так довгоочікувану бумагу. І Семен зіскакував з полу, вибігав на подвір'я. А то видається йому, що незабаром або й зараз таки мають покликати його до станового. Він сідав тоді на лаві і чекав. І досить на той час стукнути кому-небудь сінешними дверима, щоб серце Семенове зупинилось в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить пополотніло (М. Коцюбинський).

3. Спишіть. Підкресліть частки, визначте, якого значення вони надають реченню чи члену речення.

Усе на світі змінюється. Нетлінною лишається праця. І селянина, й художника, який намалював свою картину. Працю теж руйнує час, і руйнують війни, по них ми і вчимо історію, але по-справжньому шануємо тих людей, які вміють і люблять працювати. Усе на світі од мозолів.

Не перетрухає на порох любов. Вона неначе щоразу зникає світом... Світом рухає і зло, жорстокість, але вони живуть лише через те, що живе любов... Це любов і до дітей, до природи, до інших страждених людей, до життя, яке часом таке куце, аж страшно... (Ю. Мушкетик).

Тести

1. Позначте рядок, у якому всі слова є прийменниками:

- а) з-над, будь-де, з-під, з-поміж;
- б) через, біля, із-за, назустріч;
- в) зате, неначе, заради, замість;

г) довкола, на зустріч, до, задля.

2. Позначте рядок, у якому всі службові слова є прийменниками:

- а) попід горами, переді мною, назустріч вітру;
- б) перед редакцією, хай знають, навколо стадіону;
- в) залежно від обставин, поміж травами, лише сьогодні;
- г) на світанку, виконала ж таки, з-поміж друзів.

3. Позначте рядок, у якому всі прийменники складні:

- а) задля, попід, серед, із-за, у зв'язку з;
- б) побіля, з-поміж, посеред, понад;
- в) із-під, із-над, поруч, через;
- г) поза, навпроти, проміж, з огляду на.

4. Позначте рядок, у якому прийменники вжито з родовим відмінком іменника:

- а) прийти до кав'ярні, брат із сестрою, не прийти внаслідок хвороби;
- б) запитав у майстра, відвідав хворого, став на заводі;
- в) змагання з атлетики, витягти з води, замовкнути з переляку;
- г) шафа із дзеркалом, іти з батьком, налити у склянку.

5. Позначте рядок, у якому всі прийменники – первинні:

- а) близько, навколо, з, через, од;
- б) із, за, без, від, до;
- в) між, коло, на, коло, близько;
- г) при, по, про, ради, задля.

6. Позначте рядки, у яких виділені слова є прийменниками:

- а) *Кругом* гори дика, первісна природа... (І. Цюпа);
- б) *Кругом* музик обступили хлопці та дівчата (І. Нечуй-Левицький);
- в) *Круг* за *кругом* ходить кривий Онисько... (І. Цюпа);
- г) *Кругом* хати наче сто коней гасало... (Панас Мирний).

7. Позначте рядок, у якому всі прийменники – складні:

- а) коло, з-поміж, відповідно до, при, за;
- б) у напрямку до, близько, попід, всупереч, протягом;
- в) з-за, посеред, поміж, побіля, попри;
- г) у зв'язку з, усередині, понад, перед, край.

8. Позначте рядок, у якому всі слова є сполучниками:

- а) втім, ніби, тим, проте;
- б) якщо, щоб, що б, й, про;
- в) зате, неначе, якби, і, а, але;

г) тому що, як, бо, за те, або.

9. Позначте рядок, у якому всі сполучники є складними:

- а) або, однак, що, щоб, немовби;
- б) дарма що, коли, якщо, незважаючи на те що;
- в) зате, якби, начебто, проте, якщо;
- г) але, однак, бо, так що, щоб.

10. Позначте рядок, у якому всі сполучники підрядні:

- а) мов, як...то, також, ні...ні, якби;
- б) коли, тому що, як, так що, для того щоб;
- в) через те що, немов, щоб, або, проте;
- г) бо, якщо, неначе, та, дарма що.

11. Позначте рядок, у якому всі сполучники сурядні:

- а) але, і, не то...не то, не тільки...а, або;
- б) та, то...то, якщо, коли, чи;
- в) хоч, немов, або, зате, але;
- г) ні...ні, тому що, як, що, хоч...але.

12. Позначте рядок, у якому обставинні сполучники:

- а) щойно, дарма що, аби, якщо, через те що;
- б) та, як тільки, хоч, і, або;
- в) неначе, так що, але, щоб, відколи;
- г) коли, чи, як тільки, мов, в міру того як.

13. Позначте рядок, у якому всі слова є частками:

- а) нехай, ні, а, атож, ви, еге;
- б) тільки, мов, би, під, мовляв;
- в) б, же, не, хай, лише;
- г) таки, то, сь, всі, мовби.

14. Позначте рядок, у якому записано вказівні частки:

- а) таки, мов, от, немовби, тільки;
- б) ось, це, ото, онде, он;
- в) не, якраз, хіба, авжеж, би;
- г) ось, навіть, чи, щоб, небудь.

15. Позначте рядок, у якому всі частки – модальні:

- а) мов, ледве, нібито, так, еге ж;
- б) тільки, лише, оце, чи, не;
- в) навряд чи, хіба, невже, аби, майже;
- г) не, авжеж, аякже, нібито, казна.

16. Позначте рядок, у якому всі частки словотворчі:

- а) будь-, аби-, де-, ні, казна-;

- б) ні-, би, хтозна-, будь-, як;
- в) -небудь, хай, -сь, би, не;
- г) що-, атож, б, аби, будь-.

17. Позначте рядок, у якому всі частки формотворчі:

- а) хай, би, б, нехай, давай;
- б) небудь, ні, хай, щоб, будь;
- в) б, чи, як, казна, навіть;
- г) будь, би, хай, хоч, невже.

ВИГУК І ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНІ СЛОВА

Вигук – це особливий клас слів, які виражають почуття, волевиявлення мовця, не називаючи їх. Наприклад: *Гей, удармо в струни, браття, В золотії...* (М. Рильський). Вони не належать ні до повнозначних частин мови, ні до службових слів, оскільки не мають номінативного значення й не виконують у реченні службових функцій. Вони не мають морфологічних ознак (роду, числа, відмінка, особи, часу, способу та ін.) і не є членами речення. Вигуки або становлять окреме нерозкладне речення, або є вставним компонентом, який у мовленні має особливу інтонацію, а на письмі виділяється розділовими знаками.

За походженням вигуки поділяються на **первинні**, що утворилися в давні часи з окремих звуків, і **вторинні**, утворені від інших частин мови. Первинні вигуки можуть складатися з одного голосного (*о!*, *е!*), подовженого голосного (*а-а-а!*, *у-у-у!*), голосного й приголосного (*ой!* *ай!* *ой – ой!* *ну!* *фу!*), з кількох звуків (*ех!*, *хм!*, *брр!*, *гей!*, *еге!*, *ого!*). Вторинні вигуки утворюються від повнозначних частин мови: іменників (*жах!*, *матінко!*, *лишенько!*); іменників у сполученні з прикметниками й займенниками (*матінко моя!*, *моя ти доле нещасливая!*); дієслів (*прошу!*, *прощайте!*).

За значенням вигуки поділяються на такі групи:

- **Емоційні** вигуки виражають почуття переживання, настроїв, здивування того, хто говорить (*о!*, *ой!*, *ех!*, *овва!*, *от тобі й на!*): *Ой, який же день багатий* (П. Тичина).
- **Спонукальні** (вигуки волевиявлення) виражають наказ, спонукання до дії (*гей!*, *агов!*, *геть!*, *годі!*, *марш!*, *тпру!*, *стій!*): *Гей, піду я в ті зелені гори, де смереки гомонять високі* (Леся Українка).

• Вигуки, що є **словами ввічливості** (групи слів мовного етикету: *добридень!, будьте ласкаві!, перепрошую!, дякую!, на все добре!*): *Літо, до побачення! І за все, спасибі, – за поля квітучі, ліс зеленокрилий* (В. Бичко).

Близькими до вигуків є **звуконаслідувальні слова**, які не виражають ні емоцій, ні волевиявлень і відтворюють звуки живої природи й різні шуми: *Дивились ми на широку ріку, а з лісу зозуля: „Куку” та „куку”!* (О. Ющенко); *Каштани падають на брук: тук- тук- тук- тук, тук- тук-тук-тук* (М. Ткач).

Завдання

1. У поданих реченнях знайдіть вигуки, схарактеризуйте їх.

1. Ой, веснянко біла, звідки ти прибігла? Звідки, звідки, звідкіля впали квіти на поля (В. Крищенко). 2. – Ти смієшся з мене! Я заплачу, їй-Богу, заплачу (Т. Шевченко). 3. Невже це осінь, осінь, о! – та сама (Л. Костенко). 4. Разом прянуть, стануть в пари, браво грянуть, – рях-цях-цях! Дами, панночки, гусари, Джигуні в вузьких штанцях... (М. Бажан). 5. А журавлі все летіли і летіли. Вони кричали при цьому: Курли! Курли! Курли! Кру-кру! Кру-кру! (О. Іваненко). 6. На добраніч, вам, ниви. І тобі зозуле (М. Коцюбинський). 7. Добридень, щирий, давній, мій сусід, добридень, люди, теплі паляниці, добридень, південь, північ, захід, схід, моря, поля, народи і столиці (М. Нагнибіда).

Тести

1. Позначте рядок, у якому всі слова є вигуками:

- а) стоп, геть, ой, добридень, паць-паць;
- б) караул, овва, кахи-кахи, поможи;
- в) здоров, ану, о, ой леле, му-у-у, вистачить;
- г) гуп-гуп, ох, прошу, боже поможи, лише.

2. Позначте рядок, у якому всі вигуки етикетні:

- а) прощайте, спасибі, алло, на здоров'я, ой;
- б) вибачте, доброго ранку, дякую, будь ласка;
- в) даруйте, ой, годі вже, доброї ночі, будьте здорові;
- г) здоровенькі були, вибачте, ой мамо, привіт.

3. Позначте рядок, у якому всі слова звуконаслідувальні:

- а) кру-кру, ой, гей, ух, геть;
- б) годі, геть, дзень, бух, му-у-у;

- в) ку-ку, тьох-тьох, гав-гав, няв-няв, дiнь-дiнь;
г) ну, тьху, ух, плиг, кру-кру.

СИНТАКСИС СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Словосполученням називається смислове й граматичне об'єднання двох або кількох повнозначних слів, пов'язаних між собою підрядним зв'язком. Порівняно зі словом воно становить розгорнену назву предмета, ознаки, дії: *пахощі і ніжні пахощі, ласий і ласий до ягід, прямувати і прямувати до мети.*

До складу словосполучення входить головне й залежні від нього одне або кілька слів. Від головного слова ставиться питання, на яке відповідає залежне: *сніжок (який?) свіжий, плавати (як?) наввимашки, податися (куди?) до вирію.*

Залежно від того, якою частиною мови є головне слово, розрізняють такі типи словосполучень: 1) **іменникові** (*зміна клімату, комп'ютеризація суспільства, брама в місто*); 2) **прикметникові** (*юний душею, блідий від страху, гарна з лиця*); 3) **числівникові** (*два вершиники, з п'яти гектарів, до двох годин*); 4) **дієслівні** (*посіяти мак, просити прийти, співати йдучи*); 5) **прислівникові** (*дуже високо, удвічі краще, близько до хати*); 6) **займенникові** (*хтось із вас, ми з ними, дехто з нас*).

За будовою словосполучення бувають **непоширені**, що складаються з двох повнозначних слів (чи синтаксично неподільних сполучень): *покошена заплава, лагідний за вдачею, чоловік похилого віку*, і **поширені**, у яких до головного слова відносяться два чи кілька залежних: *покошена заплава нашого луку, домогтися добрих успіхів у навчанні.*

Не кожне поєднання двох і більше слів є словосполученням. **Не є словосполученнями**: 1) граматична основа речення – підмет і присудок: *журавлі летять, дерева в золоті* (бо між ними немає підрядного зв'язку); 2) сурядні сполучення слів: *вітром чи полум'ям, флора і фауна, вільха або осика*; 3) фразеологізми: *дражнити собак – „жебракувати”, точити баляси – „базікати”*; 4) поєднання іменника (займенника) з прийменником: *на повір, коло млина, за городом* та дієслова з частками: *хай зробить, ходімо ж* (бо до їхнього складу входить тільки одне повнозначне слово); 5) складені форми слів: *буду вивчати – майбутній час*

дієслова, *мени досвідчений* – вищий ступінь порівняння прикметника, *буду економістом* – сполучення іменної частини з дієслівною зв'язкою.

У словосполученні між головним і залежними словами виділяються **три способи підрядного зв'язку** – узгодження, керування і прилягання.

Узгодження – це підрядний зв'язок, при якому форми роду, числа й відмінка залежного слова ті самі, що й у головного: *ранішнє сонце, ранішня зірка, ранішній легіт; ранішні роси; ранішнього сонця, ранішньому сонцю* і т. д. Розрізняють повне і неповне узгодження.

При **повному узгодженні** всі форми залежного слова збігаються з формами головного слова. Так, у словосполученні *холодна зима* залежне слово *холодна* повністю узгоджує свої форми з формами головного слова *зима* (жіночий рід, називний відмінок однини).

При **неповному узгодженні** залежне слово відрізняється частиною форм від форм головного слова: *місто Черкаси* – різне число, *професор Луніна* – різний рід, *зошит у клітинку* – різний рід і відмінок.

Керування – це підрядний зв'язок, при якому головне слово вимагає від залежного певної відмінкової форми: *перезирнутися з Енеєм* (орудний відмінок), *робітники з України* (родовий відмінок), *вести полки* (знахідний відмінок).

Керування може бути дієслівним (*полоти буряки*), іменниковим (*ненависть до ворога*), прикметниковим (*величній поставою*) і прислівниковим (*низько над водою*).

Прилягання – це підрядний зв'язок, при якому залежне слово має незмінну форму й поєднується з головним тільки за змістом. Звичайно залежними словами при цьому виступають прислівники (*котиться швидко*), дієприслівники (*робити не поспішаючи*) та інфінітиви (*радий відзначити*).

Завдання

1. Вичленуйте з речення словосполучення й визначте їх тип за морфологічним вираженням головного слова.

І. 1. Та ось махне вітер своїми дужими крилами, злетить у голубе піднебесся, удариться в кучеряві верхів'я дубів, заколише

замріяні верби над тихим ставом – і від того вітру співає рідна земля (В. Лисенко). 2. В університеті хлопець захоплювався хімією та біологією, а після війни зацікавила його геологія і він став геохіміком (М. Трублаїні). 3. Грецькі та римські красуні вмивалися золотим відваром чудодійних цибулинок лілії, і від цього розгладжувалися зморшки на обличчі та ніжнішою ставала шкіра (Є. Шморгун). 4. Знову нас оточує чарівна краса, яка владно заповнює очі й серце (Т. Масенко).

II. У часи середньовіччя темні люди приписували барвінку надприродну силу. Вони вважали, що барвінок може захистити людину від усього злого. Тому часто барвінок вивішували над дверима. Його можна було викидати тільки в річку або ставок, щоб він не загинув від спраги.

Ми цінуємо барвінок за його „лікарську допомогу”: з нього виготовляють ліки від дуже важких хвороб. Але не менше ми цінуємо його за витончену красу (За А. Коваль).

2. Випишіть іменникові словосполучення.

Зрубати сокирою, міцний дріт, сором'язлива дівчина, кожен зі студентів, шафа для одягу, веселий від щастя, занепокоєння ситуацією, прийоми навчання, північний вітер, зоряне небо, задоволений результатом, впроваджувати в навчання, кращий за всіх, написання роботи, мудра порада, осіння пора.

3. Виберіть непоширені словосполучення.

Принести в сумці, подякувати матері, допомагати батькам у господарстві, пісні Софії Ротару, написати контрольну роботу, спати поруч з дитиною, смачна на вигляд груша, залишити в сусідки, обідати вчасно, закричати на все горло, цікава книга.

4. Визначте тип словосполучень за морфологічним вираженням головного слова.

Перший лід, пролитися дощами, битися у вікна, вітати зиму, радісно вітати, співати йдучи, мережити шибки, кінські копита, цокіт копит, привітатися минаючи, перші троє, долина під нами, село Кривичі, загорілий на сонці, кучерявий дим, кохати весною, прийти у світ, визбирати овочі, підноситися з води, ширяти в небо, налити води, виднітися здалеку, сп'янілий вир, зоріти за

обрієм, зоріти вдалині.

Тести

1. Укажіть рядок з іменниковими словосполученнями:

- а) весняна пора, Довженків край, щастя жити, бажати щастя;
- б) дослідження літератури, постать дівчини, пошана до людини, сповнений поваги;
- в) невичерпне джерело, гідний наслідування, двадцяте століття, світова література;
- г) боротьба за мир, хвала життю, думка повернутися, приємна зустріч.

2. У яких рядках усі словосполучення дієслівні:

- а) виконати завдання, читаючи книгу, думати над прочитаним, гаєння часу;
- б) працювати на совість, допомагати батькам, вступити до інституту, чекати весни;
- в) пишатися сином, доглядати бабусю, довго сподіватися;
- г) пам'ятати про подвиг, думка про товариша, поглядати у вікно, спостерігати за дітьми.

3. Словосполучення якого рядка утворено способом керування?

- а) розумітися на красі, схожий на сонце, піклуватися по-батьківськи, п'ять років;
- б) серце матері, любити дітей, рідна школа, право будувати;
- в) засівати житом, вчитися у старших, писати красиво;
- г) пісня про щастя, потрібний людям, думати про себе, готуватися до зустрічі.

4. У якому рядку всі словосполучення поширені.

- а) діяти всупереч обставинам, стати скупим на слова, портфель зі шкіри, подарувати книгу подрузі;
- б) сім відважних воїнів, голос Ніни Матвієнко, дівчина з карими очима, пояснити завдання учням;
- в) крокувати поруч з товаришем, зробити курям на сміх, сюжет „Лісової пісні”, земля України;
- г) домашнє завдання учнів, глибоко цінувати поезію, розуміти товариша з півслова, величезний потяг до музики.

5. У якому рядку всі поєднання слів не становлять словосполучення як окремої синтаксичної одиниці?

- а) гори перевернути, дати на горіхи, часто-густо, сказати матері;

- б) тримати камінь за пазухою, діти сплять, слова ковтати, мрії і сподівання;
- в) кривити душею, очима стріляти, поети і прозаїки, все виконати;
- г) буду виступати, ріки і озера, найбільш вдалих, залежне становище.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Речення – це основна граматично оформлена за законами мови й інтонаційно завершена комунікативна одиниця, що є основним засобом формування та вираження відносно самостійної думки.

За метою висловлювання речення поділяються на розповідні, питальні й спонукальні. **Розповідними** називаються речення, що містять у собі повідомлення про будь-який факт дійсності, явище, подію, відповідь на поставлене питання: *Мова – духовне багатство народу* (В. Сухомлинський). **Питальними** називаються речення, що містять у собі питання, яке вимагає відповіді від співрозмовника: *Коли, коли я знову пригорну пелюстку яблуні своїй?* (В. Герасимчук). **Спонукальні** речення виражають наказ, прохання, пораду, застереження, протест, бажання, дозвіл, заклик та інші волевиявлення мовця: *Дивися, синку, вчися, люби цю землю, як свою душу* (Є. Гуцало).

За емоційним забарвленням (експресією) речення поділяються на окличні та неокличні. **Окличні речення** є емоційно забарвленими. Вони можуть виражати захоплення, радість, гордість, тугу, страх, обурення, зневагу тощо. Окличними бувають розповідні, питальні й спонукальні речення: *Свист! Летить по Україні, летить з моїм серцем!* (Т. Осьмачка); *Звідки летить літо, звідки сили його?!* (О. Матушек); *Неси, неси мене, вітре, далі, за сині моря!* (П. Кордун).

За кількістю граматичних основ речення поділяються на прості й складні. **Просте** речення містить у собі одну граматичну основу, складне – дві або кілька граматичних основ.

За складом та особливостями вираження граматичної основи виділяють односкладні і двоскладні прості речення. **Двоскладними** є такі речення, у яких граматичний зв'язок виражений стосунками двох головних членів – підмета і

присудка: *Скоро проліски з-під снігу глянуть синіми очима...* (В. Сосюра). **Односкладні** – це такі речення, у яких граматична основа виражена одним головним членом, що за своїми особливостями наближається до підмета або присудка двоскладного речення.

Односкладні речення представлені двома різновидами – дієслівними (у них головний член співвідносний із присудком двоскладного речення) та іменними (їх головний член співвідносний з підметом). До дієслівних односкладних речень належать **означено-особові** (головний член виражається дієсловами 1-ї і 2-ї особи однини та множини дійсного способу теперішнього або майбутнього часу або наказового способу: *Чого являєшся мені у сні?* (І. Франко); **неозначено-особові** (головний член виражається дієсловом 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу або формою множини минулого часу дійсного способу: *Ведуть коня вороного розбиті копита* (Т. Шевченко); **узагальнено-особові** (дія в таких реченнях стосується узагальненої особи, головний член найчастіше виражається дієсловом 2-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу або наказового способу: *Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнись* (Нар. творчість); **безособові** (головний член називає дію або стан, котрі не мають виконавця чи носія або реалізуються незалежно від них, головний член може бути виражений безособовим дієсловом). Такі речення передають стан людини або природи: *Йому сьогодні сумно. Навколо було надзвичайно тихо* (С. Скляренко).

За наявністю / відсутністю другорядних членів прості речення поділяються на поширені й непоширені. **Поширеним** називається речення, що має другорядні члени на пояснення головних: *Уже дотлів цвітастий ситець літа, оцим полям готований на смерть* (Л. Костенко). **Непоширене** речення складається тільки з предикативного центру, другорядні члени відсутні: *Світить сонце*.

Наявність усіх членів речення або пропуск їх у мовному потоці дає змогу класифікувати прості речення на повні і неповні. **Повним** реченням є те, у якому наявні всі структурно необхідні члени: *Мудрим ніхто не родився, а навчився* (Нар. творчість). У **неповних** реченнях пропущено один або кілька структурно

необхідних членів: *Слабий на випадок надіється, а сильний на самого себе* (С. Воскресенко).

Просте речення може бути ускладненим і неускладненим. **Ускладненими** є такі речення, які містять у своєму складі відокремлені члени, однорідні члени, звертання, вставні слова: *Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою* (М. Коцюбинський). *Нехай в'януть червоні, рожеві, білі й жовті троянди* (Леся Українка). *Ви стомились, Мадонно, і ви подали йому сина ...* (М. Вінграновський). *Це почуття побратимства, мабуть, сповнювало й інших бійців* (О. Гончар).

Граматична основа двоскладного речення складається з головних членів – підмета й присудка. У поширених реченнях, крім головних, наявні другорядні члени речення, які залежать від головних і пояснюють їх. А тому в реченні виділяється група підмета (підмет із залежними другорядними членами) і група присудка (присудок із залежними словами). **Підмет** може бути **простим** (*Минає ніч*) або **складеним** (*Хтось із нетерплячих виривається вперед...* *До них спішать уже кілька бійців*) (М. Стельмах). **Присудок** може бути **простий дієслівний** (*Неначе струни на гітарі перебирає ніжний хтось*) (В. Сосюра) та складений дієслівний або складений іменний. **Складений дієслівний присудок** утворюється з двох слів – змінюваного допоміжного дієслова і неозначеної форми дієслова: *Вона швиденько заходилася поратися біля печі, відкривши заслінку* (І. Багряний). **Складений іменний присудок** – це присудок, до складу якого входять іменна частина та дієслово-зв'язка (наявна чи опущена), що є показником граматичних категорій часу й модальності: *Дерева ніколи не будуть старими* (О. Пахльовська).

До **другорядних членів** речення належать **означення узгоджені** (слово й залежне від нього означення узгоджуються в усіх граматичних формах – роді, числі й відмінку) : *Приємно бродити по теплій калюжі після грому й дощу* (О. Довженко) та **неузгоджені** (нема узгодження хоча б в одній з граматичних форм: *ріка Дніпро, плаття в клітинку*): *Дорога ліворуч була небезпечною; додатки прямі* (синтаксично підпорядковані перехідним дієсловом): *Я люблю очима тишу цілувати* (М. Вінграновський) та **непрямі**: *За тобою завше будуть*

мандрувати очі материнські і білява хата (В. Симоненко); **обставини:** Щоранку йде в холонучі сузір'я одвічний дим одвічних димарів (Л. Костенко).

Речення в українській мові може бути ускладненим. За традицією до ускладнених відносять речення, до складу яких входять однорідні члени, звертання, вставні конструкції, а також відокремлені члени.

Однорідними називаються члени речення, які тотожні за своїм значенням й синтаксичною функцією, відносяться до одного й того ж самого члена речення й поєднуються між собою сурядним зв'язком, виразниками якого є інтонація, сполучники сурядності та паузи. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення. Наприклад: *А по дашку прозорой веранди ходили то дощі, то голуби...* (Л. Костенко). Однорідні члени речення, як правило, виражаються якоюсь однією частиною мови, але іноді можуть бути виражені й різними частинами мови: *Вірив щиро, глибоко, не вагаючись, всім серцем* (В. Козаченко).

Найбільші труднощі викликає розмежування однорідних і неоднорідних означень. **Однорідними** є означення, які, називаючи споріднені ознаки, однаково відносяться до того самого слова й мають із ним безпосередній зв'язок: *Двори стоять у хуртовині айстр. Яка рожева й синя хуртовина* (Л. Костенко). **Неоднорідними** називаються означення, які характеризують предмет з різних боків: *Коло хати у садках темніли купи вишень та стриміли здорові старі дикі груші* (І. Нечуй-Левицький).

Звертання – слово (або сполучення слів), яке називає особу чи предмет, до яких звертається мовець: *Щасливий ти, друже, щасливий дуже* (П. Воронько). Воно не є членом речення. Звертання, як правило, буває виражене іменником у формі кличного або омонімічного називного відмінка й вимовляється з особливою, кличною інтонацією. У ролі звертання можуть бути й такі частини мови – прикметники, дієприкметники, числівники: *Кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями...* (Т. Шевченко); *Летить, вороні, розсідані, чорні, повз хмари вишневі моєї весни* (Л. Первомайський); *З Новим роком! Вітай нас, Двадцятий!* (І. Кулик). Зрідка функцію звертання можуть виконувати займенники у формі 2-ї особи: *Ей*

ви, на моторці! Завертайте до берега! (З газети).

Вставними конструкціями є такі форми, які вводяться в речення для вираження ставлення мовця до висловленої думки (*мабуть, може, безперечно, як кажуть, мовляв, на щастя, на жаль, по-перше, отже, наприклад* тощо). Вставними можуть бути слова, словосполучення і речення: Зрештою, будь-який з літературних жанрів користується тією мірою поваги, на яку він заслуговує (О. Гончар); Одне слово, мистецтво – штука складна (М. Ткач); Боюсь людей, що проживуть, як гості, все життя: від них, чогось мені здається, віє цвинтарем (М. Стельмах).

Відокремлені члени речення – це інтонаційно й за змістом виділені другорядні члени речення, які використовуються в мові для підсилення, пояснення або уточнення смислової ролі якогось члена речення. Вони виділяються з метою надання їм більшої самостійності. До відокремлених членів належать означення, виражені, як правило, прикметниковим або дієприкметниковим зворотом, прикладки, а також обставини, виражені дієприслівником зворотом. Наприклад: *І вона, вибаглива й неприступна, на цей раз сіла поруч з ним, малознайомим, далеким і в той же час неймовірно близьким* (О. Гончар); *Засинає місто над Дніпром, підперезане червоним паском* (В. Миколайчук); *Осіннє небо дивиться на Львів – шляхетних мурів профіль старовинний* (О. Пахльовська); *Томилася вільха, безсило опустивши крила* (М. Хвильовий).

Уточнювальними відокремленими членами можуть бути, крім другорядних, також головні члени речення (вони виконують ту ж синтаксичну функцію, що й слово, яке вони уточнюють): *Ліс, або, як кажуть серби, шума, – це не просто сосни та дуби* (М. Рильський) – підмет; *Сережки на берізках поробились зелено-жовтими, цвіли* (В. Гжицький) – присудок; *Вона навіть не бачила нікого перед собою, окрім одного Пилипка* (Панас Мирний) – додаток; *А в новій просторій хаті й життя нове – у достатках* (А. Головка) – означення; *І лише вгорі, в глибоких зломах, бився крилами сполоханий морок* (М. Коцюбинський).

Схема синтаксичного розбору простого речення

1. Записати речення.

2. Охарактеризувати просте речення а) за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне); б) за емоційним забарвленням (окличне чи неокличне).

3. З'ясувати, речення двоскладне чи односкладне (тип односкладного), поширене чи непоширене, повне чи неповне, ускладнене чи неускладнене.

4. Знайти головні члени речення: а) підмет (простий чи складений); б) присудок (простий дієслівний чи складений (іменний чи дієслівний)).

5. Визначити другорядні члени речення: а) означення (узгоджене чи неузгоджене); б) прикладка; в) додаток (прямий чи непрямий); г) обставина (вид).

Зразок синтаксичного розбору простого речення

Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість (М. Коцюбинський).

1. Просте. 2. Розповідне, неокличне. 3. Двоскладне, поширене, повне. 4. Прибій йде: а) підмет простий, б) присудок простий дієслівний. 5. Другорядні члени речення: а) *колосистого* – узгоджене означення, б) *моря, через мене* – непрямі додатки, в) *кудись у безвість* – обставина місця.

Завдання

1. Виконайте повний синтаксичний розбір речень за поданою вище схемою.

1. Мрію я словами відмикати людське серце (Л. Забашта).
2. Моя княгине, ти ідеш вмирати, піднявши вгору стомлене лице (Л. Костенко).
3. Хто прийде цілувати це каміння? (О. Пахльовська).
4. Хай стане совість на сторожі права! (Л. Костенко).
5. Краса. Збагнуть її – це сонце погасить (М. Рильський).
6. Буду я навчатись мови-блискавиці в клетоті гарячим кованої криці (А. Малишко).

2. Визначте тип односкладних речень. Підкресліть головні члени речення.

1. Пригадуєш ту ніч (В. Дрозд).
2. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше (Нар. тв.).
3. Ніде не ворухнеться, не стрепенеться (М. Коцюбинський).
4. Шилом моря не нагрієш

(Нар. тв.). 5. Похмурніло навколо в ці дні (М. Стельмах). 6. Нічого не хочу знати про твої особисті справи (І. Драч). 7. Над лиманом білять синім, білять білим над лиманом (М. Вінграновський). 8. Тепер тут будували велику пристань (Я. Баш). 9. Зимовий вечір. Тиша. Ми (П. Тичина). 10. Готують молодий пшеничний урожай у бджолинім вересні (А. Малишко). 11. Та у вас тут нічого нема (М. Грушевський). 12. Цінять його на службі (О. Гончар). 13. А в теплій хаті пахне свіжим хлібом (О. Пахльовська). 14. Ще не світало в сутінках сердець (Л. Костенко). 15. Візьми свій келих сонця у життя (С. Йовенко).

3. Перепишіть речення, підкресліть однорідні члени, поставте, де треба, пропущені розділові знаки й поясніть їх. В одному з речень визначте головні й другорядні члени речення.

1. То там то там, од берега до самого верху гір білили чистенькі хатки, то ніби ховаючись од сонця та завірюх попід скелями то потопаючи в долинах в зелених садках (І. Нечуй-Левицький). 2. Солодко стискається щастям захлинається серце моє щире (В. Сосюра). 3. Незабаром налетіла сиза хмара і вкрила блискуче сонце (Панас Мирний). 4. Серця бій і ритми дихання і шепіт крові збери в один міцний порив (А. Малишко). 5. Над дорогою часом попадалась вся в цвіту дика груша або кущ черемхи (М. Коцюбинський). 6. Метелиця відлига сльота й туман ішли навперемін (М. Бажан). 7. Затишок і красу рідної оселі ми осягаємо повнотою лише після розлук і великого мандрування... (Т. Масенко). 8. Задарма в пісні твоїй ллється туга і сміх і сміх дзвінкий і жалощі кохання?.. (І. Франко). 9. Безгоміння безлюддя довкола тільки сонце і простір і сніг (В. Стус). 10. Знов повернувся сюди той проклятий вітер, що прилітає завжди восени і починає битись у вікна і вити, як голодний звір (О. Олесь).

4. Спишіть речення, поставте розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення, з'ясуйте умови їх відокремлення. В одному з речень визначте головні й другорядні члени речення.

1. Може справді книжки про діла неповторні і славні лиш нащадки напишуть захопившись величчям звитяг, бо сучасні поети трударі і вояки недавні дуже скромно і просто писали про власне життя (Л. Забашта). 2. Журавлів було багато, вони летіли

двома розгорнутими ключами та певне забачивши воду збилися закружляли закричали над містом (М. Олійник). 3. Як тільки промовив я там на узліссі свій поклик до гаю зітхнувши грудьми мій голос далеко луною пронісся в гаю таємничім не вчутий людьми (Г. Чупринка). 4. У печі розмальованій по комину густою синькою топилося (Гр. Тютюнник). 5. В кімнаті було видно, бо у вікна текли станційні вогні червоні сині зелені й розмальовували стіни мов квітами. 6. З-під кущів зорили круглі чорні нори лисячі та заячі ходи, а свіжа пороша була густо помережана заплутаними разками слідів (Гр. Тютюнник). 7. Внизу як величезне біле покривало простяглася північна пустиня тундра (М. Трублаїні).

5. *Спишіть, розставляючи розділові знаки. Підкресліть звертання, визначте їх структуру.*

1. Грими моя пісне могутня палка на всім українським роздолі (Г. Чупринка). 2. Вітре дужий вітре вільний скинь з плечей моїх вагу! Батьку Дніпре буйнохвильний збий розлий мою нудьгу (Г. Чупринка). 3. Поезіє сонце моє оранжеве! Щомиті якийсь хлопчисько відкриває тебе для себе щоб стати навіки соняшником (І. Драч). 4. О дзвени голосніш розвивайся повніш казко-пісне майової ночі (О. Олесь). 5. Нічко-мати нічко-втіхо покажи мені у сні образ милий образ дивний (Г. Чупринка). 6. Мій синку нема такого зілля на землі щоб серце лікувати ним (Д. Павличко). 7. Я вірю наша рідна мово що твоя сила воскресне що ти розвинешся чудово (Б. Лепкий). 8. Фантазіє богине легкокрила ти світ злотистих мрій для нас відкрила і землю з ним веселкою з'єднала (Леся Українка). 9. Ой біжи біжи досадо не вертай до хати не пущу тебе колиску синові гойдати (В. Симоненко). 10. Кохайтеся пани-браття коли серцю воля тільки з серцем не жартуйте з дівочим ніколи (Ю. Федькович).

6. *Поставте розділові знаки, де це потрібно. Визначте, у яких реченнях слова **справді, видно, здавалося** є вставними, а в яких – ні. Зі словами **певно, звичайно, кажуть, буває** складіть свої речення.*

1. *Справді добре сміється той, хто сміється останній*

(М. Стельмах). 2. Поки живий, я хочу справді жити (І. Франко).
3. Видно шляхи полтавській і славну Полтаву (І. Котляревський).
4. Видно було вже пізно, бо ніде по хатах не світилося (Панас Мирний). 5. Здавалось заgrimів десь на небі грім (С. Васильченко). 6. Біліло небо, білястим здавалося тонко віблююче повітря (О. Гончар).

Тести

1. У якому реченні підмет та частина присудка виражені інфінітивом?

- а) У кожної людини є про що розповісти (М. Чабанівський);
- б) Керувати – це передбачати (З часопису);
- в) Великій меті – велике життя (П. Загребельний);
- г) Любов до народу – це служіння народові, а не ідея служіння (О. Довженко).

2. У якому реченні присудок узгоджується з підметом у числі й особі?

- а) Я не просто спішу. Я спішу до мети! (Є. Летюк);
- б) Сумління – річ тендітна і марна (Л. Костенко);
- в) Сили миру нездоланні (Н. Рибак);
- г) Заплелися смуток і відрада у контрасти літа і зими (Л. Дмитерко).

3. У якому реченні підмет виражений прислівником?

- а) Дуже корисно побувати ще раз у житті дитиною... (М. Чабанівський);
- б) Люба! Ми у власне вчора досить надивились (В. Коломієць);
- в) Славне моє сьогодні. Завидним і прекрасним буде завтра (М. Рудь);
- г) Сьогодні я такий щасливий, мов вийшов хлопчиком на шлях (В. Сосюра).

4. У якому реченні неозначена форма дієслова виконує функцію означення?

- а) Вчора був даний сигнал починати масову сівбу (Ю. Бедзик);
- б) Яке то щастя – свій народ у світлі бачити (Д. Павличко);
- в) Як гарно вернутись по довгій дорозі додому (Т. Севернюк);
- г) Рідний край щиріш любити навчає нас розлука (Леся Українка).

5. Укажіть речення, у якому наявні дві прикладки:

а) Веснянка-дівчина зі степом вінчана. Віночок – райдуга, музика – грім (В. Василяшко);

б) А човен „Ластівка”, мов птиця, летить на крилах-парусах (В. Скоромовський);

в) На поріг вийшов Степан Петрович Твердохліб, за ним Ярина Хмелик несла на вишитому рушнику хліб-сіль (І. Цюпа);

г) Ніжний шепіт і зітхання – моя Україна (В. Сосюра).

6. *У якому реченні наявна обставина зі значенням місця?*

а) Якщо він лицар, жінка кине квітку, на все життя очима проведе (Л. Костенко);

б) Хліб з нашого поля – це, насамперед, озерненість серця кожного (М. Подолян);

в) І степ – степ аж за обрій (А. Головка);

г) Тихе батьківське поле за поліським селом розляглось (М. Сингаївський).

7. *З'ясуйте, у якому із речень є прямий додаток:*

а) На балконі танцював білий вихор, тополиний пух прилипав до білих занавісок (В. Симоненко);

б) Дорогих перлин коштовних є багато в синім морі (Леся Українка);

в) Росами умилось поле вранці, колоситись жито почало (П. Дорошко);

г) У берези позичила білої сорочки, щоб на неї задивлялись хлопці-ясиночки (Д. Павличко).

8. *Виберіть означено-особове односкладне речення:*

а) У народі кажуть: розумно жити – хвилиною дорожити (З журналу);

б) Я спішу до вас на розмову, на розраду у час вечірній. Перед вами я, мамо, знову в любові моїй безмірній (В. Колодій);

в) Поклич мене. Я по тонкім льоду до тебе знов дорогу віднайду (С. Пушик);

г) Жити – щоб шукати істину, і в цьому щастя (П. Загребельний).

9. *Знайдіть неозначено-особове односкладне речення:*

а) І щоб родині нашій жити в мирі, кую меча, леміш і чересло... (В. Бровченко);

б) Шлях людський не встелили квіти, і на тяжкій дорозі до мети ганебно мати все і водночас нічого не уміти (О. Голованівський);

в) Всі кажуть: кохання – дарунок долі. Якої долі? Доброї чи злої?

(Ю. Мушкетик);

г) Багато крилатих висловів приписують Г.Сковороді (З часопису).

10. Укажіть, у якому рядку наведено називне речення:

а) Велике дерево поволі росте (Нар. творчість);

б) Життя моє – квітник, у ньому рослин багато (Ю. Дмитренко);

в) Час – не хвилини, час – віки і вічність (Л. Костенко);

г) Тиша. Тиша. Вітер жито колише (В. Швець).

11. У якому реченні неузгоджене означення виражене прислівником.

а) Свіча ніколи рівно не горить (Т. Севернюк);

б) І тут озвався отой сивочолий чоловік (В. Симоненко);

в) Карлос вибрав шлях направо, Гвідо вибрав шлях наліво (Леся Українка);

г) Смерекова хата – батьківський поріг, смерекова хата на крутій горі (М. Бакай).

12. Позначте рядок, у якому представлено речення зі складеним підметом:

а) Хочу десь за голубою, за небесною габою я з тобою, милий, будь (П. Усенко);

б) На конференції, в очікуванні звинувачень, Віра і Бела радились щодо можливості розпочати спільний художній проект (В. Лісовий);

в) Україна з Росією нарешті досягли домовленості у питанні газопостачання (З журн.);

г) Англія і Франція, Іспанія й Португалія, Канада й Індія були вражені співом хлопчиків з хору при Академічній чоловічій капелі імені Левка Ревуцького (З журн.).

13. Просте речення ускладнюється:

а) тільки звертаннями й вставними та вставленими конструкціями;

б) тільки звертаннями, однорідними членами речення, відокремленими членами речення, вставними і вставленими конструкціями;

в) тільки однорідними членами речення й відокремленими членами речення;

г) звертаннями, однорідними членами речення, відокремленими членами речення, вставними і вставленими конструкціями й

вигуками.

14. З'ясуйте вид поданих простих речень.

Вид речення

- 1 означено-особове
- 2 неозначено-особове
- 3 узагальнено-особове
- 4 безособове

Приклад

- а) Танцюють, співають, веселяться на вулиці;
- б) Лінивим не находишся – ледачим не наробишся;
- в) Мило мені та спокійно серед тої лісової тиші;
- г) Усоте прославляю буйноту життя;
- д) З неба, як розтоплене золото, ллється світ сонця.

15. З'ясуйте синтаксичну роль виділених слів (цифра позначає наступне слово).

Мова (1)Гоголя – це своєрідний український (2)„говір” за мелодикою, синтаксисом, словником, тому важко рівнопотужно перекласти (3)Гоголя українською: втрачається (4)неповторний аромат українськості.

- а) іменна частина присудка;
- б) прямий додаток;
- в) непрямий додаток;
- г) узгоджене означення;
- д) неузгоджене означення.

16. З'ясуйте вид поданих простих речень:

Вид речення

- 1 означено-особове
- 2 неозначено-особове
- 3 узагальнено-особове
- 4 безособове

Приклад

- а) Задзвонили у Констанці рано в усі дзвони;
- б) Учи дітей не страшкою, а ласкою;
- в) Із можливого в чудесне перекинуто мости;
- г) Вечірнє сонце, дякую за день!
- д) Яка орда нам гідність потоптала?

17. Позначте речення, у якому вставне слово (словосполучення) дає емоційну оцінку повідомлюваному:

- а) Мабуть, людині не можна відриватися від рідного берега (Ю. Мушкетик);
- б) Сумління людське, виявляється, схоже на вулик, його теж можна розтривожити (О. Гончар);
- в) Досі дні стояли теплі, сонячні, а сьогодні, мов на гріх, задощило (О. Гуріненко);
- г) Доброго, кажуть, дождити треба, а лихе – само прийде (Панас Мирний);
- д) А хлібам колосистим, здається, немає кінця (Д. Луценко).

18. Позначте речення зі складеним дієслівним присудком:

- а) Я хочу вам про рідний край сказати (Олександр Олесь);
- б) Я беруся за важку роботу – виглядати синів (О. Сенатович);
- в) Мені дальня зоря буде слати листи вересневими журавлями (М. Ільницький);
- г) Вже клен, що казку розказав бузкам, ліг тінню спати на телігу (Богдан Бора);
- д) У Марії хата була збудована по-новому (І. Сенченко).

19. Позначте речення з неоднорідними означеннями (розділові знаки пропущено):

- а) Вже українське шире слово почув збагнув і визнав світ (Б. Дегтярьов);
- б) У світ ідемо ширими гостинними (В. Каюков);
- в) Навіть через вікна було видно як пухнасті сніги одсвічувались рожевими малиновими бризками зорі (М. Стельмах);
- г) Різкий північний вітер немилосердно бив в обличчя (М. Коцюбинський);
- д) За партами схилились чорняві біляві русяві голівки (І. Цюпа);
- е) Кругом хати росли старі велетенські волоські горіхи (І. Нечуй-Левицький).

20. Позначте речення, граматична основа якого складається з підмета й присудка:

- а) Люблю зелені степи нашої північної України! (О. Кониський);
- б) Аз синім небом уже щось діється (М. Коцюбинський);
- в) Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? (Панас Мирний);
- г) Любуєшся на картину нічної степової краси, смакуєш раєве смакування (О. Кониський);
- д) Рослинам, зібраним на Івана Купала, приписували чудодійні

лікарські властивості (Р. Кобальчинська).

21. Позначте речення зі вставними словами (окремі розділові знаки пропущено):

- а) Я справді вас не побачив;
- б) Справді дурний язик голові не приятель;
- в) Він справді хотів вступити до військового університету;
- г) Буває вечірня зоря золота, буває рожева, а ця ось багрянисто-туманна (О. Гончар);
- д) Буває собаки й самі бігають по полях (М. Вінграновський);
- е) Буває часом сплігну від краси (Л. Костенко).

22. Позначте речення з однорідними присудками:

- а) Нестор ціпенів від страху, притулившись чолом до шибки, та відірвати погляду від вулиці не міг (Р. Іванчук);
- б) Якась вона добра була в той день, і її доброта проглядала чи не в кожному слові (Є. Гуцало);
- в) Огонь пішов по жилах хлопця, і він ясно одчув у собі, ніби од сну пробудившись, одчув творця, художника (С. Васильченко);
- г) Піднімалися з густого верхів'я дикі птахи-орли, і спокійно, могутнім помахом крил різали повітря, і тривожно-ніжним курликанням посилали один одному привіт (О. Івченко);
- д) Ось тільки в лісі туман тримається найдовше, він тут хапається за кожний виярок (Є. Гуцало);
- е) Кінь легко опустився на передні ноги, збив копитами сипкий пісок, перестрибнув рів і помчав через гусячу царину в лугову синь (Б. Дрозд).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Складним називається речення, що складається з двох і більше частин, які мають будову простих речень, об'єднаних в одне ціле за змістом та інтонацією. Наприклад: *Темно-зеленії садки дрімають вже без плоду, і тихо гріються хатки, і верби гнуться в воду* (І. Франко); *У природі ніч існує для того, щоб у тиші росло всяке зілля й відпочивала людина* (М. Стельмах). У кожному реченні по три граматичні центри (граматичні основи): *садки дрімають, гріються хатки, верби гнуться; ніч існує, росло зілля, відпочивала людина*.

Складним можна назвати таке речення, у якому два і більше граматичних центри.

Примітка. *Грамматичний центр в односкладних реченнях виражений одним головним членом.*

За будовою складне речення поділяється на частини. За структурою вони нагадують прості речення. Найголовніші засоби зв'язку між частинами складного речення – сполучники, сполучні слова, інтонація, порядок розміщення частин, вищо-часові та способові форми дієслів-присудків.

Якщо частини складного речення поєднуються за допомогою сполучників або сполучних слів, то вони належать до **сполучникових** речень (складносурядні, складнопідрядні): *Дай людині владу – і вона себе покаже* (Античний вислів). Коли ж частини складного речення поєднуються без сполучників чи сполучних слів, то вони називаються **безсполучниковими**: *Вже скоро осінь закурличе: Як гарно слухать дзвін зорі!* (М. Яременко).

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Складносурядне – це таке складне речення, у якому частини поєднуються інтонацією і сполучниками сурядності як рівнозначні. Між ними немає граматичної залежності, до них не можна поставити питання. Наприклад: *Злітає листя із дібров, і материнка відцвітає* (В. Грінчак); *Село моє не знамените, та вдача горда у села* (П. Перебийніс); *Чи вдарить смерть у серце співом, чи упаду в безодню я?* (В. Сосюра).

Окремі частини в складносурядному реченні поєднуються сполучниками сурядності: єднальними, протиставними й розділовими.

Єднальні сполучники *і (й), та (і), а (і), ні... ні, ані... ані* об'єднують частини складносурядного речення, які позначають події, що відбуваються одночасно або послідовно: *Зітхання лісів лунає легке, і чується квітів зітхання* (Г. Книш); *Для спокійної людини час затримується, і не треба його наздоганяти* (М. Браун-Галковська); *Не стало снігу – й люди ожили, Підвладні силам вічної природи* (І. Гнатюк).

Протиставні сполучники *а, але, та (але), проте, а проте, зате, так, однак* поєднують частини складносурядного речення, у яких зміст однієї протиставляється змісту другої: *Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір*

вибирати (В. Симоненко); *Не важко бути знаменитим, а тільки важко стати ним* (П. Сингаївський).

Розділові сполучники або, чи, то... то, не то... не то, чи то... чи то поєднують у складносурядному реченні частини, які передають роздільність певних дій, явищ: *Не то далекі громи загоготіли, не то задрожала земля* (Б. Лепкий); *Чи це кличе грізне Запоріжжя, Чи засіяна невгамовна Січ?* (М. Щербак).

Схема синтаксичного розбору складносурядного речення

1. Записати, що речення складне, складносурядне.
2. Охарактеризувати речення а) за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне); б) за емоційним забарвленням (окличне чи неокличне).
3. Визначити, зі скількох частин складається речення.
4. З'ясувати, чим поєднуються частини.
5. Встановити розряд сполучників, одиничні чи повторювані.
6. Пояснити смислові зв'язки в складному реченні.

Зразок синтаксичного розбору складносурядного речення

І раптом темінь неба осяяв яскравий спалах, і над землею загуркотів перший грім (Я. Гримайло).

Речення складне, складносурядне; розповідне, неокличне, складається з двох частин, які поєднані сполучником *і*; цей сполучник еднальний, одиничний; смислові відношення – часові, послідовності.

Завдання

1. Виконайте повний синтаксичний розбір речень за поданою вище схемою.

1. Рече Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть (А. Малишко). 2. Сонечко вже сховалось за гай, але через гущавину листя визирало жовтогаряче проміння його (О. Кониський). 3. Дуби гойдались, і тремтіли клени, вгорнуши небо в стомлені гілки (М. Вінграновський). 4. То мучилась душа від самоти, то серце біль почав жалом пекти (М. Бажан). 5. Мати сіяла сон під моїм під вікном, а зійшов соняшник (Б. Олійник).

2. Серед поданих речень знайдіть складносурядні. Визначте граматичні основи кожної частини. Поясніть розділові знаки.

1. Білясті хмарини на очах розпливаються і тануть у барвінковому небі (В. Козаченко). 2. Хай вітер знамена колише й співають в садах солов'ї! (В. Сосюра). 3. З плодів півонії роблять намисто і примушують хворого носити його на шиї протягом сорока днів (М. Золотницький). 4. У балці було вже зовсім темно і впізнати кого-небудь можна було хіба тільки по голосу (П. Панч). 5. Вдалині хиталися дерева і синів задуманий прибій (В. Сосюра). 6. Чужих два слова в пісні буде – і пісня вся тоді чужа! (Д. Павличко). 7. Високий літній день піднявся в ясне небо і вовну білих хмар тримає при землі (М. Зеров). 8. Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко). 9. То плач проймав його, то жаль пронизував наскрізь (Панас Мирний).

3. Поставте пропущені розділові знаки, підкресліть сполучник *і*, що з'єднує однорідні члени речення однією рискою, а той, що з'єднує частини складносурядного речення, – двома.

1. У всякого своє лихо і в мене не тихо (Т. Шевченко). 2. Сонце сміливо розсікало золотими мечами зелену гущавину листя і вигаптувало на стіні якусь фантастичну плахту (Б. Антоненко-Давидович). 3. Завтра вранці прийдуть наші і треба буде починати життя заново (П. Загребельний). 4. Гроза дуже швидко минула і пахучі квіти всі в краплинах (М. Рильський). 5. Весняний вітер стиха віяв над виноградниками і трохи охолоджував зігрітих працюю робітників (М. Коцюбинський). 6. Над водою вставав туман і повівало холодком (С. Васильченко). 7. Тоді ще люди не знали заліза і той період в історії називають кам'яним віком (І. Цюпа).

4. Поставте необхідні розділові знаки, поясніть їх. Цифрою *1* позначте речення з єднальними сполучниками, цифрою *2* – з протиставними, *3* – з розділовими.

Зразок: Багато з села поїхало, і Мартинівка стала сумною (З газети) – 1.

1. Літають лелеки й літають а ти весь час дивишся вгору дивишся в блакить стежачи за їхнім плаванням за їхніми перелетами (Є. Гуцало). 2. Сьогодні писанкарі використовують в основному фабричні барвники але ще й зараз старі жінки розписують яйця бджолиним воском і фарбують природними фарбами із різного зілля (Д. Пожоджук). 3. Прикрашена квітами та стрічками верба ставала „купайлом” – обрядовим деревом на Іванів день і гілки з нього несли на грядку (З календаря). 4. Слово це наш Бог і жити воно має вічно (Я. Гоян). 5. Якось Адоніс поранив вепра і той розірвав його своїми іклами (З календаря). 6. Життя Соломії Крушельницької скінчилося але почала рости її слава на рідній землі (В. Врублевська). 7. Могутні дуби стоять немов вартові сивої слави і на їхніх верхів'ях уляглася наша історія (І. Цюпа). 8. Мудрий син є радістю свого батька а дурний приносить горе своїй матері (Ю. Редько). 9. Не то осінні води шуміли збігаючи в Дунай не то вітер бився в заламах провалля (М. Коцюбинський). 10. То раз хотілося йому наздогнати качок на ставі то намагався ловити кульки води то хотілося йому квітки водяної лілії (І. Вільде).

5. Продовжіть речення. Визначте смислові відношення у новостворених складносурядних реченнях.

- Час летів, немов на крилах, і...
- Уже одспівали по дорогах горби швидким жнивам мелодії свої, і осені...
- Чи то мені здається, чи то...
- Наснилася радість, торкнулась чола, і я...
- Самотність – прірва між людьми, і...
- Пізнайте істину – і...
- Усе іде, але...

Тести

1. Визначте складне речення:

- а) Я схопився на ноги, злякавши якусь пташину на вербі, скинув бриль і почав вмиватися росою (В. Винниченко);
- б) Климко повернувся до куреня, узяв плащ-палатку і, зціпивши

од напруги зуби, одірвав од неї чималий клопоть (Григір Тютюнник);

в) Мати навідалась на якусь тільки хвилину, в теплій вовняній хустці, у фуфайці, у валянках, і, поглянувши на нас, трьох дітей, знову зникла з хати, ховаючись на горищі (Є. Гуцало);

г) Як хороше стояти на березі й кожну крижину проводити прощальним і трохи сумовитим зором і мовчки бажати їй щасливої путі (О. Донченко);

д) Скоро попереду захитався ліс, зелений, густий, в гушавині засріблилась вода (Ю. Збанацький).

2. Позначте складносурядне речення:

а) Півень стояв на порозі у хліві, стріпував крильми, наче поривався летіти понад мерехтливим сяйвом снігів (Є. Гуцало);

б) Вийшов на сизу піщану косу і, струсивши воду, знову заіржав грізно та бойовито, перегукуючись із громами (В. Дрозд);

в) Десь далеко щасливіший од Шептала кінь п'є сонячний ранок, і в прозорім кориті дня того ранку лишається все менше, на самому денці (В. Дрозд);

г) У кожному готовому набої не тільки витрачена моя енергія, а й якась невловима частка самого мене (Б. Антоненко-Давидович);

д) Можливо, не тільки лісник, а й школярі-юннати навідувалися сюди та ще в інші знайомі їм місцинки (Є. Гуцало).

3. Позначте складносурядні розділові речення:

а) Один-однісінький серед морської рівнини бовваніє крейсер вдалині, і, крім нього, ніде ні паруса, ні катерка (О. Гончар);

б) Туго набито паруси, і дужий, рівний вітер легко жене яхту по воді (О. Гончар);

в) Або сина його виженуть із гімназії, не давши йому докінчити курсу, або нехай він, батько, висіче сина різками таки тут, у Полтаві в гімназії (Олена Пчілка);

г) Вони купатимуться й розважатимуться цілий день, а надвечір Віталіків мотоцикл доставить Тоню прямісінько в табір, до самого її намету (О. Гончар);

д) Скинеться зрідка у воді рибина, або нічний птах залопоче у темряві крилами (Б. Антоненко-Давидович);

е) А за вікном то хмарилось, то зрідка зблискував промінь неяскравого сонця (Є. Гуцало).

4. Визначте складносурядне речення:

- а) Набігла друга хвиля і з глузливим шелестом злизала той вогник углиб (А. Дімаров);
- б) Ні, скло було б мертве, а це тіло жило, переливалося ніжним перламутровим поблиском (А. Дімаров);
- в) По небу прокотився невидимий грім і впав десь поблизу, за лісом (В. Дрозд);
- г) Садок волав до неба поламаними руками, по ньому пройшли танки, затоптуючи в землю любисток, м'яту, кущ прабабиної калини (Ю. Яновський);
- д) На полях весна прохукувала теплим духом галявинки на ріллі, на озимині, розтоплювала крижану прозору плівку на струмках (Ю. Яновський).

5. Позначте складносурядні речення, між частинами яких не ставиться кома (окремі розділові знаки пропущено):

- а) Лише птахи кружляють зграями над безмежжям просторів та інколи висуне голову з густої трави сагайдак чи руда гостроморда лисиця (Б. Комар);
- б) А над усім цим, угорі, обабіч спадистої дороги, стоять два вітряки і хрестами крил перелопачують блакитні шовки неба (М. Стельмах);
- в) Скоро почнеться на Дніпрі скрес і визволений Славута понесе на своїх потужних вільних грудях розтрошені крижані кайдани до Чорного моря (Б. Антоненко-Давидович);
- г) Пароплав іде о четвертій пополудні і я ще маю досить часу працювати (Б. Антоненко-Давидович);
- д) Вбраний у граніт високий берег став меншати, видовжуватися і ось його чорна смуга над водою зовсім загубилася серед клеотливої метушні сьогоднішнього Подолу (Б. Антоненко-Давидович);
- е) Богатирське серце землі, ти дасш непереможне життя, і я п'ю його з прозорих джерел, з воркотливих лісових струмків (А. М'ястківський).

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Складнопідрядним називається таке речення, частини якого нерівноправні за змістом і граматично. Незалежна частина називається головною, залежна – підрядною. Вони поєднуються сполучниками підрядності (*бо, якщо, коли, якби, щоб, що, мовби,*

хоч, дарма що, як тільки, незважаючи на те що) та сполучними словами, у ролі яких виступають відносні займенники (*хто, що, який, котрий, чий*) або прислівники (*де, куди, звідки, коли, доки, відколи*). Сполучники лише поєднують підрядні частини з головними; односкладові сполучники вживаються без наголосу. Сполучні слова ж не тільки поєднують частини, а й є членами речення, і до них можна поставити певне питання; односкладові сполучні слова вживаються з наголосом. Наприклад, у реченні: *Біда в тому, що дехто оцінює людей не за їхніми якостями, а за посадами* (І. Цюпа) *що* – сполучник. А в реченні: *Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги* (Григір Тютюнник) *що* – сполучне слово (можна замінити *роса*).

Від головної частини завжди ставимо питання до підрядної: *Пахнуть хлібом слова* (які?), *що мене їх навчила мати* (Д. Павличко) – підрядне означальне; *Мені вивижається* (що?), *як в тихім, ріднім колі Старий дідусь навча своїх онуків* (Леся Українка) – підрядне з'ясувальне; *Ми нові гаї посадим* (з якою метою?), *щоб земля була весела* (М. Рильський) – підрядне мети.

Інколи в головній частині можуть стояти вказівні (співвідносні) слова, які разом зі сполучниками чи сполучними словами утворюють співвідносні пари: *там – де, туди – звідки, як – так, якщо – то*: *Де журавка ходила, Там пшениця вродила* (Нар. творчість); *Якщо ластівка в'є під чиєюсь оселею гніздо, то це передвіщає щастя тій родині* (Г. Булашев).

Підрядна частина може займати будь-яку позицію щодо головної, крім означальних і наслідкових речень, які перед головною частиною стояти не можуть.

За будовою та значенням складнопідрядні речення поділяються на три види: з'ясувальні, означальні та обставинні. Підрядне речення означальне, з'ясувальне, способу дії і ступеня з'ясовує (розширює) якість одне слово або сполучення слів у головній частині речення. Інші підрядні речення пояснюють головне речення в цілому.

Підрядні означальні речення пояснюють іменник головної частини. Підрядна частина до головної приєднується сполучниками *що, щоб, як, наче, ніби* та сполучними словами *який, котрий, чий, що, де, куди, коли, звідки* і відповідає на питання *який? чий?* (у різних відмінках і родах): *Віддайте мені*

мову, якою мій народ мене благословив (Л. Костенко); *Казка – це свіжий вітер, що роздмухує вогник дитячої мрії і мови* (І. Цюпа).

Якщо в головній частині до означуваного іменника додаються вказівні займенники *той, такий*, то підрядна частина передає ознаку, яка виділяє предмет з ряду подібних: *Це ж був такий силач, що річну ялівку [теля] з місця брав і ніс* (Б. Лепкий).

Буває, що підрядна частина пояснює член головної частини, виражений займенниками *той, такий, кожний, все, всякий*, які виступають у значенні іменника. Такі підрядні речення називаються **займенниково-означальними**: *Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість* (М. Хвильовий); *Які мама й татко, таке і дитячко* (Нар. творчість).

Означувані іменники в головній частині можуть бути різними членами речення: *Цвітуть осінні тихі небеса, Де ти стоїш блакитна, мов роса* (А. Малишко); *А справжня слава – це прекрасна жінка, що на могилу квіти принесе* (Л. Костенко). У першому реченні підрядна частина пояснює слово *небеса*, яке виступає підметом у головній частині. У другому – слово *жінка*, яке виступає іменною частиною складеного присудка головного речення.

Підрядні з'ясувальні речення розкривають (з'ясовують) зміст якогось одного слова чи словосполучення в головній частині складнопідрядного речення. Пояснюваними словами в головному реченні при цьому найчастіше бувають дієслова, іменники чи прислівники мислення, мовлення, повідомлення, почування, волевиявлення: *думати, гадати, говорити, усвідомлювати, бачити, бажати, вимога, погроза, звістка, відомо, потрібно, переконаний, радий* тощо.

Підрядна частина з головною поєднується в таких реченнях сполучниками *що, щоб, як, мов, неначе, ніби* та сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий, скільки, де, куди, коли*. Наприклад: *Ти пам'ятаєш, як пахтів полин і колихались грона горобини?* (Л. Череватенко); *Хто горнеться до чужого, Того Бог карає* (С. Воробкевич).

Підрядні обставинні речення виступають розгорнутими обставинами до дії, вираженої в головній частині, або є уточнювальними обставинами до обставин в головній частині.

Підрядні обставинні речення відповідають на питання обставин і поділяються на підрядні місця, часу, причини, мети, умови, допустові, способу дії, міри і ступеня, порівняльні й наслідкові.

Підрядні речення місця вказують на місце або напрям дії, про які йдеться в головній частині, і відповідають на питання *де? куди? звідки?* Вони поєднуються з головною частиною сполучними словами *де, куди, звідки, звідкіль, відкіля*. Наприклад: *Ми підем, де трави похилі* (А. Малишко).

Підрядні речення часу вказують на час дії або стану, про які повідомляється в головній частині, і відповідають на питання *коли? як довго? відколи? доки? на який час?* Вони поєднуються з головною частиною сполучними словами і сполучниками *коли, як, поки, доки, відколи, тільки, як тільки, ледве* та складеними сполучниками *в той час як, в міру того як, після того як, з тих пір як, з того часу коли*. Наприклад: *Людина відчуває свою слабкість тоді, коли її покидають надії* (Б. Харчук).

Підрядні речення причини вказують на причину дії головної частини, пояснюють усю головну частину в цілому і відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?* Вони поєднуються з головною частиною сполучниками *бо, тому що, через те що, від того що, у зв'язку з тим що, оскільки, з тим що*. Наприклад: *Висоти ж духу належать скромним, Бо дух і скромність – брати-близнята* (С. Караванський).

Підрядні речення мети вказують на мету дії в головній частині, відносяться до всієї головної частини й відповідають на питання *для чого? з якою метою? навіщо?* Вони приєднуються до головної частини сполучниками *щоб, для того щоб, з тим щоб, аби*. Наприклад: *Земле, засійся зерном золотим, щоб колосилася нива зелена* (В. Грінчак).

Підрядні речення умови виражають умову, за якої відбувається або може відбутися дія, залежать від усієї головної частини й відповідають на питання *за якої умови?* Вони приєднуються до головної частини сполучниками *якщо, коли, якби, як, раз, аби*. Наприклад: *Якщо жити тільки для себе, своїми дрібними турботами про особисте благополуччя, то від прожитого не залишиться і сліду* (Д. Лихачов).

Підрядні речення допустові вказують на те, що могло б перешкодити дії у головній частині й відповідають на питання

незважаючи на що? Вони поєднуються з головною частиною сполучниками *хоч (хоча), хай (нехай), дарма що, незважаючи на те що, як не, куди не*. Наприклад: *Хоч погода була сонячна й суха, та був холодний осінній вітер* (М. Коцюбинський).

Підрядні способу дії, міри і ступеня вказують на спосіб або ступінь вияву ознаки в головній частині й відповідають на питання *як? яким способом? в якій мірі? скільки? наскільки?* Вони поєднуються з головною частиною сполучниками *як, що, щоб, ніби, мов*. Наприклад: *Треба жити так, щоб кривди не було* (Б. Лепкий).

Складнопідрядні речення, у яких зміст головної частини виявляється через порівняння зі змістом підрядної частини, називаються **порівняльними**. З головною частиною підрядна поєднується підрядними сполучниками *як, мов, мовби, немовби, наче, неначе, ніби* й відповідає на питання *як? як саме? подібно до чого?* Наприклад: *В далеких гарнізонах лісових Дівоча ніжність снилась нам, Як сниться дітям казка* (М. Ночовний). Інколи в порівняльній підрядній частині буває пропущений підмет або присудок, тоді вона є неповною: *Я падав з її рук у сон, як лин в ополонку* (О. Довженко) – пропущений присудок, який легко поновлюється з головної частини.

Підрядні наслідкові вказують на наслідок того, про що говориться в головній частині, пояснюють головну частину в цілому й не відповідають ні на яке питання. Вони приєднуються до головної частини складеним сполучником *так що*. Наприклад: *Теплий туман слався по полю і налив балку по самі віця, так що дерева потопали в ньому* (М. Коцюбинський).

Схема синтаксичного розбору складнопідрядного речення

1. Записати, що речення складне, складнопідрядне.
2. Охарактеризувати речення а) за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне); б) за емоційним забарвленням (окличне чи неокличне).
3. Виділити головну частину і підрядну.
4. Встановити, який член головної частини чи всю її пояснює підрядна частина.
5. З'ясувати вид підрядної частини, на яке питання вона

відповідає.

6. Визначити засоби поєднання підрядної частини з головною.

7. Назвати тип складнопірядного речення.

Зразок синтаксичного розбору складнопірядного речення

Пам'ять могла б убити нас, якби не мала рятівної властивості забувати (Л. Первомайський).

Речення складне, складнопірядне; розповідне, неокличне; головна частина – *Пам'ять могла б убити нас*; підрядна – *Якби не мала рятівної властивості забувати*; підрядне пояснює всю головну частину в цілому; вид підрядної частини – підрядне умови, відповідає на питання *за якої умови?*; засіб поєднання підрядної частини до головної – сполучник *якби*; речення складнопірядне з підрядною обставинною умови.

Завдання

1. Серед поданих речень знайдіть складнопірядні. Накресліть їх схеми, поясніть розділові знаки.

1. Ліс одягався тоді в жовте й червоне листя, а сонце обертало його в золото й вогні (М. Коцюбинський). 2. Як передать журбу без краю, що закувала серце в лід? (В. Сосюра). 3. І стежка, де ти ходила, колючим терном поросла (Т. Шевченко). 4. І жалем серце сильно запеклось, що нікому мене згадати (Т. Шевченко). 5. Благословенна та ясна година, коли дитя читає „Кобзаря” (Д. Павличко). 6. Жнива щороку мали свою незабутню пору, освячену святами, овіяну піснями (У. Самчук). 7. Мова – дивосвіт, духовна планета, на якій живе виплекана людиною незліченна кількість різних слів (І. Вихованець).

2. Замініть прості ускладнені речення на складнопірядні будь-якого типу, назвіть цей тип. Підкресліть граматичні основи кожної частини.

1. Сизуватий колос, затиснутий з двох боків списами остюків, перегойдує на тонких білих ниточках жовто-зеленаві

палички квіту (М. Стельмах). 2. І настав довгожданий ранок, щедро обсіпаний позолотою сонця (Я. Баш). 3. З'єднавши серця воедино, ми стверджували мир на землі (В. Сосюра). 4. Над далекими горбами та ярами небо ніби злилось із землею, вкритою товстим білим сніговим шаром (І. Нечуй-Левицький). 5. Важко кидати землю, не залишивши на ній доброго сліду (І. Цюпа).

3. Поставте необхідні розділові знаки, визначте тип складнопідрядного речення, накресліть схеми. Сполучник підкресліть прямою лінією, а сполучне слово – хвилястою.

1. Коли завітаєш до садиби Коваля враз відчуєш медвяний запах яблук квітів різнотрав'я (І. Шаповал). 2. Доки зірниця тиха і бліда вгорі погасить ранішню лампаду до мудрих книг схиляються на раду юнацький вус і сива борода (Є. Плужник). 3. Коли ти любиш рідний край гори палай! (М. Вороний). 4. Коли розтавали сніги найпершими коло призьби пробивалися зеленими шпичаками півники (І. Цюпа). 5. І нині коли ми проходимо вулицями Києва ми бачимо відображення минулої слави бойових днів у мarmorі й бронзі (І. Цюпа). 6. Вечір співає мелодію рідної пісні що з юних уст злітає (О. Копач). 7. Ти знаєш що ти людина? (В. Симоненко). 8. У нас шляхи називають гостинцями бо галичани гостей далеких і близьких сподівалися сподіваються і будуть сподіватися (С. Пушик). 9. Дід так страшенно кричав від болю що листя на дубах шелестіло (О. Довженко). 10. Найвища скеля лише тоді вінець почесний має коли зів'є гніздо на ній орлиця (Леся Українка).

Тести

1. З'ясуйте, який вид підрядного речення відповідає кожному фрагментові.

Фрагмент речення

- 1 понад усе хотіли, щоб
- 2 зайшов до магазину, щоб
- 3 дуже сподобалася книга, що її
- 4 настільки досвідчена, що

Вид підрядного речення

- А означальне
- Б з'ясувальне
- В умови
- Г мети
- Д ступеня та способу дії

2. Доберіть приклад до кожного випадку вживання розділового знака на місці крапок.

Розділовий знак

- 1 кома
- 2 двокрапка
- 3 тире
- 4 дужки

Приклад

- А Знаю я ... моє ім'я не згасне на прийдешнім сонячнім путі.
- Б Це просто день, що врубється в простір ... Сергій Жадан
- В Ось ранок ... синім возом ... їде ... і сонця сніп в село везе.
- Г Вдихати вітер Батьківщини ... найвище щастя на землі.
- Д І сонце падало за тьмяним морем трав ... на землю маки кинувши червоні.

3. Не можна замінити дієприслівниковий зворот підрядним обставинним у реченні

- А Вийшовши з густого соснового лісу, ми побачили велике поле маків.
- Б Євген Черниш сидів на траві оддалік, спершись підборіддям на руки.
- В Квіти згортали пелюстки, відчуваючи наближення нічної прохолоди.
- Г Почувши про приїзд театру мініатюр, учні зібралися в актовому залі.
- Д Працюючи в сучасних лабораторіях, потрібно мати глибокі знання.

4. Складнопідрядне речення утвориться, якщо серед варіантів продовження речення „Спадала безмісячна ніч...” обрати

- А якось журливо ставало на душі.
- Б неначе занурюючи все в темряву.
- В однак на ганку ще точилася розмова.
- Г так що все птаство затихло.
- Д насувався лячний присмерк.

5. Позначте складне речення, між частинами якого підрядний зв'язок:

- а) Чи то березень зненацька нагадав мені минуле, чи то мені стало шкода моїх весен, чи ще щось (Б. Антоненко-Давидович);
- б) Ще тридцятого липня я дістаю після піврічної перерви свої

мисливські причандали, сідаю на дві години набивати порожні гільзи, і це фактично є вже початок полювання (Б. Антоненко-Давидович);

в) І я не знаю моєї нестримної, дикої радості, чи я вкладаю в яку іншу роботу стільки любові, дбайливості й старання! (Б. Антоненко-Давидович);

г) З цими набоями я вийду на болота й озера, і кожний постріл їхній буде як молодий криполювання (Б. Антоненко-Давидович);

д) Найкращі літні місяці втратили для мене свою ціну: вони заборонені для полювання (Б. Антоненко-Давидович).

• Позначте складнопідрядне речення:

а) Худоба місила по дорогах чорнозем, табунець білокрилих голубів шугав у високості (Ю. Збанацький);

б) А як хто розсердиться або заплаче, так і штовхана дасть (В. Винниченко);

в) Сашко багато читає, одначе тримає все те добро в коморах своєї пам'яті, ні на свою, ні на чужі ниви не сіє (Ю. Мушкетик);

г) І таке це затишне кубельце, так гарно в ньому думається й згадується (Ю. Мушкетик);

д) Перестало виспівувати й витьохкувати птаство всяк на свій лад, і лише дятел стукотів десь недалечко по корі всохлого дерева (Григір Тютюнник).

СКЛАДНОПІРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІРЯДНИМИ

Складнопідрядні речення з кількома підрядними поділяються на три різновиди, або типи: 1) з однорідною підрядністю; 2) з неоднорідною підрядністю; 3) з послідовною підрядністю.

Однорідною підрядністю називається така підрядність, коли всі підрядні частини однакові за значенням і відносяться до одного й того самого члена головної частини або до головної частини в цілому: *Коли копають картоплі, коли спада на землю втома, осінні присмерки землі мене зовуть у невідоме* (В. Мордань).

Тут дві підрядні частини (обставини часу) відносяться до однієї й тієї ж головної частини.

Неоднорідною підрядністю називається така підрядність,

за якої:

1) кілька різних за значенням підрядних частин по-різному відносяться до головної частини: *Коли немає мужніх Піднести голос свій на захист брата, То й майбуття, що ми за ним так тужим, Навряд чи можна в долі сподіватись* (С. Караванський).

Перша підрядна частина умови відноситься до всієї головної, а друга – означальна – до додатка *майбуття* в головній частині;

2) кілька однакових за значенням підрядних частин відносяться до різних членів головної частини: *Він не знав, як плаває Люда, але гадав, що не дуже добре* (М. Трублаїні).

Перша підрядна частина (підрядне з'ясувальне) відноситься до слова *не знав*, а друга (теж підрядне з'ясувальне) – до слова *гадав*, тобто обидві з'ясувальні частини відносяться до різних членів головної частини.

Послідовною називається така **підрядність**, за якої перша підрядна частина залежить від головної, друга – від першої, третя – від другої і т. д.: *Я нетерпляче ждав, коли вересень сполохає над селом ранковий сон чи напівсон отим дзвоном, що пробивається навіть на хутори* (М. Стельмах).

При цьому перша підрядна частина називається підрядною першого ступеня, друга – підрядною другого ступеня і т. д. Кожна з підрядних частин виступає як головна стосовно наступної підрядної.

У складнопідрядних реченнях з послідовною підрядністю підрядні частини здебільшого бувають різних типів; між кожною з них ставиться кома: *Мої співи хай будять зорю і тепло Там, де сонця нема і просвіти, Щоб побільше троянд у тім полі росло, Де не знають про щастя і квіти...* (Х. Алчевська).

Якщо дві підрядні частини поєднуються єднальним чи розділовим сполучником, то кома між ними не ставиться: *Жайворонок живе на світі заради своєї пісні, що дзвенить над степом і кожне колінце якої наповнене світлом, пронизане радістю* (З газети); *Мовчить ліс узимку, коли він закутаний у сніговий саван чи коли дрімає він під завивання злої хурделиці* (З журналу).

Завдання

1. *Серед поданих речень виберіть складнопідрядні речення з однорідною підрядністю. Накресліть схеми цих речень. Поясніть розділові знаки.*

1. Хто не має в серці блискавиці,
Хто не пив причастя із криниць,
Хто мовчав, як раб, в лиху годину,
Той не любить нашу Україну (Г. Гайворонська).

2. Я зіскакую на землю й розмірковую, куди ж гайнути по гриби: в березину чи в загороду Костюків, де весною бувають сморжі, улітку – суниці, а восени – опеньки (За М. Стельмахом).

3. У Грицька Чупринки чимало таких творів, які заворожують поетичним звукописом, які ваблять мелодикою ритму, які чарують дзвінким переливом тонів (М. Жулинський).

4. Любила Мирослава висаджувати разом з матір'ю квіти, і щоб обов'язково під вікном у неї росла матіола, тому що в теплі ночі ця квітка засилала в її розчинене вікно хвилі таємничого і, як їй здавалось, синього запаху (За В. Шевчуком).

5. Запорізька Січ була притулком для всіх, хто протестував проти соціального і національного гніту, хто боровся за вільну волю (О. Апанович).

6. Гідний подиву той факт, що українське слово не стяла шабля, що його не затоптали в болото кінські копита, що воно не розвіялося у вихорі навальних орд, а залишилося сіллю землі й народу (За Б. Харчуком).

2. *Визначте вид складнопідрядних речень з кількома підрядними, намалюйте їх схеми. Сполучник підкресліть прямою лінією, а сполучне слово – хвилястою лінією.*

1. До тебе летіла б край світу, де сходить зоря золота, якби не морози на квіти, якби не минули літа (М. Ткач).

2. Держись, дівчино, батьків, бо як зірвешся з кореня, то весь вік собі занапастиш (В. Близнець).

3. Коли матері хотілося згадати сина, вона йшла до колодязя на шляху, мовби там він її чекає (В. Стус).

4. Цікавою рисою жертвоприношення хліба сонцю є звичай, що зберігся на Буковині, коли молода при від'їзді в дім чоловіка дивиться на схід через дірку калача, хреститься при цьому, а

потім дивиться через отвір калача на захід, південь і північ (М. Сумцов).

5. Вірять, що кожний чоловік має на небі свою звізду, котра світить йому ціле життя й гасне аж у години смерті свого властителя (А. Оніщук).

6. Вища Білого дому моя білая хата, бо за правду стоїть, бо на правді одвіку стоїть (Б. Олійник).

7. Ті, що знають мову квітів, кажуть, що місячними ночами можна почути, як вони шепочуться між собою (Марко Вовчок).

3. *Побудуйте складнопідрядні речення з кількома підрядними за поданими схемами.*

1. [..., (хто...), (хто...),...], бо (...).
2. (коли...), [...], бо (...).
3. [...], (що...), як (...).
4. [...], (де...), (де...), (де...).

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Безсполучникове – це таке складне речення, частини якого з'єднуються в одне смислове та граматичне ціле не сполучниками чи сполучними словами, а інтонацією, ритмомелодійними засобами. Наприклад: *Змарніє день, зіщуляться берези, замре коріння в сизій мерзлоті* (Л. Костенко).

За характером смислових зв'язків між частинами безсполучникового речення вони поділяються на дві групи: а) з однорідними (рівноправними) частинами, які не залежать одна від одної: *Місяць спадає за обрій, Корчитьяся ночі мара* (О. Ольжич); б) з неоднорідними (пояснюваною і пояснювальною) частинами, одна з яких залежить від іншої: *Я зачарований стояв – симфонія досвітня почалася* (М. Хвильовий) (це речення можна умовно так перебудувати: *Я зачарований стояв тому, що симфонія досвітня почалася*).

Поєднання окремих частин у безсполучниковому складному реченні може супроводжуватися й деякими іншими засобами, наприклад, уживанням відповідних слів: *Спочатку примовкли коники, **тоді** шелеснуло листя, **потім** знову запала тиша* (Ю. Смолич) – виділені прислівники інтонаційно вказують на часову послідовність.

Схема синтаксичного розбору безсполучникового складного речення

1. Записати, що речення складне, безсполучникове.
2. Охарактеризувати речення а) за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне); б) за емоційним забарвленням (окличне чи неокличне).
3. Встановити, речення з однорідними чи неоднорідними частинами.
4. З'ясувати, якими засобами виражені смислові й синтаксичні зв'язки між частинами речення.

Зразок синтаксичного розбору безсполучникового складного речення

Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє (Т. Шевченко).

Речення складне, безсполучникове; розповідне, неокличне; з однорідними частинами; засіб вираження зв'язку – інтонація перелічення.

Завдання

1. *Пригадайте прислів'я та приказки, побудовані у формі складного безсполучникового речення. Поясніть, як впливає інтонація таких речень на постановку розділових знаків у них.*

2. *З'ясуйте, які з речень є простими з однорідними членами речення, а які – складними безсполучниковими реченнями.*

1. До порту входить пароплав, везе він пісню тракториста і запах квітів, запах свіжих трав (І. Нехода).

2. Прощай усе: поля, діброви, Дніпро широкий, бір сосновий, убраний в ранню росу (М. Старицький).

3. І знову осінь стала на порі, голосять знову журавлині сурми (С. Зінчук).

4. Гуркіт підвід, рокіт моторів, іржання коней – усе ставало зараз помітно лункішим, ніж удень (О. Гончар).

5. Ллється пісня її – ущухають пташок дзвінкі голоси... (В. Василяшко).

6. І юний шепіт під мовчанням вишні, і перші вдачі, і наївні

вірші – усе було так чесно у житті! (Б. Олійник).

7. Ти милуєшся новою річчю, вона тебе сильно радує, веселить твоє серце (М. Чабанівський).

3. У реченнях розставте всі необхідні розділові знаки, обгрунтуйте їх. Назвіть тип кожного речення.

1. Посієш зерно золоте забринить пшениця як струна (П. Тичина).

2. Лось прокинувся й нащулив вуха у вогкому струмені вітру долинав сухий різкуватий звук (Є. Гуцало).

3. Струмінь вітру доносив запах річкової криги у ньому жив дух примерзлого болота долинали шарудіння прив'ялих стеблинок які пускалися вскач по впалому листю але над усім цим линуло знеможене порипування гілляки (Є. Гуцало).

4. Над річкою і лісом засинювалось небо здалеку-предалеку погуркуючи та поблискуючи накочувалася гроза (Г. Тютюнник).

5. Застосування в медицині барвінок знайшов ще в Стародавньому Римі він був відомий античним лікарям. Його популярність особливо зросла в кінці XVIII століття завдяки видатному письменнику мислителю педагогу й філософу Жан-Жаку Руссо який описав цю свою улюблену рослину в автобіографічному творі „Сповідь” (А. Коваль).

6. Знаю тільки совість порятує світ (М. Сингаївський).

7. Багато снігу багато хліба (Нар. тв.).

8. Людині завжди чогось мало таке життя (М. Зарудний).

9. Летять хмарки в блакиті неозорій шумлять листки зелених верховіть (В. Сосюра).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

Складні речення можуть мати різний вид зв'язку: сурядний, підрядний, сполучниковий і безсполучниковий. Серед них зустрічаються частини:

1) із сурядним і підрядним зв'язком: *Стоять ліси, у млі дрімають, і сонно слухають вони, як солов'ї ляцять-співають...*(М. Чернявський).

[...], і [...], (як...).

2) із безсполучниковим і сполучниковим зв'язком: *На другий день Ярина ледве звелася з постелі; вона взялася за відра, щоб піти на роботу, але почула, що не має сили* (М. Коцюбинський);

[...]; [..., щоб (...), але ...], що (...).

3) із сурядним і підрядним зв'язком: *Люда побачила, що сніпки покривали дощату ляду, і в ту ж мить вони почули приглушений голос, що виходив з-під землі* (М. Трублаїні).

[...], що (...), і [...], (що...).

Тут речення складається з чотирьох частин, поєднаних сурядним і двома підрядними зв'язками.

Завдання

1. *Визначте тип кожного речення, накресліть схеми, поясніть розділові знаки.*

1. А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка (М. Стельмах).

2. Мовний етикет постав із живої мовної практики народу, його норми широко представлені в народній педагогіці, яка невтомно дбає про шанування людської гідності (М. Стельмахович).

3. Мистецькі успіхи відкрили перед Соломією Крушельницькою двері всього світу, але вона добре закарбувала, що світ належить лише тому, хто має Батьківщину! (В. Врублевська).

4. Серед кривдних сирітських буднів американка Анна Джервіс вимріяла думку: люди повинні мати єдиний день на рік, коли всі разом вшановуватимуть і матір-неньку, і матір-землю, і Матір Божу (3 календаря).

5. Любисток-трава успішно слугує цілком земним, буденним справам: у ньому купають немовлят, дівчата миють ним волосся, щоб було гарне і блискуче (3 журналу).

6. Першого січня кожного року в Запорозькій Січі скликали раду, у якій брали участь з однаковими правами всі запорожці, і там кожен курінь обирав собі на цілий рік курінного

отамана й кухаря, а після того всі разом голосували за кошового отамана, військового суддю, писаря й осавула (А. Кащенко).

7. Нещасна, неправдива людина, що добровільно й легко зрікається рідної мови; щаслива, праведна людина, що в радості й горі буде слово своєї землі (Б. Харчук).

8. Небо було сіре, під ногами чавкало болото, а з мокрих стріх нудно спадали краплі, стрибали на тріски й розбивались на маленькі дробі (П. Панч).

9. Багато сходив я стежок і доріг, подій пережив я багато, та серце жагуче і вірне зберіг (М. Марфієвич).

Тести

1. Позначте складне безсполучникове речення:

- а) Часом присниться синій барвінок, сивий полин, сум чебрецевий, озеро в лісі, тихий зарінок (я не крицевий) (В. Стус).
- б) Дерево міцне корінням, людина – горінням (Нар. творчість).
- в) Печаль в очах – ознака українця – віками вгризлась в генетичний код (В. Лелек).
- г) З дитинства люблю гомінкий вітерець, І трель солов'їну у вітах дібров, Незайману ширість дитячих сердець, Озерність очей і беззмарну любов... (В. Майко).

2. Позначте схему, яка відповідає реченню:

Не знав, не знав звіддар гострородий, Що в анτισвіті є антизірки, Що у народах є антинароди, Що у століттях є антивіки (Л. Костенко):

- а) [, () ,], () , () ;
- б) [], () ;
- в) [], () , () , () ;
- г) [], [], () , () , () .

3. Укажіть, до якого типу синтаксичних одиниць належить речення:

Я благословляю життя, я побожно цілую руки його, я стою навколійки перед ним і через те сприймаю все, що є в ньому (В. Винниченко):

- а) складнопідрядне речення із сурядністю;
- б) складнопідрядне речення з послідовною підрядністю;
- в) багатоконпонентне складне речення з безсполучниковим зв'язком та сполучниковим (підрядним);

г) багатокomпонентне складне речення з безсполучниковим зв'язком та сполучниковим (сурядним).

4. Позначте схему, яка відповідає реченню:

Якщо і я до старості дійду, То хочу вмерти ранньою порою, Як він (Петрарка), на книги впавши головою, Мов уклонившись творчому труду (І. Савич):

а) [], (), ();

б) (), [], (), ();

в) (), [];

г) (), [], ().

5. Позначте складнопідрядне речення з підрядною частиною ступеня і способу дії:

а) Я так люблю життя, що хотів би прожити його до останньої хвилини (О. Олесь).

б) З неба нависли важкі сірі хмари, так що не видно було жодної зірки й навіть малесенького блакитного клаптика, не чути було й пташиного переключу (М. Хвильовий).

в) На небі збиралися великі хмари, так що можна сподіватися дощу (Н. Рибак).

г) Так гарно, та вільно, та весело було Андрієві повесні та влітку в рідному селі та на рідному подвір'ї (В. Козаченко).

6. Укажіть єднальне складносурядне речення з причинно-наслідковими відношеннями:

а) Крига скресла, затріщала, і буйна вода затопила все (В. Кучер).

б) Тремтить ріка, і хилиться до неї на тому березі ріденький ліс (Є. Плужник).

в) Я співаю пісню морю, і воно мені співа (О. Олесь).

г) Мене хтось пісню широкою стриває, і квіти кидає захоплено юрба (О. Олесь).

7. Позначте безсполучникове складне речення з пояснювальними відношеннями між частинами:

а) Сині сливи падають на траву – Вже трава не зелена, а синя (Г. Чубач).

б) Пахне літо полуницями, Пахне місто, наче сад (Г. Гордасевич).

в) Можна сміливо стверджувати: ліс дає людині саме життя (Б. Харчук).

г) Рани гояться – Рубці лишаються (Г. Гордасевич).

8. Укажіть, до якого типу синтаксичних одиниць належить

речення:

Мене ліси здоров'ям напували, коли бродив у їхній гущину, мені поля задумливо шептали свої ніким не співані пісні (В. Симоненко):

- а) складнопідрядне речення з однорідною підрядністю;
- б) складнопідрядне речення з однорідною підрядністю й послідовною підрядністю;
- в) багатокомпонентне складне речення з безсполучниковим та сполучниковим (підрядним) зв'язком;
- г) багатокомпонентне складне речення з сурядністю й підрядністю.

9. Укажіть, до якого типу синтаксичних одиниць належить речення:

Я так тебе люблю, що стримати не в силі захоплених пісень, що ллються через край (В. Сосюра):

- а) складнопідрядне речення з однорідною підрядністю;
- б) складнопідрядне речення з неоднорідною підрядністю;
- в) складнопідрядне речення з послідовною підрядністю;
- г) складнопідрядне речення з однорідною підрядністю й послідовною підрядністю.

10. Укажіть, до якого типу синтаксичних одиниць належить речення:

Січовик узяв бандуру, торкнувся її струн, і луна повторила пісню, яку на повен голос заспівав старий бандурист (Марко Вовчок):

- а) складнопідрядне речення з послідовною підрядністю;
- б) багатокомпонентне складне речення з сурядним і підрядним зв'язком;
- в) багатокомпонентне складне речення з різними видами зв'язку: сполучниковим (сурядності) та безсполучниковим;
- г) складнопідрядне речення з неоднорідною й однорідною підрядністю.

11. Виберіть складні речення.

- а) Трістан блукав по лісі, ловив зелений шум (Леся Українка);
- б) Заснули доли, і полонина в тиші спить (О. Олесь);
- в) Багряні смуги на обрії тугішали, звужуючись, і були схожі на лаз у той задушливий день (Є. Гуцало);

г) Щоб зірвати одну квітку, треба виростити десять (В. Сухомлинський);

г) Сьогодні пройшла гроза і грім ударив десь збоку (І. Сенченко).

12. У яких реченнях допущено пунктуаційні помилки?

а) Оселя гуцула стояла на високій кичері, а внизу клетотів, пінився бурхливий Черемош (І. Цюпа);

б) Надвечір згубилася десь мряка, і густий дощ спустився на землю (О. Кобилянська);

в) Сосни стривожено зашелестіли і стало тихо-тихо... (М. Зарудний);

г) Не все те не правильне що тобі не зрозуміле (Г. Сковорода);

г) Я знаю, кожній дитині потрібна ласкава увага батьків (В. Сухомлинський).

13. Який зі сполучників може з'єднувати частини складносурядного речення?

а) бо;

б) коли;

в) чи то;

г) щоб.

14. Яке з наведених речень є складносурядним?

а) Яке ж може бути українське небо, як не синє, чисте, аж душа в radoшах розпливається (А. Чайковський);

б) Сонце, те невсипуще джерело всього життя, простирає на небі своє панування, ogrиває своїм блискучим промінням усю землю (А. Чайковський);

в) Обрій почала огортати все густіша й густіша темрява, і небо стало схожим на густо розведену у воді синьку (Г. Тютюнник);

г) Мудре і добре слово дає радість, нерозумне і зле приносить біду (В. Сухомлинський).

15. У яких реченнях допущено пунктуаційні помилки?

а) Тільки той може творити історію, хто сьогодні бореться й живе (М. Рильський);

б) Над голубими вітряками плив журавлиний караван неначе кликав нас у далеку дорогу (В. Симоненко);

в) Як не буде птахів, то й людське серце стане черствим (М. Стельмах);

г) Відомо: що легко нам усім буває сплутати щирість і

підступність (В. Земляк).

16. Чи є правильним твердження: „Частини складнопідрядного речення поєднуються між собою тільки інтонацією та сполучниками підрядності”?

а) так;

б) ні.

17. Визначте складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною.

а) Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина (Т. Шевченко).

б) Знову нас оточує чарівна краса, яка владно заповнює очі і серце (Т. Масенко).

в) Уночі люблю дивитись, як креслять засинений осінній небосхил падучі зорі (Є. Плужник).

г) Вона відчуває ті місця, з яких сила земна переходить у людину (К. Мотрич).

18. Чи правильне твердження, що двокрапка між частинами складного безсполучникового речення ставиться тоді, коли друга частина розкриває, доповнює зміст першої частини?

а) так;

б) ні.

19. Укажіть складнопідрядні речення з підрядною обставинною частиною причини.

а) Я люблю світлу музику серпня, бо неначе купаюся в ній (С. Пушик).

б) Погода стояла тепла й сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли (Г. Тютюнник).

в) Коли сходило сонце багряне, пригиналися трави сумні (Ю. Клен).

г) Висоти ж духу належать скромним, бо дух і скромність – брати-близнята (С. Караванський).

20. Знайдіть складнопідрядне речення з підрядною обставинною часу.

а) Люблю, коли хвилі шумують, лишаючи слід (В. Симоненко).

б) Цілий великий сад, хоч їх тільки двоє (І. Багрянний).

в) Я обламаю хвилинам пальці, щоб не сплітались в печаль годин (Л. Костенко).

г) Доки сонце зійде, роса очі виїсть (Нар. тв.).

СПОСОБИ ВІДТВОРЕННЯ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

У процесі спілкування часто виникає потреба передавати чи відтворювати висловлювання інших мовців. В українській мові для цього є різні способи: пряма мова, діалог, цитата – пряма передача чужої мови й непряма мова – непряма передача чужої мови.

Пряма мова – це чуже мовлення, передане дослівно, з повним збереженням змісту й інтонації. Пряма мова завжди супроводжується словами автора, які вказують, кому вона належить. У складі слів автора є спеціальні слова, що вводять пряму мову, певною мірою з'ясовують її особливості: *відповідати, говорити, зазначати, заявити, запитувати, казати, підкреслювати, зауважити; питання, відповідь, пропозиція, команда, шепіт* тощо: *Діти кажуть: „Ми Вітчизну нашу любимо святу!”* (П. Тичина); *„Земля найкраще пахне восени”, – говорить сам до себе Тимофій* (М. Стельмах); *„Не вернеться! – Заграло, сказало Синє море. – Не вернеться, Навіки пропали!”* (Т. Шевченко). Із прикладів бачимо, що слова автора можуть стояти перед прямою мовою, в середині або після неї.

Пряма мова становить особливу синтаксичну будову, близьку до безсполучникового складного речення.

Непряма мова – це чуже мовлення, передане тільки зі збереженням змісту висловлюваної думки без збереження форми та інтонації висловлювання. Пор.

Пряма мова

*У казці говориться:
„Народилась ця пташка
із сонячного вогню”
(В. Сухомлинський)*

Непряма мова

*У казці говориться, що
народилась ця пташка
із сонячного вогню*

При заміні прямої мови непрямою займенники й дієслівні форми 1-ї і 2-ї особи замінюються займенниками й дієслівними формами 3-ї особи. У реченні з непрямою мовою займенники й прислівники стають сполучними словами, а питальна частка *чи* – сполучником.

У результаті заміни прямої мови непрямою утворюється складнопідрядне речення із з'ясувальною підрядною частиною.

Пряма мова й слова автора вимовляються з різною інтонацією: пряма мова має інтонацію питального, розповідного чи окличного речення, а слова автора супроводжуються розповідною інтонацією. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, вони вимовляються з пониженням голосу й невеликою паузою. Слова автора, що стоять після прямої мови, вимовляються трохи прискорено й з пониженням голосу. Слова автора, що стоять в середині прямої мови, ділять речення на три частини: I частина прямої мови вимовляється з підвищенням голосу, II – залежно від мети висловлювання, а слова автора виділяються паузами з обох боків і вимовляються з інтонацією вставних слів, зі зниженням голосу в кінці.

У реченнях з прямою мовою вживаються різні розділові знаки. Пряма мова завжди береться в лапки. Слова автора виділяються так:

1) якщо слова автора йдуть перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а перше слово прямої мови пишеться з великої літери: *Їм у вічі кажемо: „Прозріти час, бо чесність бездіяльна – той же злочин”* (І. Муратов);

2) якщо слова автора йдуть після прямої мови, то між ними ставиться кома (знак питання, знак оклику, три крапки) й тире, а слова автора розпочинаються з малої літери: *„Цього року, мабуть, урожай буде”, – каже Панас* (А. Чайковський);

3) у середині прямої мови:

а) слова автора виділяються комою й тире з обох боків, якщо стоять на тому місці, де при відсутності їх не стояв би ніякий знак або стояли б кома чи крапка з комою, двокрапка чи тире: *„Щодня, – думав він, – ми живемо, щоб померти на ніч і знову народитися вранці”* (В. Шевчук);

б) якщо слова автора стоять після знака оклику чи знака питання, то перед ними ставиться тире, а після них – крапка й тире. Пряма мова продовжується з великої літери: *„За віщо, за віщо я мушу терпіти стільки прикростей? – думав він, бігаючи по хаті. – Чи ж я хотів одібрати від них хліб?..”* (М. Коцюбинський);

в) перед словами автора вживається кома і тире, а після них крапка й тире тоді, коли вони стоять там, де повинна бути крапка. Друга частина прямої мови починається з великої літери: *„Це*

музика весняних лу́гів, – кажу дітям. – У ставу ви бачите віддзеркалення синього небозводу” (В. Сухомлинський);

г) якщо слова автора вказують на продовження прямої мови, тоді після них ставиться двокрапка й тире, а друга частина прямої мови починається з великої літери: „Аби хоч не побачив хто, – подумав та й порадив синові: – Ти отам поміж очеретами бовтайся” (Григір Тютюнник).

Різновидами прямої мови є діалог і цитата.

Діалогом (полілогом) називається пряма мова двох або кількох осіб. Він складається з реплік (запитань і відповідей або повідомлень), які беруться в лапки й між якими ставиться тире: „Маленький вугляр?” – „Так”. – „А ти бачиш сонце?” – „Бачу”. – „То чого ти хочеш від нього, хлопчику?” – „Тепла і ласки” (Г. Кирилюк).

У друкованих текстах частіше кожному репліку починають з нового рядка, а перед нею ставлять тире. Якщо репліка супроводжується словами автора, то ставляться ті самі розділові знаки, що й при прямій мові.

Ви швиденько одягаєтесь, вкладаєте все в рюкзак.

– *Ну, будьте здорові! Не сумуйте. Деньків за два я буду.*

– *А рушницю ти взяв?*

– *А й справді, де ж це вона?*

– *Та я стола нею підперла, бо ніжка поламалась.*

– *Та хіба ж можна рушницею?!*

– *А що їй зробиться? Хоч яка-небудь користь із неї* (Остап Вишня).

Цитата – це точно переданий уривок якогось твору, чийсь слова, що вводяться в текст для пояснення чи підтвердження правильності висловлюваних думок. Цитата – різновид прямої мови. Вона оформляється так само, як і пряма мова (за наявності слів автора): Український філософ Г. Сковорода стверджував: „Шукаємо щастя по країнах, століттях, а воно скрізь і завжди з нами...”.

Якщо цитата виступає частиною речення, тоді вона береться в лапки, але пишеться з малої букви: *Правильно говорять, що „ситий голодного не розуміє”*. Якщо в цитаті опускаються окремі слова, речення, то на їх місці ставляться три крапки: „... Роль Куліша в історії української літератури і

громадського руху ... без сумніву, дуже велика”, – писав на початку 30-х років. професор Київського університету О. Дорошкевич.

Примітка: Якщо цитується вірш або окрема строфа, то лапки не ставляться: *Злиття радості буття з громадянськими почуттями добре висловив литовський поет Ю. Марцінкявічус:*

*Плекайте в дітях, матері,
Любов до рідної Вітчизни,
Щоб їх серця і височини,
І світла прагли, і зорі.*

Завдання

1. Прочитайте речення, поясніть розділові знаки при прямій мові й цитатах.

1. „Сюди, мабуть, ніколи не залітали степові наші птахи, – подумав Казаков. – А ми залетіли” (О. Гончар). 2. Стрясають сни, зсипають мрії, І гомонять: „Засни! Засни! Забудь!” (Б. Лепкий). 3. „Чого, з якої речі?” – питаю. 4. „Засмієтесь на кутні!” – думав собі. 5. „Разом!” – скомандував пречудесним тремтливим тенором Сергуня Чабан. 6. „Здрастуйте, тату!!! – прочитав Устим і закашлявся. – Тату! Приїжджайте! Я вас ждатиму”. 7. А в голові бухкало: „Каліч... Каліч...” (З тв. Григора Тютюнника). 8. Леся Українка була тим самим пророком, якого Франко назвав „трохи чи не самотнім чоловіком” на всю тодішню Україну (З журн.). 9. Українська мова була поставлена в центрі полігону, де проводився експеримент „злиття мов” (З журн.). 10. Великий Платон сказав: „Думки управляють світом”.

2. Поставте пропущені розділові знаки.

1. Люди що створили цю живу красу мабуть у душі поети подумав я оглядаючи все навколо (І. Цюпа). 2. Взяла зілля поклонилась Спасибі бабусю (Т. Шевченко). 3. Ой буде муки на мої руки подумала Мотря. 4. Робить робить а далі питає сам у себе Нащо? (З тв. М. Коцюбинського). 5. Під враженням від почуті одного разу ввечері на Кос-Аралі української пісні Т. Шевченко написав Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос – більш нічого. А серце б’ється, ожива, як їх почує! (З підручника). 6. Мамко гукаю сміючись та ви ж у мене ще зовсім

молоденькі (Ю. Збанацький). 7. Коли б треба було окреслити творчість Лесі Українки одним словом писав М. Рильський то найвідповідніше слово було б – боротьба (Л. Міщенко). 8. Та мені зав'язали руки люди Хай страждає кажуть треба так (І. Драч).

3. Складіть речення, ввівши в них цитати – вислови видатних людей про вчителя.

1. Я з рук твоїх давно пішов у люди, у життя бурхливе, грозянні моря, учителю мій!.. Тебе я не забуду моєї юні радісна зоря! (В. Сосюра). 2. Як може добре виховати дитину той, хто сам не був добре вихований! (Ж.-Ж. Руссо). 3. Учитель має бути не тільки наставником, але й другом дітей, разом з ними переборювати труднощі, переживати, радіти і вболівати з невдач (І. Цюпа). 4. Мудрість влади педагога – це передусім його здатність усе розуміти (В. Сухомлинський).

4. Складіть діалог на одну з тем: „На морі”, „У гостях у бабусі”, „У бібліотеці”, „Цікава книга”, „До музею”, „У картинній галереї”.

5. Випишіть з художніх чи публіцистичних творів п'ять-шість речень, у яких можна пряму мову замінити непрямою. Замініть і запишіть, поясніть розділові знаки.

6. Запишіть текст у вигляді діалогу, поставте розділові знаки.

Юрку сказала мати відвертаючись від вікна. Вставай! Вона підійшла й схилилася над Юрою. Юра потягся назустріч їй весь затремтівши й завмерши від щастя. Мама! ...Мамо! Запитав Юра. А чому дерева зелені? Мати радісно дивилася на Юру якусь мить і щасливо засміялася. Як виростеш і будеш великим тоді знатимеш усе! Почекай (Ю. Смолич).

7. Допишіть до слів автора пряму мову. Переробіть речення так, щоб слова автора стояли після прямої мови. Поясніть розділові знаки.

1. Мати сказала ... 2. Дитя несподівано вигукнуло ... 3. Сестра порадила братові ... 4. Однокласники вирішили ...

5. Учитель запитав у мене ... 6. Бабуся порадила ...

Тести

1. *Неправильно вжито прийменник у реченні*

- а) Пожежа спалахнула через недотримання елементарних норм безпеки.
- б) Уважно прочитайте інформацію про розмір ввізного мита.
- в) Один з енергоблоків електростанції зупинили на вимогу екологів.
- г) Школярі знову мають вимушені канікули із-за лютих морозів.
- д) У нашій школі вже кілька років поспіль працює дебатний клуб.

2. *Розділові знаки при передачі чужої мови правильно вжито в реченні*

- а) Один мудрець вдало підмітив: Чим більше пізнаєш людей, тим більше починаєш любити тварин.
- б) Павло Тичина сказав про Сквороду „Великий наш філософ щедрю залишив нам спадщину по собі: обсягом широку, змістовністю глибоку і щодо світогляду свого – чисту та моральну”.
- в) „Ще б ми стільки прочитали, як ти, – докинула Василина і пояснила подрузі: – Взимку цілі ночі просиджує над книжками”.
- г) Коли садили капусту, господарка хапалася за голову – „Дай же, Боже, час добрий! Щоб моя капусточка приймалась і в головки складалась, щоб із кореня була корениста, а із листу голосистая!”
- д) „А в нашій учительській роботі треба, щоб минули роки й десятиліття, поки стане людиною той, хто несміливо переступив поріг школи і вивів на папері олівцем перші палички та кружечки, написав перше слово”, думав учитель.

3. *Граматично правильна відповідь на запитання „Котра година?”*

- А дванадцять тридцять
- Б половина дев'ятої
- В десять хвилин першої
- Г без двадцяти десять
- Д за п'ять одинадцять

8. *Позначте речення з непрямою мовою, побудоване правильно:*

- а) Мирослава сказала Захарові Беркуту, що я бачила твого сина;

- б) Микола сказав Нимидорі, що пан хоче віддати нас у москалі;
 - в) Мирослава благала батька, щоб він лишився тут, між своїми людьми;
 - г) Мирослава сказала Захарові Беркуту, що твій син у монгольській неволі;
 - д) Захар Беркут скрикнув, що мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю.
9. Позначте речення, яке не потребує редагування:
- а) Всупереч нашого бажання, збори перенесли на наступний тиждень;
 - б) Згідно наказу директора, учні повинні два дні відпрацювати на будівництві спортзалу;
 - в) Всупереч прогнозам синоптиків, липень був дощовим;
 - г) Завдяки одержаної допомоги, учні змогли здійснити подорож до моря;
 - д) Відповідно з розкладом занять спортивних секцій, заплановано проведення змагань.

ПУНКТУАЦІЯ

Правило, у якому йдеться про вживання пунктограми, називається пунктуаційним. Загальні пунктуаційні правила такі:

1) крапка вживається:

- а) у кінці розповідного або спонукального речення, якщо воно вимовлене без окличної інтонації: *Весь народ піднімається до мене* (П. Загребельний);
- б) як знак незакінченості слова на письмі, наприклад: *тов.* (товариш), *гр.* (громадянин).

Крапка не ставиться:

- а) в абрєвіатурах між складовими частинами: *ООН, ВНЗ*;
- б) у скорочених назвах метричних мір: *г* (грам), *кг* (кілограм), *м* (метр), *т* (тонна);
- в) у кінці заголовків, на вивісках, штампах.

2) кома ставиться:

- а) між однорідними членами речення. *Яким любив жайворонків, полиновий тлін, сонячні дні й тишу* (В. Шевчук). *Чи то садок видніє, чи город, чи поле?* (Панас Мирний). *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко);
- б) перед словами: *а саме, як-от, як та ін., що стоять у*

реченнях з однорідними членами після узагальнюючих слів: *Весільний обряд складається з трьох частин, а саме: заручин, сватання й весілля* (З календаря);

в) для виділення звертань: *Народе мій, до тебе я ще верну!* (В. Стус);

г) після вигуків, якщо вони вимовляються з окличною інтонацією меншої сили, ніж наступні слова в реченні: *Гей, на коні, всі у путь!* (П. Тичина);

г) для виділення вставних слів і вставних речень: *Певно, це і є велике щастя: в саджанцях побачити мудрий ліс* (П. Дорошко); *На наш погляд, ця думка не може бути визнана правомірною* (З газети);

д) для виділення порівняльних зворотів, що вводяться словами як, мов, немов, ніби, як і, ніж і та ін.: *Із степу, як із вогкої печери, тягло свіжою прохолодою* (О. Гончар); *Ліс трепетав, тривожився, як велика, стомлена людина* (В. Чемерис);

е) для виділення підрядних речень: *Згадай той час, як ти ягнята пасла* (Леся Українка). *Ми зустрілися там, де молодість наша минула* (А. Яна);

е) для виділення прикладок: *Дмитрик, восьмилітній хлопчик, вискочив з душної низенької хати* (М. Коцюбинський);

ж) для виділення відокремлених членів речення: *Увійшовши в дім Верби, Олена спинилась на порозі великої кімнати* (О. Бойченко). *Квіти, посаджені на клумбі, виднілись здалеку* (Із журналу);

з) для виділення зворотів, що обмежують або уточнюють зміст усього речення й починаються словами: крім, за винятком, особливо, включаючи, замість, наприклад і под. (якщо вони виразно інтонаційно відокремлюються): *Гризуни, наприклад ховрашки, завдають багато шкоди людям* (З підручника);

и) для виділення частин складного речення: *Зеленіють жита, і любов одцвіта, і волошки у полі синіють* (В. Сосюра). *Пора вечірня наступала, денна пора ще своїх прав не віддала* (М. Хвильовий).

3) крапка з комою ставиться:

а) між реченнями, що входять до безсполучникового складного речення, коли вони поширені або в середині їх уже є

розділові знаки: *Було, мабуть, гарно: вночі випав сніг, і сліпучо-біла вулиця леліяла сріблом; крізь просвічені скісним заплудневим сонцем шибки вікон зеленіло ялинкове гілля* (В. Дрозд);

б) між реченнями – частинами складносурядного речення, зв'язаними сполучниками а, але, проте, однак, все ж таки (рідше – і, та), якщо ці речення мають значний обсяг або в середині їх є коми: *Ся розмова лишила в мені якийсь гіркий несмак; але миритися, брати назад свої слова у мене не було бажання* (Леся Українка);

в) між групами незалежних речень, коли необхідно вказати межі між ними на відміну від розмежування окремих речень: *Щойно полуниця відходить, а вже буріють вишні-петринівочки, шовковиця сиплется, а там зажовтіють абрикоси; буває так наспіє полуниці, що жінкам невправка з нею, тоді оголошується загальна мобілізація, уже й металурги лаяють поруч з дітьми по садках...* (О. Гончар).

4) двокрапка ставиться:

а) після узагальнюючого слова або словосполучення перед однорідними членами речення: *І все поволі зникає: море, скелі, земля* (М. Коцюбинський). *Чарівний світ пливе переді мною: сині води, білі піски, хати на високих берегах* (О. Довженко);

б) між двома реченнями, що входять до складу безсполучникового складного речення, якщо друге речення розкриває зміст першого в цілому або одного з його членів, а також указує на причину того, про що йдеться в першому реченні: *Та ось мов щось замиготіло: майнув огонь на байдаці* (М. Чернявський). *Між людьми запала тиша: відверте повідомлення Оксена приголомшило їх* (Г. Тютюнник).

5) тире ставиться:

а) між підметом і присудком, коли останній виражений іменником або кількісним числівником у називному відмінку, а дієслова-зв'язки немає: *Мистецтво – найкращий педагог* (О. Гончар);

б) між підметом і присудком, коли один із членів речення (або обидва) є інфінітивом: *Життя прожити – не поле перейти* (Нар. тв.);

в) між підметом і присудком перед словами **це, це є, оце, то,**

ось, (це) значить: *Любить свій край – це для народу жити* (В. Сосюра);

г) на місці пропущеного члена речення, переважно присудка: *Без витoku нема ріки, як без коріння – крони* (Ю. Осадчук);

г) перед узагальнюючим словом, що стоїть після однорідних членів речення: *Луки, гори, пишні сади – все зелене й пришишкле* (О. Гончар);

д) після переліку, якщо перелік йде за узагальнюючим словом і не закінчує речення: *Українські дореволюційні письменники: Шевченко, Марко Вовчок, Панас Мирний, Нечуй-Левицький – багато творів присвятили зображенню жахливої долі українського народу* (З підручника);

е) для виділення прикладок, якщо вони стоять у кінці речення й перед ними можна, не змінюючи змісту, вставити – а саме: *У своїм невеличкім гурточку він (Гуца) завів новину – гуртову працю* (М. Коцюбинський);

е) між частинами безсполучникового складного або складносурядного речення, коли перша частина виражає причину або умову, а друга – наслідок: *Вдарю шпорами під боки – кінь летить стрілою* (Нар. тв.). *Прочитаєш – і стануть снитися жито, поле, густий курай* (К. Герасименко);

ж) між частинами безсполучникового складного реченнями, коли їх зміст різко протиставляється: *Поглянув я на ягнята – не мої ягнята* (Т. Шевченко).

5) крапки (...) ставляться:

а) на позначення перерваності або недокінченості мови:

Юнак розплющив очі: синь!

Літак... Думки... І височінь (П. Тичина);

б) на позначення уривчастості мови від хвилювання, зворушення й узагалі сильних переживань: *Я... я спокійніша... Ти не звертай уваги... так, трохи нерви...* (М. Коцюбинський);

в) на позначення пропуску в цитаті, а також коли цитата береться з середини речення або коли цитоване речення наводиться не до кінця. *Антиподом Чіпки є дрібний власник Грицько, що пнеться у великі господарі: „...до багачів горнувся, а на голоту дивився згорда”, хоч сам вийшов з бідноти* (З підручника).

б) дужки

У дужки беруться:

а) підзаголовки, пояснення іншомовних та маловідомих слів тощо: *Мова і час (Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови)*; акцентологія (наука, що вивчає систему наголосів будь-якої мови або групи мов);

б) вставні та вставлені слова і речення, подані як додаткові уваги до тексту:

*Там батько плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панцині!..*(Т. Шевченко);

в) ремарки в драматичних творах при прямій мові дійових осіб: *Куниця (хапає її руки і притягає до себе, весь тремтячи від хвилювання). Ольго! Ольго, рідна! Ти жива... ти тут... в таку хвилину!* (Плаче, цілує її руки) (І. Кочерга);

г) прізвище автора, що стоїть після цитати, наведеної з його творів:

*І якщо пісня вийде в люди,
То племін'я серця не згашу* (А. Малишко).

7) лапки („...“)

У лапки беруться:

а) цитати, коли вони входять у середину речення як його складова частина: *Усім нам, працівникам галузі перекладу, цього „високого мистецтва“, за виразом К. Чуковського, або „благородного ремесла“, як говорить Марія Домбровська, корисно пам'ятати слова О. Твардовського про С. Маршака як перекладача Бернса: „Він зробив його росіянином, залишивши шотландцем“* (М. Рильський);

б) індивідуальні назви заводів, фабрик, клубів, пароплавів, організацій, підприємств, наукових праць, літературних творів, газет, журналів, кінофільмів тощо: *завод „Арсенал“, швейна фабрика „Дитячий одяг“, видавництво „Наукова думка“, газета „Слово“.*

8) знак питання (?)

Знак питання ставиться:

а) у кінці питального речення: *Хіба можливо матір посварити з немовлям? Хіба од верховіть летючий вітер можна відділити* (М. Рильський).

9) знак оклику (!)

Знак оклику ставиться:

а) у кінці окличного речення: *Не дрімай! Не дай себе приспати!* (М. Рильський);

б) у кінці окличного називного речення: *Рідний край! На світі немає нічого дорожчого за нього, за землю, яка породила тебе й виростила* (І. Цюпа);

в) після однослівних і поширених звертань, що вимовляються з виразною окличною інтонацією: *Україно! Ти в славному борні не одна* (М. Рильський);

г) після вигуків, а також після слів так і ні, коли вони стоять на початку речення й вимовляються з виразною окличною інтонацією: *Ай! Як тут гарно!* (М. Коцюбинський). *Ой! Що це за сопілка? Чари!* (Леся Українка).

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ „ПУНКТУАЦІЯ”

1. Поставте в текстах необхідні розділові знаки, поясніть їх. Доберіть заголовки до текстів, визначте стиль і тип мовлення. З’ясуйте лексичне значення підкреслених слів.

І. У давньослов’янських землях якими є Саксонія та Силезія конвалія яка розцвіла мала назву „струп” – кора оскільки як стверджують нею в минулому з превеликим успіхом лікували захворювання шкіри еліксир з цієї рослини вживали для зміцнення нервів а висушені стебла й квіти конвалії розтерті на порошок нюхали при нежиті й головних болях. У німецькій Богемії конвалію спочатку називали „цавка” – булочка бо її обвислі квіточки нагадували низку дрібних булочок. У тих же безкрайніх землях і кажуть у нас соком її коріння дівчата розтирали собі щоки щоб викликати рум’янець.

Принносячи людині пречудову насолоду в травні конвалія останнім часом стала однією з найпопулярніших серед квітів які вирощують узимку. Для цього коріння дикої конвалії штучно культивують потім пересаджують у горщик із вогким мохом і розташовують його в теплому місці на печі або навіть на батареях водяного опалення в кімнаті. Там рослина поступово розвивається й серед зими розквітає у всій своїй красі. Щоправда квіти її пахнуть слабо, але все одно вони прекрасні (За

М. Золотницьким).

II. Згадки про квіти надходять до нас із середньовіччя а також від язичників і перших християн.

Троянда цариця квітів. Її любили перед нею схилялись її оспівували з давніх-давен.

Цікаве застосування мають у Туреччині пелюстки троянди особливо ж блідо-рожевої. Ними осипають у сералях новонароджених а якщо ж пелюсток на той час нема сповивають немовлят у тонкий рожево-червоний газ який дуже нагадує їх і котрий саме заради цього виписують у Туреччині з Єгипту тисячами аршинів.

Давні греки вважали що троянда утворилась із білосніжної піни що покривала тіло Афродіти (Венери) коли богиня краси й кохання вийшла після купання з моря.

Розповідають що на одному з римських бенкетів імператора Гемогабала знатні гості були закидані такою силою-силенною пелюсток троянди які падали зі стелі що дехто на велику втіху господаря задихнувся під ними.

Починаючи із середньовіччя золотою усипаною дорогоцінно-коштовними каменями трояндою папи увічнюють видатні добродіяння.

У Німеччині троянда з'являється ще за часів язичництва. У давньогерманських сагах вона присвячена цариці неба Фризі. Зривати її дозволялося лише в п'ятницю – день Фриги. Вона росла на місцях де колись були капища й де відбувались криваві жертвоприношення (За М. Золотницьким).

2. Прочитайте текст, виконайте подані після нього завдання, які передбачають вибір речення, що містить певне мовне явище (розділові знаки пропущено). Правильних відповідей може бути кілька.

1. (1) *Учитися жити то високе мистецтво якого чимало людей так і не навчилось хоч і прожили життя.* (2) *Це означає триматися виборюючи самого себе з ліноців бездіяльності без інтересу.* (3) *Люди народившись вважають що жити вони вміють.* (4) *Для багатьох жити приблизувати власну порожнечу всякими набутками.* (5) *Свою бездуховність вони намагаються заслонити громадам різноманітних речей.* (6) *Це є найвною й смішною спробою втекти на луки задоволення.*

(7) Життя не є задоволення воно має свій насуцний смисл і у тому насуцному є міра життя (В. Стус).

1) Позначте речення, ускладнені однорідними членами речення:

2) Позначте речення з відокремленими обставинами:

3) Позначте речення, у яких між підметом і присудком потрібно поставити тире:

3. (1) Якщо ти друже повірив що безсилий тобі вже нема чого робити на цьому світі. (2) Отже вір у себе. (3) Не піддавайся власній зневірі ти без сумніву сильніший за неї. (4) Усе на світі минує неминує тільки могутній дух людини. (5) Якщо ти брате сильний духом переможеш себе. (6) І люди не забудуть твоєї мужності. (7) Вони пам'ятатимуть і твою юначе силу і твої прекрасні зусилля у боротьбі із самим собою (О. Довгий).

1) Позначте речення, ускладнені звертаннями:

2) Позначте речення, ускладнені вставними словами:

3) Позначте складнопідрядні речення:

4. (1) Оголені природою стовбури дерев бурі і сірі взимку здавалося їй не мерзли. (2) Дерева скидали листя і завмирили в зимовій сплячці в очікуванні весни оновленого життя. (3) Вони починали прокидатися в сонячному і потеплілому березні. (4) Це ставало особливо помітно наприкінці місяця. (5) І ось уже в цій порі на початку квітня дерева були схожі на замерзлих людей що вийшли на сонечко погрітися. (6) Вони мрійливо й розніжено підставляли усміхненому сонцю свої розімлілі тіла усіма порами вбираючи сонце. (7) Весна завжди мабуть сповнена переможної сили життя (Є. Гуцало).

1) Позначте речення, у яких є дієприкметниковий зворот:

2) Позначте речення, ускладнені вставними словами:

3) Позначте речення, у яких треба поставити кому (коми):

5. (1) Раніше снігову воду цінували мабуть лише жінки для миття волосся та народи Півночі для пиття. (2) Перші за її м'якість другі за легкість видобутку взимку коли перемерзають струмки й річки. (3) Але виявляється у цієї води є ще й інші куди дивовижніші властивості. (4) Піддослідні тварини від додавання до їхнього раціону снігової води росли значно швидше і приводили як правило удвічі більше потомства. (5) Сніг що розтанув виявився корисним також і для рослин. (6) Насіння пшениці змочене сніговою водою росте на 41 процент краще огірки у теплиці від поливу такою водичкою дали подвійний урожай а замочені нею ще в насінні навіть потрійний. (7) Важливо зазначити що сніг брали не будь-який а найчистіший котрий щойно випав.

1) Визначте речення, до складу яких входять вставні слова:

2) Позначте речення, у яких треба поставити тире:

3) Визначте складнопідрядні речення:

6. (1) Старенький підсліпуватий сутулуватий іноді навіть горбатий але рідний до болю рідний отчий дім. (2) Усе бачив він на своєму віку все вистраждав і вистояв він нездоланий як та земля на якій стоїть. (3) Він може десять раз погоріти дотла але досить якогось маленького паростка як у нім знову теплиться життя. (4) І знову підбілюють підфарбовують причепурюють його обсівають мальвами огороджують березовим тином або обносять лісом і знову чистими вікнами він дивиться на сільську вулицю у кінці якої ставлять та ставлять нові дома.

1) Позначте речення, ускладнені однорідними членами:

2) Позначте речення, у якому слід поставити тире:

3) Позначте речення, у якому найбільше пунктуаційних знаків:

7. (1) Жінкам заборонялося з'являтися на Запорізькій Січі. (2) Розповідають що назва скелі Крісло Катерини виникла через те що козаки не пустили до своєї столиці навіть царицю і вона змушена була провести ніч на кам'яному острівці посередині Дніпра. (3) Особливе ставлення до жінок з боку запорожців було зумовлене не зневагою до них а бажанням відокремити

українське жіноцтво від грубих часто кривавих чоловічих справ зберегти їхню чистоту вроду життєстверджуючу силу. (4) До речі на острові Хортиця є скеля Кара. (5) За народними переказами на ній жорстоко карали тих хто приводив на Січ жінку.

1) Позначте речення, ускладнене однорідними членами:

2) Позначте речення зі вставними конструкціями:

3) Позначте складнопідрядні речення:

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Мова належить до унікальних явищ життя людини й суспільства. Вона витворилась разом із ними і є не тільки їхньою найприкметнішою ознакою, а й найнеобхіднішою умовою формування їхньої сутності. Однією з провідних функцій мови є використання її як засобу спілкування між людьми, обміну інформацією, почуттями, досвідом. Слід розрізнити поняття „мова” і „мовлення”.

Мова – це система фонетичних, лексичних, граматичних одиниць, що використовуються для вираження життєвих реалій у мовленні.

Мовлення – це практичне застосування потенційних можливостей мови як системи знаків у процесі мовленнєвої діяльності, яка може втілюватися в писемній та усній формах.

Спілкування – це обмін людей думками. Мова в її практичному застосуванні (мовленні) виконує насамперед функції спілкування людей і груп людей між собою. Мовлення – це практична реалізація ряду життєвих знань і досвіду людей від давнини до сучасності.

З цими поняттями активно пов’язані поняття адресант і

адресат мовлення.

Адресант – мовець, відправник інформації, той, хто творить висловлювання, партнер спілкування.

Адресат – той, хто отримує інформацію (слухач, читач, співрозмовник).

Здійснення мовленнєвої діяльності відбувається в чотирьох її видах: говоріння, аудіювання (слухання), читання, письмо – кожен з видів має свої особливості.

Говоріння здійснюється у двох формах – діалогічному та монологічному мовленні. **Діалог** – це пряма мова двох осіб. Він складається із запитань і відповідей або повідомлень. **Монолог** – це розгорнуте висловлювання однієї особи, звернене до когось (однієї людини, групи осіб, колективу).

Будь-яке мовлення може відбуватися в усній і писемній формі. **Усне мовлення** – це така мовленнєва діяльність, за якої мовленнєва інформація передається за допомогою звуків. Таке мовлення створюється в процесі спілкування й розраховане на слухове сприйняття. **Писемне мовлення** – це така мовленнєва діяльність, що передбачає графічне (за допомогою букв, схем, таблиць, графіків тощо) оформлення інформації. Таке мовлення заздалегідь підготовлене й розраховане на зорове сприйняття.

Основними правилами в процесі спілкування є дотримання мовних норм, комунікативних якостей мовлення (змістовність, логічність, точність, багатство, виразність, правильність, доречність), ввічливість і щирість співрозмовників.

Комунікативну мету, як правило, не вдається реалізувати в окремому реченні навіть дуже складної будови. Тому головною одиницею мовлення визнано зв'язне висловлювання – текст.

Текст – це змістова, структурно-граматична єдність речень, груп речень, параграфів, розділів та інших мовленнєвих одиниць, у яких ширше й повніше, ніж у реченні, розгортаються й конкретизуються думки, воля, почуття.

Характерними ознаками тексту є цілісність, зв'язність складових одиниць, інформаційність, інтонаційно-змістова завершеність.

Цілісність тексту полягає в тому, що в ньому вичерпно викладено тему, а виклад підпорядковано досягненню поставленої мети.

Зв'язність тексту виявляється в тому, що між його складовими частинами – реченнями, групами речень чи більшими компонентами – існує тісний змістовий зв'язок.

Важливими для тексту є **тема** – про що йдеться в тексті – та його **основна думка** (ідея) – з якою метою створюється текст.

Розрізняють два способи зв'язку речень у тексті: **ланцюжковий (послідовний)** і **паралельний**. При ланцюжковому зв'язку розгортання думки відбувається послідовно, кожне наступне речення доповнює попереднє; засобами зв'язку є повтори, займенники, займенникові прислівники. Найбільш самостійним є перше речення, наступні речення послідовно „чіпляються” одне за одне: *Ті ж учителі говорили, що з Тимка вийде художник. Він справді непогано малював. Однак учитися далі не хотів. Особливо після одного зимового надвечір'я, коли він з городу спостерігав захід сонця, який нагадував льодову сизість, що переходила в темінь. Од неї в Тимка вповзала відлюдькуватість лютневої ночі* (О. Штонь).

Паралельний зв'язок полягає в цілковитій рівнозначності речень з боку їхнього інформативного наповнення. Таким реченням властива відносна самостійність; вони передають незалежні одна від одної події, що відбуваються одночасно: *Сергій брів посеред величезного кривого поля. Летіли над ним птахи. Сергій сміявся, реготів, відчуваючи, що скинув із душі важкий, ніби камінь, страх. Ще запліталися ноги від тієї ваги, але йти вже було легше* (В. Тарнавський).

У межах тексту, абзацу можуть поєднуватися ці два способи зв'язку.

Засобами вираження зв'язків між реченнями в тексті є:

1. Сполучники.

Траплялися у Віті крадіжки й після того, бо змалку привчили його дома до дрібного злодійства. Але згодом зрозумів, що це нечесно й бридко. І тепер з вдячністю згадує вчителя, який спрямував його на шлях істини (І. Цюпа).

2. Синоніми.

Ще донедавна в Україні оминали по можливості сварки, хрестили рота, коли з язика злітало недобре слово. Коли б ми знали, яке зло ми чинили собі й планеті, посилаючи в простір злі думки, як захирашуємо власне життя злою енергією. Коли б

відали, що ця духовна інфекція перетвориться невдовзі на фізичну (З календаря).

3. Вставні слова.

Відступати нам, по-перше, нікуди. А по-друге, немає підстав (В. Собко).

4. Займенники й займенникові прислівники.

Майже четверту частину хати займала розмальована чи оздоблена кахлями піч. Побутує багато прикмет і повір'їв, пов'язаних з нею (Л. Орел). *Сад наш на історичному місці. За даними всіх переказів і легенд, колись тут, на нашому острові стояла деякий час Запорізька Січ, вирувало хоробре, веселе козацтво* (О. Гончар).

5. Лексичні повтори та спільнокореневі слова.

І все тут пахне. І хоч пахне не стільки якимись там особливими пахоцями степового різнотрав'я, бо траву тут майже геть стирловано, однак син таки каже істинну правду, ніщо так не пахне, як цей степ... (О. Гончар).

6. Відповідність видо-часових форм дієслів.

Так і не знайшовши відповіді, Тихін опустився на камінь й потягнувся руками до джерела. Набрив у пригоршні холодної до ломоти в зубах вологи. Довго пив. Потім з його рук пив, робив передих і знову пив хлопчик (К. Пісоцький).

7. Риторичні питання.

Чому знайдена підкова мусить принести щастя? А тому, що підковувати коней почали ще до нової ери й робили це спочатку заради краси: підкови були тоді із золота або срібла, і вони, дійсно, були щасливою і дорогою знахідкою (З календаря).

Типи мовлення

Виділяють три типи мовлення: розповідь, опис, роздум.

Особливість **розповіді** полягає в тому, що в ній говориться про послідовні дії. В основі розповіді лежать часові відношення, розвиток подій, процесів. У розповідях художнього й розмовного стилів речення зазвичай мають послідовний зв'язок, а в ділових і наукових розповідях – як послідовний, так і паралельний.

Опис – тип мовлення, що передбачає розкриття ознак предмета, зовнішності, інтер'єру, пейзажу, картини, тварини.

Змістом **роздуму** є зв'язки між предметами і явищами, які визначає людина. У науковому й діловому роздумі є дві частини:

перша – теза, тобто твердження, яке треба довести або спростувати, у другій частині дається обґрунтування висловленої думки, наводяться аргументи, докази й приклади. У роздумах буває й третя частина – висновок. У науковому й діловому мовленні факти повідомляються, а в художньому – зображаються. Аргументами в художньому роздумі нерідко виступають факти, змальовувані події. Вступом до такого роздуму часто виступає загальна думка, подія. Завершує роздум висновок, іноді у вигляді побажання.

Завдання

• Визначте та обґрунтуйте тип мовлення в поданих текстах. Визначте тему кожного з них, способи й засоби зв'язку речень.

I. *Перед вами портрет Франка... Невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, сірі, трохи холодні очі, в лініях бороди щось енергійне, уперте. Рудувате волосся непокірливо пнеться, вуси стирчать. Скромно одягнений, – він тихий і непомітний, поки мовчить. А заговорить – і вас здивує, як ця невисока фігура росте перед вами, мов у казці. Вам стане тепло і ясно од світла його очей, а його мова здається не словом, а сталлю б'є креміль і сипле іскри.*

Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з життєвого бою! (М. Коцюбинський).

II. *Посидівши ще мовчки з півгодини, ми оглянулись – ні висипу, ні лева: подався десь у люди.*

До самого ранку горів у нас вогонь на курені над Десною. Мені було страшно і чомусь жалко лева. Ми не знали з батьком, що робити, коли почне він їсти наших коней чи діда, що спав під дубом. Я довго прислухавсь, чи не гукне він ще раз. Не гукнув. Перед сном мені так палко захотілося розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно. Мені набридли одні телята й коні.

На другий день казали вже, що ненадовго пощастило тому левові звільнитися з клітки (О. Довженко).

III. *Ні. Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини, і посилаю їм у далеке*

минуле своє благословення, я роблю ту лише „помилку”, яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ одкривається перед очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну (О. Довженко).

IV. Дід Захарко був коваль, хоч ніколи не бачив, аби він щось кував. Все своє життя він ходив повз нашу хату з цілим снопом довгих вудок і так гупав чобітьми, що ми прокидалися вночі, як од грому, коли він вертався часом з рибалки. У нього були великі чоботи і такі важкі ноги, що, здавалося, під ними вгиналася земля. І ходив він трохи ніби присідаючи, як на сіні чи на ступі. Борода в нього була, як і в нашого діда, зовсім сива, тільки посередині, там, де був рот, неначе ткнуло щось рудим квачем (О. Довженко).

ТВОРЧА РОБОТА

Складовою ЗНО є написання твору-роздуму. Будь-який твір повинен мати чітку структуру й будуватися за стрункою схемою: вступ, основна частина, висновок. Твір-роздум – особливий текст, будова якого визначена законами логіки, тому необхідно запам'ятати структуру твору-роздуму:

1. Теза.
2. Аргументи.
3. Приклад з літератури чи інших видів мистецтва.
4. Приклад з історії, суспільно-політичного чи власного життя.
5. Висновок.

Середня частина може варіюватися: можна подавати одразу всі аргументи (мінімум два), або по одному, наводячи після кожного приклад. Тоді схема твору матиме такий вигляд:

1. Теза.
2. Перший аргумент.
3. Приклад із літератури чи інших видів мистецтва.
4. Другий аргумент.
5. Приклад з історії, суспільно-політичного чи власного життя.
6. Висновок.

Слід наголосити на логічному зв'язку всіх елементів структури: аргументи доводять тезу, приклади підтверджують правильність аргументів. Це означає, що коли висунути дві тези, то потрібно аргументувати кожен з них двома доказами і до кожного добирати приклади. Тут не важко й заплутатися. Тож треба намагатися чітко й лаконічно висловлювати свої думки.

На ЗНО за кожен з п'яти структурних частин твору можна отримати максимум 2 бали. Ще 2 – за логічність твору: поділ на абзаци, логічний розвиток думки, використання спеціальних виразів для зв'язку думок. Отже, за структуру твору максимально може бути 12 балів. Якщо наступних 12 – за ідеальну грамотність – здобути не так просто, то цілком реально навчитися правильно будувати структуру твору-роздуму.

Структуру тексту визначають такі частини: **тема, епіграф, вступ, основна частина, висновок.**

Тема ставить проблему, аналіз якої й повинен скласти зміст роботи. Починати роботу треба з обмірковування теми, що дозволить правильно відібрати матеріал, згадати факти й навести аргументи для вирішення поставленого питання.

Епіграф випереджає виклад і покликаний розкрити задум автора твору. Епіграф не обов'язковий, але його вдалий вибір здатний додати роботі глибини й більшої змістовності. Епіграф повинен бути доречним, він є свідченням начитаності автора.

Вступ повинен бути невеликим, але таким, який привернув би увагу. Найголовніше – він не повинен бути шаблоновим. Існує кілька типів вступів: **історичний** (дається характеристика відповідної епохи, аналіз її соціально-економічних, моральних, політичних і культурних відносин), **аналітичний** (уважається найбільш вирашним, тому що дає можливість відразу заявити про себе як про особистість, яка логічно мислить і здатна до критичного аналізу), **біографічний** (до розкриття теми правильний ключ можуть дати відомості з біографії відомої людини), **порівняльний** (дозволяє поміркувати, згадавши про попередні здобутки, традиції), **ліричний** (є універсальним засобом, що зв'язує тему твору з особистим життєвим або духовним досвідом).

Основна частина твору являє собою розгорнутий виклад логічно вибудованого ланцюжка міркувань на поставлену тему, заснованих на системі аргументів, доказів головної думки, підкріплених фактичним матеріалом. Тема повинна бути розкрита всебічно, повно, вичерпно, тому потрібно розвивати кілька ліній міркувань, які наприкінці повинні зійтися в один концептуальний вузол. Основна частина складається з декількох зв'язаних логічно й за задумом автора змістовних блоків, оформлених абзацами. Основна частина містить такі елементи:

- **проблемність системи** – визначити й розкрити проблему, що впливає із заголовка; назва теми має проходити лейтмотивом через увесь твір;
- **послідовність** – викладати думки у певному порядку;
- **самостійність** аналізу твору, **змістовність** – логіка мислення має розвиватися від конкретного до загального або навпаки;
- **глибоке розкриття теми** – заглибитися в аналіз

окремих епізодів, аргументувати свої думки, використовуючи короткі та чіткі цитати;

- **стислість** – проаналізувати кілька окремих епізодів, звернувши увагу на багатство мови, ідею;

- **емоційність** – висловити те, що схвилювало, що викликало роздуми.

Висновок – це те головне, що повинно залишитися в пам'яті, коли аргументи можуть бути вже забуті. Висновок повинен бути коротким і в той же час виразним, він має звучати як завершальний акорд. Можна залишити фінал відкритим, закінчивши твір риторичним питанням.

Твір виграє, якщо дотриманий такий важливий принцип, як домірність частин. Вступ і висновок разом повинні становити не більше 1/4 частини від усієї роботи, головна частина охоплює 3/4 твору.

Не треба перевантажувати роботу цитатами, але не повинно бути й недоліку в цитуванні. **Цитата** – невід'ємна частина твору-роздуму, але використовувати їх треба до місця й у міру. Неприпустимо надмірне захоплення цитуванням, особливо поетичного тексту. У таких випадках робота перетворюється в ланцюг цитат, як правило, яскравих, звучних, сильних, і на їхньому тлі дуже невигашно виглядають „бліді” міркування автора твору. Слід дотримуватися правил цитування: 1) якщо ви не пам'ятаєте цитату повністю, то допускаються пропуски чужих слів і висловлень (позначається трьома крапками); 2) якщо ви сумніваєтеся в точності уривка, який цитуєте, то його можна переказати своїми словами близько до тексту.

Основні вимоги до написання твору

1. **Відповідність темі.** Автор має осмислити зміст кожного поняття, що входить у заголовок, з'ясувати коло питань, які варто висвітлити.

2. **Змістовність і лаконічність,** глибина й повнота розкриття теми. Змістовність твору досягається насамперед глибоким аналізом його ідейно-художньої своєрідності, умінням оперувати літературознавчими поняттями, використовувати літературну критику, історичні свідчення й факти.

3. **Доказовість висловленої думки,** аргументованість

висунутого положення. Твір повинен бути цілеспрямованим, пронизаним головною думкою, якій підкорюються всі інші судження. Робота без основної тези й необхідних доказів перетворюється у виклад випадково збережених у пам'яті уривчастих відомостей про якогось героя або подію.

4. **План і логічність**, послідовність викладу. Від добре складеного плану залежать глибина й змістовність твору. Кожне нове положення, висунуте автором твору, повинне бути наслідком попереднього, закономірно й природно впливати з нього. Твір, написаний за чітким планом, відрізняє струнка композиція, домірність частин, цілісність викладу.

5. **Самостійність мислення**. У творі повинно бути відбите власне „я” автора, його думка, знання й здатність кваліфіковано наводити аргументи. Самостійність – це невід’ємна риса твору, однак автор повинен уміти судити самостійно про добуток з позицій істин і викладати ці судження своїми словами так, як він їх розуміє й оцінює.

6. **Оригінальність, стильова єдність і виразність оповіді**. Твір повинен відрізнятися сукупністю певних мовних засобів, що обумовлюється жанром роботи, власним ставленням автора до того, про що він пише, рівнем загального й мовного розвитку.

7. Незалежно від жанру, типу письмової роботи, індивідуальної манери оповіді, варто пам’ятати про загальні вимоги до твору:

– **правильність і чистота** (граматична правильність мови, відповідність літературним нормам);

– **стислість** (підбір слів, що передають саме ті думки, які автор хотів висловити; відсутність у реченні зайвих слів);

– **виразність** (доступність для розуміння, досконалість мови, відсутність вигадливих слів і зворотів, помилкового пафосу, стандартних висловлювань, словесних штампів, канцеляризмів тощо).

На підтвердження або спростування тези твору варто застосовувати такі слова й вирази:

Я думаю,...

Я вважаю,...

Мені здається, що...

На мою думку, ...

На моє переконання,...
Моя точка зору на цю проблему така: ...

Наводячи аргументи на підтвердження або спростування тези твору варто користуватися такими спеціальними виразами:

Я так вважаю, тому то ...

Чому я так думаю? Тому що ...

Аргументом на користь моєї думки може бути те, що ...

Довести своє твердження я можу такими аргументами: по-перше, ..., а по-друге, ...

До того ж ...

На підтвердження моєї думки можу навести такі аргументи: ...

Моє переконання ґрунтується на тому, що, по-перше, а по-друге, ...

Хоч моя думка, можливо, видається дивною, спробую переконати вас такими аргументами ... тощо.

Під час наведення різних прикладів радимо скористатися таким фразами:

Скарбниця світової літератури дає багато прикладів щодо порушеної проблеми. Так, ...

На згадку приходять герой ...

У зв'язку з порушеною проблемою хочеться згадати твір ...

Яскравим прикладом саме такого розуміння для мене є ...

Проблема ... є дуже актуальною, тому багато прикладів її розв'язання дає саме життя.

Говорячи про ..., не можна не згадати ...

Повертаючись до думки про ..., можу навести такий приклад: ...

Як я вже зазначав, ...

Щодо цього яскравим прикладом є образ ... з твору ...

Тема мого роздуму порушується у творі ... Там ...

Найкращою ілюстрацією такого розуміння проблеми є герой ... з твору ...

Історія також дає багато прикладів ... Один із них – ...

Згадаймо постать видатного ... Захоплює його ...

Хоча мій власний життєвий досвід ще порівняно малий, можу сказати, що ...

Хочу навести приклад із власного життя ...

У висновках варто застосовувати такі слова й вирази:

По-перше, по-друге, ...

Повертаючись до думки про ..., хочу зазначити, що ...

Як я вже стверджував, ...

Як уже зазначалося, ...

Як можна побачити, ...

Наголошуємо, що з великого арсеналу запропонованих виразів учневі у його творі потрібні одна-дві конструкції з кожного блоку. Звертаємо увагу, що вирази для зв'язку думок не є закріпленими за певною частиною твору. Наявність їх впливає на кількість балів за логічність твору, отож вони необхідні. Важливо, щоб учні серйозно поставилися до запропонованих конструкцій. Якщо, наприклад, у висновку написати „Я думаю”, можна втратити один бал, оскільки цей вираз доцільно використовувати у формулюванні тези.

Твір-роздум конче має починатися з тези-підтвердження думки, яка буде доводитися у висловлюванні.

Щодо висновку твору акцентуємо: він має підтвердити правильність тези. Тож фактично треба повторити думку, висловлену на початку твору, але, звичайно, іншими словами. Висновок повинен бути компактным: не потрібно формулювати якісь нові твердження чи уточнювати висунуту тезу. Усе досить просто: обов'язкові слова (*отже, можна підсумувати* тощо) й одне-два речення, суголосні тезі.

Завдання

1. Прочитайте тексти. Визначте тему кожного з них, виділіть структурні частини текстів. Запишіть план.

I. Ділові листи – надзвичайно поширений, практичний спосіб комунікації. З погляду етикету вони значно менші, ніж телефонні дзвінки, втручаються у розпорядок дня працюючого.

Як правило, ділові листи пишуться на бланках організації / компанії, для яких варто вибирати папір найвищої якості, яку дозволяє бюджет установи. Не варто використовувати офіційні бланки для персональних листів, у такий спосіб ви можете внести непорозуміння, що буде виявом непрофесіоналізму.

Більшість ділових листів пишуться з наміром спонукати адресата на певну відповідь. Виходячи з цього, намагайтеся, щоб написане вами було ефективним, чітким, наполегливим, але при цьому звучало доброзичливо і ні в якому разі не містило помилок (Н. Тимошенко).

II. У спілкуванні слід звертати увагу на такий жест, як рукостискання. Кваліфікований політик користується типово американським рукостисканням: правою рукою береться права рука партнера і покривається зверху лівою. Інша форма - потискуючи правицю, лівою плескають по плечу. Але це можливо лише між добрими знайомими. Взагалі потиск рук повинен бути не швидким і не повільним, не сильним і не безвольним. Особливо важливий цей жест для жінок. Їм необхідно опрацювати тверде рукостискання, щоб продемонструвати рівність у партнерстві і захиститися від чоловічого бажання підкреслити перевагу своєї статі. Жінка, яка хоче виявити ширі почуття до іншої жінки, не потискує їй руку, а тільки м'яко бере її руки в свої та відповідним виразом обличчя засвідчує симпатію. Такі основні вимоги до рукостискання (М. Дороніна).

III. Клімат України досить суворий, і теплий одяг нашому населенню завжди був потрібний не менше як на шість, а то й на сім місяців у році. Ось чому в Україні хутро завжди було найулюбленішим матеріалом для виготовлення верхнього теплового одягу як для чоловіків, так і для жінок. Колись наші предки вживали для одягу хутро з диких та свійських тварин. Із свійських найбільше використовувались вівці, а з диких – ведмеді, лисиці та вовки, а на узгір'ї Карпатських гір – олені.

На оздобу теплового верхнього одягу завжди використовувались хутра дрібних диких тварин, як ось: куниць, соболів, горностаїв, бобрів та білок.

Зі старих літературних пам'яток відомо, що вже в IX– XII століттях слов'янські племена платили данину князям куничим і білячим хутром (О. Воропай).

2. Прочитайте. Визначте теми текстів. Якій ідеї може підпорядковуватися кожен текст? Допишіть до поданих „основних частин” вступи й висновки. Установіть тип вступу.

I. Цікаво, що всі назви півня і в українській, і в інших мовах прославляють його вокальні здібності. Українське „півень” походить від слова „співати”. Захоплення співом півня чується і в латинському „галлу”, і у французькому „шантеклер”, тобто „співець ранішньої зорі”. А все тому, що солов'я людина чула

лише навесні, лише в лісі, лише увечері або вранці, а півня можна було чути в усі чотири пори року, вдень і вночі, майже точно через годину.

Як відомо, куряча армія окупувала сьогодні всю земну кулю, крім Антарктики, налічує вона 240 видів живих і 70 вимерлих. І „півень” і „курка” за походженням слова слов’янські, не запозичені. Але найцікавіше те, що народи Європи називали цих птахів за однією ознакою, хоч і засобами своєї мови. Вихідна ознака „співати” має спільний для всіх корінь... (О. Стрижак).

II. Різні судження партнерів – саме це є причиною конфліктів. Як же досягти взаєморозуміння? Розглянемо деякі прийоми, що дозволяють уникнути непорозумінь:

- 1) поставте себе на місце партнера;
- 2) порівняйте ваші погляди на...;
- 3) не робіть висновки про наміри інших, виходячи з власних міркувань;
- 4) обговорюйте сприйняття один одного;
- 5) створюйте в партнера почуття причетності до вироблення рішень;
- 6) узгоджуйте рішення з принципами та іміджем учасників переговорів... (І. Томан).

III. Олександр Довженко – гордість українського народу. Письменник, художник, кінорежисер, всебічно освічена людина, універсальний талант в багатьох галузях мистецтва. На початку своєї творчості Довженко проголосив, що коли вибирати між красою і правдою, то він вибирає красу. В красі більше глибокої істини, ніж у одній лише голій правді. А істинне ж бо тільки те, що прекрасне...

Митець вбачав народність мистецтва в тому, щоб утверджувати безсмертя народу, у показі людини-творця. Він бачив поезію в трудящій людині, розумів, що народ лише тоді досягає свого щастя, коли свято зберігає звичаї своєї старовини, свої прості характерні риси, свою незалежність... (О. Бабишкін).

3. Напишіть до поданого тексту вступи трьох типів (на вибір). Поясніть свій вибір.

За даними психологічних досліджень в Україні останнім часом відбувається зміна цінностей (куди поділися такі цінності,

як дружба народів, патріотизм, колективізм та ін.). Пріоритетними стають інші – більш приватні, індивідуалістичні. Більшість людей орієнтуються на ті цінності, які є важливими для облаштування власного життя. Ті ж, які є важливими для суспільства та держави, їх цікавлять менше. Найчастіше можна почути таке: „А що я від цього матиму?” Сьогодні відбувається відчуження людини від суспільства, від інших людей, у деяких домінує бажання отримувати прибутки будь-якою ціною, за рахунок інших. Але те, що маєш, з собою не забереш, а в житті людині хочеться залишити свій слід. Його залишають, як правило, ті хто віддає себе і свою працю для інших (Г. Чайка).

4. Напишіть міні-твір на зазначену тему за представленим планом.

А) Тема: Значення слова.

План

I. Багатство нашої мови.

II. У мовному океані.

1. Пасивний словник.

2. Активний словник.

III. Словниковий запас людини.

IV. Сила слова.

Б) Тема: Найдорожча людина.

План.

I. Найсвятіше слово.

1. Пошана до матері.

2. Перше слово.

II. Свято матері.

III. Слово „матір” – символ всіх людських цінностей.

В) Тема: Квіти в нашому житті.

I. Звичай дарувати квіти.

II. Кодекс квітів.

1. Троянда та значення кольорів.

2. Айстри – побажання довгих років життя.

3. Хризантеми – прихильність.

4. Значення інших квітів.

III. Скільки квітів дарувати?

5. Прочитайте. З'ясуйте, які вимоги, висунуті до написання текстів, порушено. Виправте помилки.

I. Особливості слов'янського одягу

Свита так само, як і кожух, є дуже давнім одягом. Уже в XI столітті свита була поширена серед усіх прошарків княжої України-Русі.

Найдовші та найширші свити носили на Харківщині та Дніпропетровщині. Найкоротші та найвужчі свити – на Поліссі. Щодо Галичини, то населення підніжжя Карпат має довгі свити, а карпатське навпаки: весь одяг має короткий. Колір свит також не скрізь однаковий. На Поліссі та на Лемківщині носять сірі свити. Вся середня і південна смуга України знають тільки чорну барву селянської свити, тобто природний колір овечої вовни чорних овець. В Галичині фарбували колись свої свити в червоний колір.

Запинають свиту справа наліво. Застібають з лівого боку на шкіряний гудзик.

Свита – це найстародавніший і найпоширеніший верхній одяг українських селян.

II. Високоповажна подруго! Цим листом доводжу до твого відома, що налаштувалася вже була їхати до тебе, а тут – окая: профком дає путівку, яка горить. Отож, начувайся, будь здорова й не кашляй. Бажаю тобі ясного неба, щастя і здоров'я, кавказького довголіття, радості буття і грошей шапку. Твоя вірна колежанка Оксана.

III. Мій щоденник

Півроку я ковтала їжу прискореними темпами. Мій чоловік, що ніс відповідальність за своєчасне забезпечення кухні різними сільськогосподарськими продуктами для приготування належних страв, добре справлявся зі своїми сімейними обов'язками. Тому за останній календарний рік я налагодила своє харчування на високому рівні.

6. Напишіть твір-есе на одну із запропонованих тем:

- Які права людини Ви вважаєте найбільш важливими для себе й чому?
- Свобода світогляду та віровизнання в Україні: сучасна ситуація і перспективи.
- Свобода слова: безмежність чи обмеженість?

- Право людини на навчання й користування рідною мовою: сучасна ситуація і перспективи.
- Що Ви вдієте, якщо Ваші права порушено державою?

7. Прочитайте текст „До Любові Ліницької”. Визначте його тип за способом викладу. Поясніть на прикладі тексту, як мовні засоби можуть формувати функціональний стиль.

Високоповажна Любове Павлівно!

Чую за собою таку вину перед Вами, що, певно, мені довго доведеться просити у Вас вибачення. У Києві я був такий зайнятий і заклопотаний, що не встиг лишити у Євгене Харламповича обіцяного Вам списку книжок, а повернувшись додому, мусив поспішати закінчити свою роботу і вже, прошу мені вірити, не мав вільної хвилини.

Простіть, будьте ласкаві. Подаю Вам заголовки книжок українських, які, на мою думку, Ви могли б прочитати не без приємності...

Ще раз прошу вибачити, що так опізнився.

Всім товаришам приємної подорожі до Києва на пароході – мій привіт.

З високим поважанням М.Коцюбинський.

8. Прочитайте цитати, прокоментуйте їх. Якою темою об'єднаний кожен блок фраз? Напишіть твір, використовуючи цитати якогось блоку.

I. 1. Друг – це людина, яка знає про вас все – і все одно любить вас (Дж. Аулер). 2. Дружба – це коли можна раптово приїхати до людини й оселитися в неї (Д. Самойлов). 3. Безкорислива дружба можлива тільки між людьми з однаковим прибутком (П. Гетті). 4. Чим багатші твої друзі, тим дорожче це тобі обходиться (Е. Марбурі). 5. Друзі допомагають нам жити і заважають працювати (Т. Котарбинський). 6. Ніколи не робіть висновок про людину за її друзями: в Іудії вони були бездоганні (П. Валері). 7. З такими друзями й вороги не потрібні (Л. Пітер). 8. Якщо б ти був іншою людиною, хотів би ти бути своїм другом?

II. 1. Щоб бути гарним вчителем, треба любити те, що викладаєш, і любити тих, кому викладаєш (В. Ключевський). 2. Ніщо так міцно не запам'ятовують учні, як помилки своїх

учителів (А. Лігон). 3. Хто знає все, тому ще багато чому необхідно вчитися (Б. Шоу). 4. Треба багато вчитися, щоб збагнути, що мало знаєш (М. де Монтень). 5. Якщо б небо почуло молитви студентів, на світі не залишилось б жодного живого викладача (Персидський нар. вислів). 6. Кого Господь хоче покарати, того він робить педагогом (Сенека). 7. Людина, яка занадто стара, щоб вчитися, мабуть, завжди була занадто стара, щоб учитися (Г. Хаскінс). 8. Вік живи – вік учись... (Нар. вислів).

III. 1. Гроші – це сонце життя, без якого життя важке, похмуре й холодне (В. Белінський). 2. Гроші не мають значення – поки вони у вас є (Дж. Міллер). 3. Чим більше у тебе грошей, тим більше знайомих, з якими ніщо тебе не зв’язує, окрім грошей (Т. Уїльямс). 4. Краще полізти в кишеню за словом, ніж за грошима (В. Бринцалов). 5. Коли людина говорить, що гроші можуть все, знайте: у неї їх немає й ніколи не було (Е. Хау). 6. Якщо гроші – усе, що вам потрібно, то це все, що ви отримаєте. 7. Купіть собаку: це єдиний спосіб купити любов за гроші (Пшекруй). 8. Єдине, що мені подобається в багатіїв, – це їхні гроші (Н. Астор). 9. Є на світі купка людей, яких гроші не можуть зіпсувати, і ми, звичайно, належимо до їх числа (М. Маклофлін).

IV. 1. Свобода – це право робити все, що не заборонено законом (Ш. Монтеск’є). 2. Відмовитися від свободи – значить відмовитися від людської гідності, від прав людства, навіть від його обов’язків (Ж.-Ж. Руссо). 3. Свобода означає відповідальність. Ось чому більшість людей боїться свободи (Б. Шоу). 4. Свобода – це розкіш, яку не кожен може собі дозволити (О. Бісмарк). 5. Тільки той вільний, хто самостійно думає й не повторює чужих слів, змісту яких не розуміє (Б. Авербах). 6. Хто нездатний бути бідним, той нездатний бути вільним (В. Гюго). 7. Ти називаєш себе вільним. Вільним від чого, або вільним для чого? (Фр. Ніцше).

V. 1. Більшість людей щасливі настільки, наскільки вони вирішили бути щасливими (А. Лінкольн). 2. Хочеш бути щасливим – будь ним (К. Прутков). 3. Очікування щастя – також щастя (О. Гольдсміт). 4. Люди можуть бути щасливими за умови, що вони не вважають щастя метою життя (Дж. Оруел). 5. Бажання щастя в людині настільки велике, що вона здатна зробити нещасливими багато людей (Т. Гіцгер). 6. Важко бути

ковалем свого життя в чужій кузні (Я. Вейрох). 7. Повір мені – щастя тільки там, де люблять нас, де вірять нам (М. Лермонтов). 8. Якщо б щастя можна було купити, хто б міг заплатити за нього повну ціну?

9. *Напишіть текст, до якого епіграфом могли б слугувати такі фрази (на вибір):*

„Людина доти й людина, доки не втратила здатність бачити, крім потворностей життя, і його красу” (Олесь Гончар).

„Життя таке коротке. Поспішайте творити добро” (Олександр Довженко).

„Краса душі, краса любові –

Найвища на землі краса” (Володимир Сосюра).

„Лиш велика мета породжує великі характери” (Олександр Довженко).

„Як хто посіє в юності, так пожне в старості” (Григорій Сковорода).

10. *Напишіть твір-роздум на тему:*

1. Чи існує проблема батьків і дітей?
2. У чому полягає велич людини?
3. На що я здатний заради власних бажань?
4. Скільки людині треба вчитися?
5. Золото і влада: чи змінюють вони людей?
6. Чи завжди необхідно дотримуватися власних принципів життя?
7. Що є нашим другом і порадником – книга чи комп’ютер?
8. У чому цінність людського життя?
9. Завжди необхідно залишатися людиною: так чи ні?
10. Що значить боротися за життя?

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
ДІАГНОСТУВАЛЬНИЙ ЗРІЗ ЗНАНЬ.....	4
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	15
Фонетика.....	15
Орфоепія.....	25
Орфографія.....	29
Лексикологія.....	65
Фразеологія.....	71
Будова слова. Словотвір.....	78
Морфологія.....	87
Іменник.....	88
Прикметник.....	101
Числівник.....	109
Займенник.....	116
Дієслово.....	123
Особливі форми дієслова.....	133
Прислівник.....	139
Службові частини мови.....	143
Вигук і звуконаслідувальні слова.....	152
Синтаксис.....	154
Словосполучення.....	154
Просте речення.....	158
Складне речення.....	171
складносурядне речення.....	172
Складнопідрядне речення.....	177
Складнопідрядне речення з кількома підрядними.....	185
Безсполучникове складне речення.....	188
Складне речення з різними видами зв'язку.....	190
Способи відтворення чужого мовлення.....	197
Пунктуація.....	203
РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ.....	213
ТВОРЧА РОБОТА.....	219

Навчальне видання

Кравчук Оксана Миколаївна

Українська мова:
*підготовка до зовнішнього
незалежного оцінювання*

Навчальний посібник

За редакцією автора
Комп'ютерний макет – Кравчук О.М.
Коректор – Кравчук О.М.

Здано до складання 25.02.2014 р.
Підписано до друку 04.04.2014 р.
Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 9,0.
Наклад 100 примірників.

